

М. Б. Юлмехэмэтов, Э. С. Ракаева, И. Э. Шараров

ИШЯШЫПЕ

Һ9М телмэр

МЭЗЗНИЭТ

**Башкорт теле туган тел игеп укытылган
Иенэри белем биресе ойшмалар есен**

кулланмаһь

М. Б. Юлмехэмэтов, Э. С. Ракаева, И. В. Шарапов

Башкорт теле Иэм телмэр МЭЗЭНИЭТЕ

**Башкорт теле туган тел итеп укьпылган
Иенэри белем биреусе ойошмалар есен**

укыу кулланмаИЫ

2 - се басма

*Башкортостан Республикакы
Мэгариф министрлыш
тарафынан расланды*

**Й4
111**

КИТАП
вФ9'2015

БИБЛИОТЕКА
ГБПОУСТЕР/ГАМАКСКИЙ
МЕЖОТРАСЛЕВОЙ ШЛЛЕДЖ

Тсулланманың тышлыгыда Ф.А.Исмәрилев, 11. П. Клинниш «Оран» картинасы.

Рецензенттары: филология фәндәре докторы, профессор) "|>. академик С.Э.Галин, 0фо механика-технология колледж.и. . . . б]. . . . сорт гене Бәм эзәбиәте утсытыусыбы 3.3. Солтанголова.

Буләктәрзе яззылар: М.Б.Юлмәхәмәтоа «Баштсорт ТШ 1в гурпын да фән», «Тел Бәм телмәр», «Лексика Бәм фразеологиче», «Телмәр мээниәте», «Фонетика Бәм орфоэпия», «Графика Бәм орфография», «Морфемика Бәм БузьяБалыш»; Э. С. Рана сну «Морфология», И. Э. Шаранов «Синтаксис».

Юлмәхәмәтов, М. Б., Рапкаева, Э. С., Шаранов, И. Э.

Ю44 Баштсорт теле Бәм телмәр мээниәте :бангорт т ни тел итеп укытылган Бәнәри белем биреусе ойшмалар осой укыу тсулланмабы / М. Б. Юлмәхәмәтов, Э. С. Ра-пкаева, И. Э. Шара пов. — 2 се басма. — 0фе :Китап, 2015. — 248бит.

ISBN 978 5 295 06101 1

У-кыу тсулланмабы Бәнәри белем биреусе ОЙОШМАЛАРЫБ, дәүләт белем биреу стандарттарына ярашлы язылды. Ул тел мир Мввннвтенең, теп тешенәләрән уз әсенә ала, тормош конкуреш Бәм ;нп бпрмшын-даил Бәнәри аралашыу кулекмәләренә ойрәтә;баш-корт тслшгц богенге усеше хатсында студенттарзын, белсмен кицәйтә Бәм уны практик -кул ланыуга игтибарзы йнәлтә.

УДК 373.167.1:811.512.141
ББК 81.2 Баш = 922

ТП — 077/15

Юлмәхәмәтов М. Б.,
Ратсаева Э.С., Шаранов И.Э., 2008
БР-зың Зәйнәб Бишишева ис. Башкортостан
«Китап» нәшриәте ДУП -ы, бизләш, 2015

ISBN 978-5-295-06101-1

БАШ hY^

Теләбә ниндәй елкәлә ятшы бел гее булуы есен уз Бәнәрең буйынса гына алган белемен, етерлек булмай. Бегенге кендә кин, мәглүмәтле, югары мээниәткә эйә булган кешеләр генә тормошта зур ихтирам менән файзалана. Мээниәтлеклек — ул игтибарлылыга, этикет нормаларын белеу генә тугел, ә беренсе нәүбәттә мэгәнәле, грамота лы Бәм матур телмәргә эйә булуы. Эгәр зә кешеләр матур итеп, бала сатстан Бейләшкән телдә ацлашып килешә алмабалар, партнерзар тарафынан уйланылган бер генә мввим эш тә тормоштса ашмай. Уйланылган эш учышы барып сытсбын вевн, унын, бвтә деталдәрен теуәл утәу, анытс Бәм нигезле кәцәшләшеу, фекерләшеу мввим, уз-ара ацлашыу Бәм килешеу Бейләшеуселәрән, телдә ниндәй кимәлдә белеүзәренән тора.

Тәтсдим ителгән тсулланманын, ма'ксаты — Безен, мәктәптә баштсорт теле Бәм эзәбиәте дәрестәрендә алган белемегеззе системага Балыу Бәм унын, ткабул ителгән нормалар нигезендә дерес тсулланылуың тәьмин итеу, шулай утә йәнле Бвйләу Бәм языу телмәрен твзеу кулекмәләрен камиллаштыруы.

Был -кулланмала туган телдә вйрәнеугә булган алымдар узгәрә. Без баштсорт теле турабында телмәр эшмәкәрлеге позициябынан сыгып Бвйләшәсәкбез, йәини телмәр эшмәкәрлегенән, дурт тврв — Бвйләу, тыцлау, укыу Бәм языуга нытслы игтибар бирәсәкбез.

Безең менән бергә нәфис эзәбиәт әсәрзәренән алынган текстарзы тикшерербез, туган телдән, яңы серзәрен асырбыз. Телмәрегез тыцлаусыларга ацлайышлы Бәм ләззәтле булбын вевн, шулай утә икенсе кешеләрән, Бвйләу Бәм язма телмәрен ацлау вевн, тел закондары талаптарын вйрәнерБегез.

Тсулланмала 'бирелгән эзәби текстарзы тикшереу барышында Без баштсорт теле буйынса алган белемегеззе ныгытып тсына тсалмайынса, текста тел сараларының ролен, уларзы дврес -кулланыузың кәрәклеген, тел нормаларын бозоузын, нимәгә килтереуен курерБегез.

Тсулланма ярамында Без тулыбынса бвтә тел системабын, унын, закондарын кузаларбыгыз, ошо закондарзы Бәм нормаларзы, матур, дерес телмәр влгвләрен файзаланып, теләбә ниндәй стилдә грамоталы итеп уз аллы текстар твзвй алырбыгыз.

Шулай ук баштсорт теленән алган белемдәрегез Бәм кулекмәләрегез башка фәндәрән учышы укырга булышлытс итәсәк, евнки укый Бәм ацлай белеу кулекмәБә донъяны, куренештәрзе, ватшгаларзы ацлап

белеу процесында ин, моБиме, шулай уте был кункемэлэр шэхестец узенец усешен тэмин итеусе теп фактор.

ТуFaH телде югары кимэлдэ белеу, телмэр мэээниэтенэ эйэ булыу тор-мош-кенкурештец терло олкэлэрендэ Беззец танып белеуегезе тэрэнэй-тергэ мемкинлек бирэсэк, пэр терло мэглумэткэ эйэ булыузы купкэ арт-тырасатс, э боронко философтар эйтеуенсэ, кем киц мэглумэткэ эйэ — шул донъя менэн идара итэ.

Был утсуу тсулланмабында фэнни йокмэткене биреузец логикабы студенттарза тикшеренеусе тибын формалаштырыузы куз уцында тота. Шул матсаттан cbiFbin хор параграфта материал бер терло дурт йүнэ-лештэ бирелэ:

1) тел тошонсэБе категориябыныц меБим сифаттары хатсында мэрлүмэт;

2) тел тошонсэлэре менэн алгоритм эштэр (тел анализы);

3) эйтелгэн тошонсэлэрзец стилистик узенсэлектэре;

4) эйрэнелгэн тошонсэлэр менэн бэйле орфография Бэм пунктуация тсагизэлэре.

Баштсорт телен бындай ысул менэн ойрэнеу дэрестец терло этабында студенттарзыц уз аллы эшлэуенэ киц юл аса.

ТСулланма Бенэри белем биреусе ойошмалар утсуусыларына тэгэйн-лэнэ Бэм кабул ителгэн милли тобэк фэндэренец стандарты талаптарына яуап бирэ. Ул баштсорт теле курсы буйынса топ теоретик Бораузарзы 'кыс'каса уз эсенэ ала, шулай уте унда дэрестэрэ Бэм кластан тыш эштэрэ тсулланыу осон бик куп практик материал бирелэ. Бэр теманы ойрэнеу узецде тикшереу осон Бораузар менэн тамамлана, улар уз аллы эш ойошторорга мемкинлек бирэ, был Бораузарзы зачет эштэр осон дэ фэйзаланырга мемкин.

ТСулланма утсуусыларзыц телмэрен устереузе лэ куз уцында тота. Был мэсьэлэгэ махсус булек бирелэ, шулай уте куп кенэ темаларзы ойрэнгэн сатста Бузлек запасын байытыу, дорос эйтелеш кункемэлэрен, Бузбэйлэнештэрэ, фразеологик бэйлэнештэрэ ныгытыуга йүнэлтелгэн эштэр тэтедим ителэ.

Эштэр Бэм кунегеуэр осон куренекле языусыларзыц эсэрэренэн езектэр алынган. ТСушымтала дэреслектэ осраган тсайбы бер термин-дарзыц исемлеге бирелэ.

Студенттарзыц уз аллы эшен ойоштороузы ецелэйтеу максатында конкрет укыу эшмэкэрлегенец терзэре дэреслектэ шартлы тамгалар менэн бирелэ.

О

«Хэтергэ тошврэбез» — бындай рубрика дэреслектец Бэр булегендэ М^К^ осрай. Тэкдим ителгэн Бораузарга булектец бог» темаларын вйрэнеузе кэрэк булган тошонсэлэр Бэм уныц менэн бэйле булган терминдар иске твшрвлэ. Был узенэ курэ диагностика ла булып тора, улар ярзамында Без узегезец белем кункемэлэренец кимэлен баБалай алаБыгыз: был материал Безгэ билдэлемэ, онотолганмы йэки аз гына хэтерэ тсалганмы?

J~I*. «Тикшерэбез» — бында Бэр параграфтыц темабы буйынса тел куре-^7e^Щ нештэре факттарын кузэтеу ©сон материалдар урынлаштырылган: -кагизэ буларатс, улар бэйлэнешле текстар. Без телмэр эшмэкэрлеге бары-шында Беззе тел куренештэрен тикшерергэ сакырабыз. Тел анализы тексты ятегыратс ацларга ярзам итэ. Был башкорт телен яцы сифатта ойрэнеу осон мотив тыузырыуга моБим.

оатлайбыз» — был рубрика параграф материалын кицэйтеп, i »к»нойтеп ойрэнеу осон мэглумэт бирэ. Таблицалар, схемалар сту-гтар белергэ тейешле материалды тулыландырып -кына т<ал • НI факттарын дойомлэштерергэ, билдэлэмэлэрэ Бэм 'кагизэлэрэ ||,м. исгэ ТогоpFa ярзам итэ. Был дидактик материал эйрэнгэндэрэ .(.поштерергэ Бэм килэБе эштэрэ утэргэ эзерлек булдыра.

• Кункемэ уткэрэбез» — бында язма тел материалы буйынса белем де iniFbiTbiy Бэм практик тсулланыу осон кунегеуэр Бэм эштэр би Проблемалы Энтэр продуктив фекерлэузе уртерБэ, практикала тсул-пiii пюретик белемдэр баштюрт теленэ Бэм телмэренэ тсызытс-у^ы арттыра. Эгэр зэ Без был эштэрэ уцышлы баш-карып cbiFa ш, ул телмэр кункемэлэрен ныгытыу илна тугел, э баштса фэндэрэ пгрсу осон кэрэк булган атсыл операцияларын устерергэ ярзам

i Iгктэрэц азагында эйрэнелгэн темаларзы узлэштереузец кимэлен "фву осон эштэр тэтедим ителэ. Тест Бораузары уз аллы эшлэу ^Квлэрегезде, белем кимэлегезе тикшерергэ мемкинлек бирэ.

|.мидий алым, беззецсэ, белем алыузы ацлы, кызы-клы Бэм мемкин ндивидуаллэштерергэ ярзам итэсэк.

Iiyj счмэр кешенец двйвм мэээниэтенэц курБэткесе. Йэмгийттэ клы урын алырга, Бэйбэт эш, тирэ-йүндэгелэрзец ихтирамы менэн uiii.ipFa телэйБегез икэн, ту Fan телде белергэ, телмэр мэээниэтен |и>)гэ, уны даими рэуештэ камиллаштырырга кэрэк.

\ UlyJiaii итеп, «Баш'корт теле Бэм телмэр мэээниэте» Безгэ:

иаштсорт теле Бэм телмэр мэээниэте твшенсэБен ацларга Бэм |r|>сргэ;

ілашыуга, квнкурештэ Бэм эштэ кэрэкле кункемэлэр алырга; узегезец телмэрегезде грамоталы, асытс Бэм тасуири итергэ ярзам

и I li .4, м и» TOTOFO3: бары тик туземлек Бэм хезмэт кенэ уцыштса килтерэ. штар Iюзгэ!

М. Б. Юлвхэмэтов, Э. С. Ратсаева, И. Э. Шаранов

белеу процесында ич меБиме, шулай у'к был кунекмвлвр шэхестец уденец усешен тэьмин итеусе топ фактор.

ТуFaH телде югары кимэлдэ белеу, телмэр модэниотеиэ :>йо булыу тор-мош-кенкурештец терло елкэлэрэндэ Беддец танып белеуегедде тэрэнэй-тергэ мвмкинлек бирэсэк, хор терло мэглумэткэ эйэ булыуды купкэ арт-тырасатс, э бороHFo философтар эйтеуенсэ, кем киц мэглумэткэ эйэ — шул донья менэн идара итэ.

Был укыу кулланмабында фэнни йвкмэткене биреудец логикабы студенттарза тикшеренеусе тибын формалаштырыуды куд уцында тота. Шул матссаттан СыРЫП хор параграфта материал бер терло дурт йунэ лештэ бирелэ:

1) тел тешенсэбе категориябыныц меБим сифаттары хатсында мэглумэт;

2) тел твшвнсэлэре менэн алгоритм эштэр (тел анализы);

3) эйтелгэн тошенсэлэрдец стилистик узенсэлектэре;

4) вйрэнелгэн твшвнсэлэр менэн бэйле орфография Бэм пунктуация 'кагидэлэре.

Башкорт телен бындай ысул менэн ойрэнеу дэрестец терло этабында студенттарзын, уз аллы эшлэуенэ кин, юл аса.

ТСуланма Бенэри белем биреусе ойошмалар у-кыусыларына тэгэйен-лэнэ Бэм кабул ителгэн милли тебэк фэндэренец стандарты талаптарына яуап бирэ. Ул башкорт теле курсы буйынса топ теоретик Бораударды тсыскаса уз эсенэ ала, шулай ук унда дэрестэрэ Бэм кластан тыш эштэрэ кулланыу всвн бик куп практик материал бирелэ. Бэр теманы эйрэнеу удеце тикшеруеу освн хораугар менэн тамамлана, улар уз аллы эш ofoouТорорFa мвмкинлек бирэ, был Бораударды зачет эштэр есвн дэ файдаланырга мвмкин.

'Кулланма утсыусылардыц телмэрен удтереузе лэ куд уцында тота. Был мэсьэлэгэ махсус булек бирелэ, шулай уте куп кенэ темаларзы эйрэнгэн сакта Будлек запасын байытуу, дорос эйтелеш кунекмэлэрен, Бузбэйлэнештэрэ, фразеологик бэйлэнештэрэзе ныгытууга йунэлтелгэн эштэр тэкдим ителэ.

Эштэр Бэм кунегеузэр есвн куренекле языусыларзыц эсэрзэренэн взвктэр алынган. ТСушымтала дэреслектэ осраган тсайбы бер термин-дарзыц исемлеге бирелэ.

Студенттарзыц уз аллы эшен ойоштороузы ецелэйтеу матссатында конкрет утсыу эшмэкэрлегенец тврзэре дэреслектэ шартлы тамгалар менэн бирелэ.

О

: «Хэтергэ тешэрэбед» — бындай рубрика дэреслектец Бэр булегендэ М^р? осраи. Тэкдим ителгэн хораугарFa булектец бетэ темаларын эйрэнеузэ кэрэк булган твшвнсэлэр Бэм уныц менэн бэйле булган терминдар искэ твшврвлэ. Был узенэ курэ диагностика ла булып тора, улар ярзамында beg узегеззец белем кунекмэлэренец кимэлен баБалай алабыгыд: был материал Бедгэ билдэлемэ, онотолганмы йэки аз Fbma хэтерзэ калганмы?

,^м^ «Тикшерэбед» — бында Бэр параграфтыц темабы буйынса тел куре ir--ь^4 нештэре факттарын кузэтеу есвн материалдар урынлаштырылган: •кагидэ буларек, улар бэйлэнешле текстар. Без телмэр эшмэкэрлеге бары шында Беззе тел куренештэрен тикшерергэ сакырабыд. Тел анализы тексты я'кшыра'к ацларга ярдам итэ. Был башкорт телен яцы сифатта ойрэнеу есвн мотив тыудырыуда моБим.

«ТСабатлайбыд» — был рубрика параграф материалын кицэйтеп, тэрэнэйтеп эйрэнеу есвн мэглумэт бирэ. Таблицаалар, схемалар студенттар белергэ тейешле материалды тулыландырып кына калмай, э тел факттарын двиемлэштерергэ, билдэлэмэлэрде Бэм кагидэлэрде якшырак истэ тоторга ярдам итэ. Был дидактик материал эйрэнгэндэрде тэрэнерэк удлэштерергэ Бэм килэБе эштэрде утэргэ эдерлек булдыра.

у” «Кунекмэ уткэрэбед» — бында ядма тел материалы буйынса белем де ныгытыу Бэм практик кулланыу есвн кунегеудэр Бэм эштэр билелэ. Проблемалы эштэр продуктив фекерлэуде устервэ, практикала кулланылган теоретик белемдэр башкорт теленэ Бэм телмэренэ кыдык Быныуды арттыра. Эгэр дэ Бед был эштэрде учышлы баш-карып СиFa албагыд, ул телмэр кунекмэлэрен ныгытыу плна тугел, э башка фэндэрде удлэштереу осон кэрэк булган акыл операцияларын уртерергэ ярдам итэсэк.

Булектэрдец адагында вйрэнелгэн темаларды удлэштереудец кимэлен тикшеруеу всвн эштэр тэкдим ителэ. Тест Бораудары уд аллы эшлэу кунекмэлэрегедде, белем кимэлегедде тикшерергэ мвмкинлек бирэ.

Бындай алым, беддецсэ, белем алыуды ацлы, кыдыклы Бэм мемкин тиклем индивидуаллэштерергэ ярдам итэсэк.

hug, телмэр — кешенец дейем мэдэниэтенец курвэткеесе. Йэмгиэттэ лайыклы урын алырга, Бэйбэт эш, тирэ-йундэгелэрдец ихтирамы менэн файдаланырга телэйБегед икэн, туган телде белергэ, телмэр мэдэниэтен удлэштерергэ, уны даими рэуештэ камиллаштырырга кэрэк.

Шулай итеп, «Бапкорт теле Бэм телмэр мэдэниэте» Бедгэ:

— башкорт теле Бэм телмэр мэдэниэте тошенсэБен ацларга Бэм удлэштерергэ;

— аралашыуда, кенкурештэ Бэм эштэ кэрэкле кунекмэлэр алырга;

— удегеддец телмэрегедде грамоталы, асык Бэм тасуири итергэ ярдам итэсэк.

Исегеддэ втогод: бары тик тудемлек Бэм хедмэт кенэ учышка килтерэ. Учыштар Бедгэ!

М. Б. Юлвэхматов, Э. С. Ра-каева, И. Э. Шаранов

/ булек

Баш'корт теле турабында фэн

Хэзерге баштсорт теле баштсорт халтсы мээниэтнен, меҕим Бэм айырылгыбыз элементы. Ул, бер ятстан, милли тсазаныш, икенсе ятстан, илебезен, терлв тебэгэндэ йэшэгэн баштсорттарзыц аралашыу сарабы, ул безец милли тсиммэттерзе, традицияларзы Батсларга, берзэм сэйэси, итстисади Бэм мээни кицлектэ йэшэргэ ярзам итэ.

§ 1. ТЕЛ — АРАЛАШЫУ САРАБЫ БЭМ МИЛЛИ МЭ^ЭНИЭТТЕЦ ЙЭШЭЙЕШ НОРМАБЫ

БАШ'КОРТ Э^ЭБИ ТЕЛЕ БЭМ ТЕЛ НОРМАБЫ

Билдэле булуынса, тел - - кешелек йэмгиэтнен, иц зур тсазанышы. Донъяла кеше бер узе генэ йэшэй алмай, ул баштса кешелэр менэн аралашыуга мохтаж. Беземтэлэ, аралашыуга, бер-берец менэн фекер алышыуга булган ихтыяждан тел бар лытстса килэ.

Тел пэм тел сараларынан тыш аралашып, ацлашып булмай. Телдец эбэмиэте, кэрэклеге, уны ятшы белеузен, тсайбы бер мэсьэлэлэрзе хэл иткэндэ меҕим булууы турабында баштсорт халытс мэтсэлдэрэндэ пэм эйтемдэрэндэ лэ асытс сагылган.

Тел ул быуындар бэйлэнеше вазифабын да утэй. Тел аша оло быуын йэш быуынБа узенен, тормош тэжрибэҕен, егет-нэсихэттерен, гереф-гэзэттерен, йолаларын, рухи байлыгын тапшыра килгэн. Фэтсэт туган тел генэ ата-бабаларзыц уткэнен, бегенгеҕен, килэсэккэ емет-хыялдарын, тормошон ацларга ярзам итэ. Халтсыбыззын, мэшбуур «Урал батыр» эпосын Бэм халытс ижады елгелэрен, йырзаныбыззы без бегвнге квндэ

бары тик тел ярзамында и>ша ишетэ, утсый Бэм улар менэн Ботслана алабыз.

Шулай итеп, тел — ижтимаги куренеш. Ул кешелек йэмгиэте тыууу менэн бергэ барлытстса килгэн Бэм кешелек йэмгиэте усеше менэн бергэ узгэрэ, байый Бэм усэ. Ошо усеш барышында телдэрэн, тсайбы берзэре тсулланыузан экренлэп тешеп тсала бара, э тсайбы бер диалекттар, хатта Бвйлэштэр терле тарихи шарттарза билдэле бер халытс теленэ эйлэнеп китэ.

Тел — йЭМРИЭТГЭ аралашыу сарабы. Халытстын, усеш юлы телдэ сагыла, шунлытстан ижтимаги тсоролош тамырынан узгэреш кисергэндэ лэ, тел алмашынмай, ул Бис узгэрешБез аралашыу сарабы булуын дауам итэ.

Мэсэлэн, социалистик йЭМРИЭТ тсоролошо ва'кытында йэшэгэн кешелэрэн, телмэрен, ошо дэуэрзэ язылган художестволы эзэбиэте без Безец менэн тулыбынса ацлайбыз. Тик тсайбы бер Бузээр тешеп тсалганын, яцылары барлытстса килгэнен генэ курэбез. Был хатста Буцыратс Бейлэшербез эле.

Тел — Бэр халытстын, милли мээниэтнен, айырылгыбыз елеше. Ул килэсэк быуындарра рухи тсомарттсы рына тугел, э милли мээниэттен, артабангы усешенэ УОФОНТО яБаусы фактор за булып исэплэнэ. Баштсорт теле лэ, башка телдэр кеуек ук, терле фэндэр буйынса туплаган гилемдэрзе Быйзырыусы куренеш, унын, Бузлек байлырында, фразеологиябында, грамматик категорияларында баш'корт халтсынын, берлеге Бэм уларзын, кусэгиелеше сагыла. Тимэк, телде халытстын, тарихы менэн дэ тыгыз бэйлэнештэ ейрэнеу кэрэклеге асылтана.

Баштсорт теле — баш'корт халтсынын, милли теле. Ул бик бороНФО тел. Баш'корт ырыузары, баштсорттар турабындагы тарихи мэглумэттер безец эрага тиклем V быуаттса тсайтып тсала.

Баштсортостан Республикабынан тыш, баштсорт телендэ Пермдэ, Ырымбур, Силэбе, 'Курган, Свердловск, Бамар, Бары тау, Темэн елкэлэрэндэ, Татарстан, Узбэкстан, Теркмэнстан, Якут (Саха), Удмурт Республикаларында, Кенбайыш ТСазаг стандыц тсайбы бер район Бэм ауылдарында йэшэгэн баштсорттар Бейлэшэ. ҮЗ телен, рухын онотмаган баштсорттар АТСШ-та, Венгрияла Б. б. илдэрзэ лэ йэшэй. Баштсорт телен Германияла, АТШГта, Венгрияла ейрэнэлэр. АТСШ-та баштсорт теле буйынса ике томлы Бузлек сытстсан.

Баштсорт теле — бик боронго Бэм узенсэлекле телдэрэн, береҕе. Ул баштса телдэрэн узенсэлекле э, в, у, ц, \$, \$, тс, г, h ендэре булууы менэн айырылып тора.

Милли баштсорт теле бик куп Бейлэштэрзе уз эсенэ ала, лэкин унын, иц югары Бэм анытс формабы булып эзэби тел Банала. Эзэби телдэн баштса дейем халытс теле лэ бар, ул

диалекттарзан тора, йэгни теге йэки был тобэктец Бейлэштэрен уз эсенэ ала. Лэкин ээби тел тебэктэрзэц ябай Бойлэше, жар гондарзан лексик, грамматик Бэм стилистик кузлектэн нормалаш-кан булыуы менэн айырылып тора.

Баикорт теле ике терзе уз эсенэ ала: *э?эби* > йэгни нормага Балынган тел, Бэм терло тебэктэрзэ йэшэгэн халытстар тарафынан тсулланылган телмэр — *диалекттар*.

Ээби тел ике форма л а йэшэй: йэнле Бейлэу Бэм язма телмэр. Э урындагы диалект Бойлэше, гээттэ, йэнле Бейлэу теле рэуешендэ генэ йэшэй.

Баш-корт телендэ иц зур ее Бейлэште билдэлэп йеретэлэр: кенсыгыш, кеньятс Бэм кенбайыш. Уларзы 30 сы йылдарза, нигеззэ, "кыуа-кан Бэм юрматы Бейлэштэренэ булеп -карагандар. Эйтелгэн классификация телдец фонетик принципта рынан сыгып билдэлэнгэн. У Фа теге йэки был Бойлэштэ ялгаузарзыц терлесэ эйтелеше нигез итеп алынган.

Диалект узенсэлектэре шулай уте лексика елкэбендэ лэ сагылыш таба. Мэсэлэн, *мишэн, квлгв, башай, бэшэй, мышар, шэшке, -коштабж н. б.*

Баш-корт ээби теленец усешендэ ээби телдец Бэм урындагы Бейлэштэрзэц бер беребенэ йогонтобо ла зур эбэмиэткэ эйэ. Куп кенэ диалект Бузээр ээби тел нормабына эйлэнгэн.

Уз сиратында киц тсулланылып йерогэн Бузээр узээренец тсулланылыу даирэбен тарайтыи диалект Бузээрэ булып киткэн.

Баш-корт теле турабында Бейлэгэндэ, без беренсе сиратта тсулайлаштырылган ээби телде куз уцында тотабыз. Был осра-кта Бузлек кимэле Бэм Бузээрзе -кулланыу, уларзыц дорос эйтелеше, дорос язылышы, грамматик формалары, синтаксик конструкциялары дейем -кабул ителгэн *тел нормаларына* буйбона.

Тел нормабы — тарихи категория. Тел йэшэй Бэм усэ, нормалар йыш -кына узгэрэп тора, -кулланылыу сиктэренец кицэйеуе сэбэпле -кайбы бер диалект Бузээрэ, халы-ксан Бузээр нормалаштсан телгэ күсеп китеуе момкин.

Ээби тел — бер ук ва-кытта Буз оста л ары, языусылар тарафынан шымартылган тел. Уныц дейем милли телдэн айырмалы ягы ла шунда.

Тел хэбэр итеу, аралашыу Бэм дейемлэштэреу сарабы булып хезмэт итэ. Уныц теп функциябы — *коммуникативлэпс* (йэгни мэглумэт биреу). Шул уте ва-кытта телдец тирэ-я-ктагы предметтарзы, узенсэлектэрзе, куренештэрзе атау, йэгни *номинатив* функциябы л а бик мебим. Кеше эцгэмэсебенэ узенец фекерен тел ярзамында еткерэ. Элбиттэ, телдец эстетик

функциябы телмэрзэц матурлыплиа Ботсланыу, лэззэт алыу, ээби эсэрээр языу Бэм у-кыузан -кэнэгэтлек алыу.

Телдец усеше функциональ стилдэр рамкабында бара: язма телмэр формабы китап, э ээби телмэр формалары йэнле Бейлэу стилиэнэ -карай. Ээби эсэрээр стилендэ дейем милли баш-корт теленец бетэ байлыгы, тасуири саралары файзаланыла. Эгэр зэ публицистик, рэсми эш стиле, фэнни стилдэрзэ тел нормалары анытс Бэм -кэтил утэлбэ, йэнле Бейлэу стилендэ тел нормаларынан бер аз ситкэ китеу кузэтелэ.

Лэкин белемле кешене, беренсе сиратта, телмэр мэээниэте бизэп тора. Ул туган телдец нормаларын, Бузээрзе, тасуири сараларзы, грамматик Бэм стилистик конструкцияларзы урыны -куллана белеуээн гибэрэт.

Тубэндэге таблица тел турабында дейем мэглумэттэр, I телдец йэмгиэттэ тоттсан роле Бэм уныц функциялары бирелэ. Таблица ярзамында «Тел — аралашыу -коралы» тигэн темага фекер алышыу уткэрегец.

1-се таблица

Тел турабында дейем мэглумэттэр.
Тел — аралашыу тсоралы

ЙЭМГНӨТ	Үсөмө	Ижтимаги
Ватсыт бэйлэнешен тэьмин итэ; ЙЭМРИЭТ-тэн тыш йэшэй алмай, ЙЭМРИЭТ етештереуендэ, идара итеуэц катнаша.	Бэр сатс хэрэкэттэ була, узгэрэ, камил лаша, Бузлек запасы байый; нормалары узгэре .	ЙЭМРИЭТ тарафынан барлытска килтерелгэн; йэмриэтте хезмэтлэндерэ; йэмгиэттец йэшэуен тэьмин итэ; -кулланыузыц терлв сараларын хезмэтлэндерэ.

Телдец функциябы

Аралашыу	Хэбэр итеу	Тэьсир итеу	Фекерзе белдереу Бэм формалаштырыу
Баулы-к, хэл Борашыу; алган тэьсораттар менэн булешеу.	Доклад менэн сырыш ябау; нимэ йэки кем турапындагы мэглумэт биреу, нимэ турабындагы хэбэр итеу.	Искэртеу ябау; тэртип -каризэлэре хатсында эцгэмэ алып барыу; 'кызы-клы, фэ Бемле тарих Бейлэу.	Тирэ-йундэге ысынбарлытс турабында белем алыу; тэжрибэ уртатсашыу, кэнэш биреу; фекер алышыу.

Башхорт языусыларының, шагирзарының туган тел хақында эйткэн фекерзэрен ухбиҒи?.

БАШТСОРТ ТЕЛЕ

Моц шишмэҒе Бандурастай йырсы ла Бин,
Ыгылма бил тал сыбытктай нэфис тэ Бин,
Аллы-гелле гел сәскэлэй назлы л а Бин,
Эй, илҒамлы, эй, хермэтле башт-сорт теле!

Кугэреп ягкан Уралыцдай бай, йомарт Бин,
Серле камыш тсурайыцдай -карт, олпат Бин,
Купте кургэн сәсэнецдэй йор, зирэк Бин,
Эй, Бейекле, эй, тсэзерле баштсорт теле!

Дицгеззэргэ тицлэмэйем — тэрэнҒец Бин,
Айра-кенгэ тицлэмэйем — гузэлҒец Бин,
ТСаяларга тицлэмэйем — ҒорурҒиҒи, Бин,
Эй, хикмэтле, мэрхэмэтле баштсорт теле.

(3. Бишшева.)

ТУҒАН ТЕЛ

Мин хал'кымдын, сәскэ куцеленэн,
Бал тгортондай ынйы йыямын,
Йыямын да йэнле ынйыларзан
Хуш есле бер кэрэз тгоямын.
Шуга ла мин белэм тел тсэзерен:
Бер телдэн дэ телем кэм тугел —
Кесле лэ ул, бай за, ярымлы ла,
Кэм курер тик уны кэм куцел!..
Халтсым теле — мицэ хатслытс теле, —
Унан баш-ка минец илем юте;
Илен Беймэс кенэ телен Беймэс,
Иле кжтыц ҒбиҒа теле КУК!
Эсэм теле — мицэ сәсэн теле, —
Унан башка минец халтсым КУК,
Йерэгендэ халтсы булмагандыц
Кеше булырга ла хақы ю-к!

(Р. Ғарипое.)

ТУҒАН ТЕЛЕМ

Ерзэ кеше Бейэгенэн
Убалар ускэн...
Тел — тере шишмэ — улмэгэн,
Бегенгэ еткэн.

Шул тел менэн тыузым, устем,
Торам беген дэ.
Ацлай мине РЭЗИЗ хал-кым
ТуҒаҒ телендэ.
Минец телем — тыуран ерем,
Эсэм тауышы,
Халтшмдыц бай хазинаҒы,
Таза намысы.
Ерзэ халытс йэшэй икэн —
Теле лэ йэшэй;
Телен астсан Бэр бала
Эйтэсэк: «Эсэй!»

(Б. Бикбаи.)

1. Был шигырзарза ниндэй дейем фекер табырга була? Уларзыц авторзары тураИында нимэ белэИегез?
2. ТуҒаҒ тел, уныц кеше тормошондагы роле хақында узегеззен уйзарыгыззы ЯЗЫРЫЗ; унда башкорт телен нимэ есен белергэ кэрэк тигэн һорауҒа яуап биреп карагыз.
3. Тел тураИындагы мэкэлдэрзе кусереп ЯЗЫРЫЗ, мэгэнэлэрен анлатыгыз.

Тугаи телен -кэзерлэгэн халы-к -кэзерле булыр. Тэмле тел балдан татлы. Теле бар^ыц иле бар. Туган телен пвимэе. туган инэпен белмэс.. Иц татлы тел — туган тел, инэм пвилэп торган тел. Тел — белем аскысы, ул — а-кыл бае-кысы. А-кыл — -каҒна, куцел — йоза-к, тел — астсыс.

ТуҒаҒ тел тураҒында мэтеэлдэр Бэм эйтемдэр генэ ижад I ителмэгэн. Бэр быуындыц сәсэндэре, языусылары, шарирзары туган тел хатсында иц изге, иц матур Буззэр эйткэндэр, уззэренец шигырзарын арнагандар. Тубэндэге юлдарза туган тел хатсында фэҒемле Буззэр язылган, шулар хатсында уйланыгыз Бэм авторзар нимэ эйтергэ телэгэнен ацлатыҒыз.

Ил менэн тел твшвнеэпе мицэ бер бвтвн. Мин эсэмдец телен уныц узенэн йол-коп алып -карай алмайым. Ул тел минец уз телем кэм ул минец иц тура ата торган -коралым. Кеше -коралы менэн атыу -кыйын, э -каиы бер мэргэндэргэ был мвмкин дэ тугел. (Р. Ғарипое.)

Тел узенец -кулланыу влкэпе ниндэй булыуга -карамадтан, йэмгиэттец иц -киммэтле хазианы Напала. (Ж. Кейекбаев.)

ТуҒаҢ тел ем! ТуҒаҢ мондар!
Беззец аша
ЗиҒенемэ быуаттарзыц зацы тоташа.
(Х. Назар.)

Үз эсэ телем — минец есен матур,
иц тэмле тел,
Үз телем, у? эйберем булБан есен
ярата куцел.
(М. Рафури.)

"Кыуан телецдэн!
(М. Ямалетдинов.)

Телен һаіоіаҒаҢ халытс — илен я-клаган хальга.
(Р. Шэгэлиев.)

Бин бар ерзэ бар ил, ил туле,
Бин юте ерзэ куцел туц, уле.
(М. Бибдт.)

Эй, тугаи тел! Тэрэн дицгез —
Сумбац да, буйлап була.
Ул тсурайза бар донъяныц
Моцдарын уйнап була.
(К. Бакиров.)

Тел — халытегыц йэн пулышы, йэшэйеш ысулы. Тел бар
икэн, тел йэшэй икэн — халытс та бар, халытс та йэшэй.
(Ш. Анапе.)

Эсэйемде ээй, илемде ил,
Уземде ир иткэн — Бин, телем.
Эйелмэс баш, тына белмэс йерэк,
Йэшэр телэк биргэн — Бин, телем.
(Ә. Бейеш.)

Баштсорт телен ишеткэс тэ,
Мин торормон теэберзэн.
(Т. Иосонов.)

Хафаларым кэмер кеуек
Был донъяла йэпэт кенэ —
Халытсгарым язмышында
ТелБез тсалпа СЭРЭТ кенэ.
(С. Элибай.)

Тел — мэцгелек, улмэс, йэш, сикБез...
(Ә. Эхмэт-Хужа.)

Мэцге улмэс бер зат булып
Телем тыуран рЭЗИЗ еремдэ.
(З. Йэнбирзина.)

Телдэрзе куп белеу зеке донъяны байыта.
(Б. Рафитсов.)

Үз илемдэ, уз телемдэ
Үз хал'кым йырын йырлау —
Атайымды, эсэйемде,
ТуҒаҢ халтсымды зурлау!
(Р. Нимэтуллин.)

Бейек тимэм ацлашырга Буз булганыц есен,
Бин бейекпец, телем, уз булганыц есен.
(Р. Мифшахов.)

Бирзец, Тэцрем, телде безгэ, Бейлэ тип,
Тура КwiҒа телде шуга эйзэйем!
(Атсмулла.)

Эсэ телен белгэндец
Теле матур, бай булып,
Белмэгэндец белеме
Бем куцеле пай булып.
(С. Муллабаев.)

ТуҒаҢ телем тыуган еремдэ
ЯцгыраИа мэцге йыр булып,

Бис укeнмэс инeм, гурeмдэ
Ят-кaндa лa кaрa ер булып.

(P. Faruноe.)

Кeшeлэрзe ерзэ тел йервтэ,
Тылсым аскысындай тел узе...
Йэнебeзгэ, тэнебeзгэ дауа —
Тeлeбeззeц тeрe дицгeзe.

(P. Шэкур.)

Бeйлэй бeлбэц, ашырыр тел бэхeттэргэ,
Бэхeт булгac, мeнeрбeц Бин тэхeттэргэ,
Бeйлэр булбaц, нэтижэБeн уйламайca,
Тeшeрeр тел тэхeттэргээн лэхeттэргэ.

(F. Fajuee.)

О” 1. Тубэндэге өзекте укырыз. Унык темаИын асыкларыз. ТуFaН тел-ii^j—г^ден йэмриэттэге урынын автор нисек билдэлэй, шул турала фекер алышырыз.

Эй, туран тел! Ниндэй тсээрлеБец Бин! ГузэлБец, йый-натсБыц, байБыц, тсеуэtleБец, мэргэнБец. Шура ла халы'к ил аFahbi булган сэсэндэрзeн, ялтсынлы таптсыр Бузeн яу тсыйыр булат -кылыс уткерлеге мeнэн сагыштырран да индe.

Беген Бин тсайгым минец, хэсрэтем минец. ТCайгыр-маслы-кмы ни: ата-бабам, инэм-эсэм теле кенен, йылын Банап ярлылана, йэмБезлэнэ тугелме?!

...Туран тел — халтсыбыззыц атсыл-зиБенен, гeрeф-гээттэрeн, тoрmoш фэлсэфБeн Бэм тэжрибБeн, тарихын, рухи байлыгын мeцэр йылдар узeнэ Бeцдeрэ килгэн икБeз-сикБeз хeрмэтлe хазина ул. Тистэлэгэн быуаттарзы ярып сытскан был мeржизэ — тел шинIмЭБeнeц тceуэтeн Бис кeнэ лэ Бундeрмэскэ, кирeБeнсэ, яцы тoрmoш шарттарында, фэнни-тeхник усeш oсoрoнда тeлeбeзгэ яцыca йэшэу eсeн кeс-гэйрэт eстэргэ, уны туран халтсыбызга тары л а байытыбыратс, ишэйтеберэк, куркэмерэк итeп ткайтарыра бурислыбыз.

...Был изгe бурьe тcатмарлы лa, яуaплы лa. Уны баштсарып сырыу eсeн заманыбыз тaлaбына яуaп бирерлeк, утсыусыга ыцгай йoрoнтo яБарлытc кeслe эсэрзэр, тэрэн йeкмэткeлe кeнузэк мэсьэлэлэрзe сарылдырган публицистик мэтсэлэлэр язырга кэрeк. Э уныц eсeн языусыныц, журналистыц тeлe бай, тceуэтлe Бэм таптсыр, уткер Бэм мэргэн, куркэм, ширри булырга тейeш. Тeрлe-тeрлe бизэклe, халытссан тeллe мaтур яцрыра-FaН Бэр эсэр, мэтeэлэ — хэзeргe быуын языусыларыныц,

публицистарыныц, хэбэрселэрeнeц баштсорт милли эзэби телeн тапл лa кичерэк устeрeугэ индeргэн eлeшe ул. Туран тeлeбeззeц Буз байлыгын ишэйтeузэ, бbiFa тиклeм бик Бирэк йэ бeтeнлэйгэ иeэпкэ aлынмайынca йэнлe тeлдэ гeнэ йэшэгэн Буззэрзe, Буз формаларын язма тeлeбeзгэ -кайтарыуза курeнeклe урын билэгэн эсэрзэрeбeз зэ бар бeззeц. (B. Пeднчиндэн.)

• Тeкcтa тeл Иузe ниндэй мэрэнэлэрзэ кулланыла? Шуларзы асыкларыз.

• бзектэн кушма Иуззэрзe табырыз, уларзын, дeрeс язылышын aцлa-тыFы3.

• КэзeрлeБeн, гузaлБeн,, байБыц, йыйнахБын,, хeуэтлeБeн,, мэргэнБeн Iуззэрeнэ лeксик-гpaммaтик aнaлиз ЯИЭРы3. Уларзын мэрэнэИeн тeшeндeрeгeз.

2. Ойзэ «Эй илиАамлы, эй хикмэтлe туран тел» тeмaг1ына иншa Я3ыРы3-

§ 2. СИСТЕМА БУЛАРАТC ТЕЛ. ТЕЛДЕЦ Т9П БЕРЭМЕКТЭРЕ

Баштсорт тeлe, фэнни курeнeш буларатc, билдэлe бeр cистe-маны тэшкил итэ — ул бeтэ булeктэрзeц дэ уз-apa бэйлэнгэнлe-гe тигэн Буз. Тeлдeц Бэр бeр булeгe бeр кимэлгэ бэйлэнгэн, ул кeшeлeк фeкeрeнeц мeБим инcтpуmенттарын, тeлмэр Бэм хэрэкэттeц билдэлe бeр яилн eйрэнэ. Тeлдeн, кимэлe иц бэлэкэй бeрэмeктэн тeзeлэ: *вн* (тeлмэр фoрмaБында) Бэм *хэрeфтэр* (язма фoрмaлa), э ин, зуры — *тeкcт* (йэнлe Бeйлэу Бэм язма тeлмэрзэ).

”” 2-сe тaблицаны кaрaрыз. Ундa башкорт тeлeнeн cистeмaм J ^ 5 ^ курИэтeлгэн.

Курeуeгeзсэ, тaблицаныц иceмeндэ хэзeргe баштсорт тeлeнeц бeтэ булeктэрe курБэтeлгэн, э Бул ятe бaгaнaлa тeл кимэлeнeц У3-apa бэйлэнeштэрeн кузэтeргэ мeмкин булган дeйeм хaрaктe-ристика бирeлгэн.

«Бeрэмeк» тигэн юлды тcарайбыз: eндэр Бэм хэрeфтэр Буззeн, тыштсы тcатлaмын тэшкил итэ, уз cирaтындa уныц лeксик Бэм гpaммaтик мэгэнЭБeн тэшкил итeуce мoрфeмaлaрзaн тoрa. Тeкc-тыц «тeзeлeш мaтeриaлы» булып хeзмэт итeуce Буззэрзэн (лeк-сeмaлaрзaн) кирбeстэн Бaлынган кeуeк Бузбэйлэнeштэр Бэм Бeйлэмдэр тeзeлэ.

Тeкcт иц зур бeрэмeк буларатc, тcурca'к мaтpeшкaгa oтoпaш, уныц eсeнэн тeлдeц бэлэкэйeрэк бeрэмeгeн aлыргa булa.

Бэр бeр кимэлдeц тeл бeрэмeгe тeзeлeшeнeц уз пpинциптaры Бэм узeнcэлeктэрe йэнлe тeлмэр aгышын oйoштoрoузa баштcа

Телдц бүлэктэре	Вйранеу предметы	Берэмек	Структура (состав)	Процестар	Ижек типтары	Алфавит. Билдэлэр системапы	Графика, орфография, пунктуация	Лексикология, фразеология	Телдц лексиконы	Семантик менэсэбэт	Синтаксик форма	Тер, жанр	Стилистика
Телдц ен яьылышы	Фонема	Фонема (хэрэф, тыныш билдэбэ)	Графема (хэрэф, тыныш билдэбэ)	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Берэмек	Фонема	Графема (хэрэф, тыныш билдэбэ)	Графема (хэрэф, тыныш билдэбэ)	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Структура (состав)	Ижек типтары	Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Процестар	Ижек типтары	Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Ижек типтары	Ижек типтары	Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Алфавит. Билдэлэр системапы	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Графика, орфография, пунктуация	Графика, орфография, пунктуация	Графика, орфография, пунктуация	Графика, орфография, пунктуация	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Лексикология, фразеология	Лексикология, фразеология	Лексикология, фразеология	Лексикология, фразеология	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Телдц лексиконы	Телдц лексиконы	Телдц лексиконы	Телдц лексиконы	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Семантик менэсэбэт	Семантик менэсэбэт	Семантик менэсэбэт	Семантик менэсэбэт	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Синтаксик форма	Синтаксик форма	Синтаксик форма	Синтаксик форма	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Тер, жанр	Тер, жанр	Тер, жанр	Тер, жанр	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	
Стилистика	Стилистика	Стилистика	Стилистика	Тел берэмек - тэрэнц граффик язылыу законы	ft	Морфема (морф)	Буз-форма	Морфология	Синтаксис	Телмэр стил-дэре	Тер, жанр	Стилистика	

берэмектэр менэн уз-ара бэйлэнештэрэнц у? закондары бар. Бейлэм Бэм текст — телдц коммуникатив берэмеге: улар тамамланган фекерзе белдерэ. Буз предметтарга, куренештэргэ, ватшгаларга исем бирэ Бэм уларзыц исэбен, ватсытса менэсэбэтен, йэшэйштец сэбэптэрен, кешелэрзец аралашыуын курьэтэ. Морфемалар Бузээрзе тезергэ ярзам итэ, эйберээргэ Бэм тешенсэлэргэ яцы атамалар бирэ. Ондэр телмэрзец ен тсатламын барлытска килтерэ, э хэрэфтэр билдэ булара-к языуза был бэйлэнештэрэзе курьэтэ.

Шулай итеп, телдц пэр булеге узенец ейрэнеу елкэБен Байлай — ен йэки уныц график тезелеше БузьяБалыш йэки Бузузгэреш, лексикон йэки грамматик сормалар, синтаксик 'королошо йэки телмэрзец стиле — телдц теге йэки был кимэленец йэшэу закондарын Бурэтлэй.

О- куренекле галим Раиса Хесэиеновыц тел тураг'ында эйткэн . ^ . ^ Бузээрэн ухыгыз.

ТЕРЕ ТАРИХ

Тел — ул халытстыц мэцге тере тарихы. Тарихты Буз итеп мецэр йылдар Батслап килгэн сыганатс ул пуз документы.

Геологтар терле тау тотгомдары арабынан асыл таштарзы Бэм мэгдэндэрзе таба алган шикелле, галимдар, зирэк кешелэр Буз дицгезе зсенэн тарих Бейлэр Буз зебэржэттэрен курэ алалар. Эйлэндергелэп тсараганда асыл таштар терле нурзар сэскэн кеуек, куп кенэ асыл Бузээрзец дэ нур Бибер -кезрэттэре бар.

Бэр хэлдэ, мин узем, тау-таш тотсомон, йэшен, сифатын, тсатламын, иуГа тсарап тирэ-йундец геологик тезелешен, серзэрен белер геолог шикелле, тел белгестэре лэ асыл Буззец МЭРЭНЭ асылын, серзэрен, тсайы быуат тепкелдэрэндэ яралганлырын, тсатламын, тарих Бейлэр хэсиэттэрен тоя Бэм таба белергэ тейеш, тип тсарайым.

Бына, мэдэлэн, бер теркем иске Бузээр: батуыл, сабыуыл, канат, нэукэр, твркэй, апсбулат, эФернэ, сиреу, -корбаш, кусэм, ба^катс, алгастсы, псы^аш Б. б. Мэгэнэлэре: багауыл — тикшерееусе, кузэтсе; сабыуыл — атлы яу атакабы; канат — Байланма Балдат; нэукэр — гвардия; сиреу — гэскэр; твркэй — тимер кейем (кольчуга); атсбулат — утк^раПГкътлы^л^рн^^ мэргэн атыр есен махсус уте; борбаш — 'кор (берв.тер#ем Балдат) бапильпы; кусэм — елкэн хэрби башЛык,.аЛтГкы'^тжкэр авангарды; -кыШаш — Быуытс тимерсе), '^ . • . - . • ' -> . • . • * . • . •

ВороНФО Бузээрэбез — ул безмен КейЛэгг^^ан.тдрихыбь!*

ВороНФО Буззэребез — ата-бабалар кенкурешенец Бузгэ кускэн тсомарттсыы ул. Аманат Бузе.

ТуFaH тел ул — халытстыц тере кучеле, Бейлэп торган шатлыры, тсайгыы, Буз хэтере, бетмэс-текэнмэс рух байлыпл.

Тел — ул халытстыц узен, быуаттар Бузымында формалаштсан узацын раслаусы куренеш. Тел — ул миллэттец йэшэуе.

Тел — ул халытстыц тормош тэжрибэен, а-кылын, хыялын узенэ йыйган алтын тсазна. Алтын атсыл, ынйы Буззэр хази-наы. Уга тин, баба юте. Буззец атаы атсыл икон, эсэе — тел... (F. Хвсэйенован.)

• Куренекле галимдын, фекере Иезгэ анлашыламы? Ни есен автор туран телде тэрэн белеузен, кэрэклеген раслай?

Эйзэгец, утсыган эйберзе ацларга Бэм фекер алышырга ейрэнэйек. Беренсе тсат утсыузан тулыынса ацлаузы кетеу ауыр, элбиттэ, сенки текста бик куп фекерзэр ярылып ята, уларзыц бетэен дэ уйлап тсарарга Бэм Быплмта ябарга кэрэк. Тексты беренсе кат утсыузан ацлашылган фекер гээтэтэ бик естэн-местэн гена була, икенсе кат -каины бер урындарын тсабаттан утып, уйлангандан Буц плна авторзыц фекере тулыынса ацлашылыуы мемкин. Быныц есен нар Буззец, Бузбэйлэнештец мэганэе хатсында уйларга, Буцынан тулы Бейлэмдец мэганэен узлэштерергэ кэрэк. Ошо рэуештэ генэ авторзыц был текста нимэ эйтергэ телэгэнен ацларга була.

Безгэ бында тубэндэге тел саралары ярзам итэ:

— баштсорт теленец берэмектэре, мэсэлэн, фонемалар, морфемалар, лексемалар, синтагма, Бейлэмдэр Бэм тсушма синтаксик берэмектэр;

— художестволы телмэр берэмектэре. Уларга эпитеттар, сагыштырыузар, метафоралар Бэм баштса троптар (стилистик фигуралар) инэ.

Эгэр зэ без шул сараларзы узлэштербэк, авторзарзыц уз эсэрзэрен нисек ижад итеузэрен ацларга ейрэнербез Бэм языу сыларзан туган телебезе файзаланыу осталыгына ейрэнep, телмэребезец байлыгына, тасуирилыгына елгэшербез.

§ 3. ТЕЛ — УСЕУСЕ КУРЕНЕШ

Баштсорт теле — баштсорт халтсыныц Бейлэшеу теле, ул уз-ара аралашыу, фекер алышыу хезмэтен утэй. Баштсорт теле — ул безец туган телебез, эсэ телебез. Уныц бабаы Буцгы йылдарза, дэулэт теле статусы алгандан Буц, бигерэк тэ кутэрелде. Башкортостан Республикаыныц «Мэгариф турабындапл

Законы»ныц 7 се статьяына ярашлы, баштсорт теле бетэ мэкэтэпкэсэ балалар батссаларында, дейем белем биреу мэкэтэптэрэндэ, башланплс Бенэри Бэм урта махсус утсыу йорт тарында утсытыла башланы.

Без мэкэтэптэрзэ утсыган дэуерзэ туган телебезец моцло ла, 'кеуэтле лэ, кесле лэ, бай за икэнлегенэ инандыгыз. Туган телебез аша халтсыбыззыц уткэн тсабарман тарихы, батырзары, быуаттар аша безен, кендэргэ килеп еткэн изге тсомарттсылары — ауыз-тел ижады, гереф-гээттэре, туган телебезец байлыгын барланыгыз.

Тел — ул кешелэрзэц бер-берее менэн аралашыу, фекер алышыу, уз ара ацлашыу сараы.

Баштсорт теле, баштса телдэр кеуек ук, Бэр сатс усэ: Бузлек составы байый, эйтелеш нормалары, телдец грамматик тезелеше узгэрэ. Телдец усешенэ йэмгиэттэ булган узгэрештэр, шул уте ватсытта тел узенселектэре лэ йогонто ябай.

Иц зур узгэрештэр лексика елкэбэндэ була. Тирэ йундэге узгэрештэр, Бэр терло яцылытстарга Бузлек составы бик тиз Бэм оператив игтибар итэ.

Баштсорт теленец иц зур Бузлек составы терки телдэр лексика ына тсарай. Уларзыц кубее бегенге баштсорт телендэ Батслана. Мэсэлэн, *апа, апай, мэкэтэп, мггкэлэ, тарых, гээтэ, нама* § н. б.

ТКайы бер предметтарзыц, куренештэрзэц, йолаларзыц ютса сыгыуы, уларзы ацлаттсан тешенсэлэрзэц югалыуы Беземтэбэндэ тсайы бер Буззэр тсулланыузан тешеп тсалдылар. Эйтэйек, *тархан, -карымта, барымта, баяр ере, баяр урманы, алпауыт, мэзин, Кызыл Армия, помещик* Б. б. Улар тарихи осорза барлытса килгэн Буззэр, йэгни историзмдар. Бындай Буззэр гилми, тарихи темаларга арналган художестволы эсэрзэрзэ йыш тсына осрай.

Йэмгиэттэ булган узгэрештэр Беземтэбэндэ телдэ яцы Буззэр — неологизмдар барлытса килде. Улар яцы предметтарзы, куренештэрзэ, ватсигаларзы ацлатыу функцияын утэйзэр. Мэсэлэн, *спонсор, колледж, радиоалгыс, видеоманитофон, сэнэгэт, эгкыуар* Б. б.

Баштсорт теле кен Байын тип эйтерлек ниндэй зэ булба яцы Буззэр менэн даими тулылана. Сенки тормошта яцынан-яцы куренештэр, предметтар, техника яцылытстары булып тора. Был йэбэттэн куренекле рус языусыы В. Г. Белинскийыц эйткэн Буззэре менэн килешмэйсэ мемкин тугел. Ул эле узе йэшэгэн дэуерзэ ук былай тип язган: «ТСОТН итеп эйткэндэ, тел бер ватсытта ла тсатып тсалмай: ул бер тутстауыз йэшэй Бэм хэрэкэт итэ, усэ Бэм камиллаша... Тел Бэр сатс халытс тормошо менэн бергэ бара».

О- Телден, усешле куренеш икәнен радлаусы тексты ухыгыз пәм унын, »—*^ йекмәткепе хахында уйлап харагыз. Телдз ниндэй сәбәптәр архапында лексик үзгәрештәр булып тора? Узегез белгән берэй пүззәц үзгәреше хахында пейләгез.

Тел... Буз! Кешеләрзәц хикмәтле һурә! Ниндэй кес бар икән тары Бинец менән тицләшерзэй?

Теге йәки был телдә купме Буз барлыплы теуәл генә зйтәп биреу мемкин тугел. Тел тигән тешенсә узе тсатмарлы, терле елештәрзән тора. Мәсәлән, халытстыц йәнле Бейләу теле (уҒа ер ле Бейләштәр зә инә) Бәм эзәби тел. Телдец был ике елкәБендә Буззәрзәц Баны ла терлесә була. Телдәге Буззәр Баныныц Бәр сатс үзгәрәп тороуын да исәпкә алырга тура килә. Яцы тешенсәләр менән бергә яцы Буззәр яБала, элек-електән -кулланылгандары искерә тешә, хатта онотола. Эммә махсус белемле телселәр тарафынан тезелгән Бузлектәр телдец усешендәге билдәле бер осорзә Буззәр Банын сама менән булҒа ла билдәләргә мемкинлек бирә. Хәзерге баштсорт телендәге Буззәрзәц Баны биш-алты тистә мецгә етә. Йәнле халытс теле уларзы быуындан быуынга кусерә, еткерә килә. Шул рәуешле тел йәшәүзән Бәм йәмгизтте хезмәтләндереүзән туктамай. (З. Ф. Уратссин, Э. Ф. Ишбирзин. *Туган тел сердаре. Офв, 1983.*)

§ 4. вегенге донъяла баштсорт теле

Бегенге кендә донъяла 2500-зән ашыу тел исәпләнә. Уларзы тере Бәм уле телдәргә булеп йереторгә мемкин.

Хәзерге кендә тел гилеме фәне нытс таша усешкән. Эммә ер йезендәге телдәрзәц Баны теуәл генә исәпләнмәгән, сама Бандары менән генә йеретелә. Ул эш мемкин дә тугел, сенки эле булҒа бетенләй тикшерелмәгән тип зйтерлек телдәр зә байтам.

ЮНЕСКО мәглүмәттәрәнә -Караганда, кен Байын икенән ашыу тел отека сыгып тора, йәгни югала. Уныц урынына яцы телдәр барлытска килә.

Элеге кендә донъялагы телдәрзәц кубеҒе ниндәйзер дәрәжәлә ейрәнелгән, терле теркемдәргә буленгән.

Уззәренец киләп сыгышы ягынан бер тамырга тсараган телдәрзә галимдар айырым гаиләләргә туплаган. Бегенге кендә түбәндәгеләр ентекләп ейрәнелгән гаиләләрзән Банала: Бинд-европа телдәре, урал-алтай телдәре, семит-хамит телдәре, Кавказ телдәре, тибет-тсытай телдәре, палеоазиат телдәре Б. б. Ул гаиләләрзәге телдәр уз сиратында тагы ла терле тарматстарга айырыла. Мәсәлән, Бинд-европа телдәре Бинд, славян, герман, роман, иран, балтик, кельт тармайтгарына буленә; шул ук гаиләләге грек, эрмән, албан телдәренец Бәр тсайҒыҒы айырым бер тарматс тәшкил итә.

Югарыла курҒәтелгән телдәр элеге кендә йәшәгән тере телдәрзә тәшкил итә. Уларзыц араҒында эзәби тел булып нытслы усешкәндәре лә, бер нисә мец кеше генә Бейләшкән телдәр зә бар.

Уле телдәр — улар нигеззә язма тсомарттсыларзә гына Батсланган. Уларга, мәсәлән, Рим империяҒында йәшәуселәр Бейләшкән латин телен индерергә була. Был телдә фәнни трактаттар, сыгыштар, католик сиркәуенец хезмәттәре, эзәби эсәрзәр язылган. Хәзерге ватсытта латин теле биология, медицина елкәБендә генә файзаланыла, телселәр тарафынан ейрәнелә. Европа телдәренец кубеБендә ошо латин тамырзәры Батотна, шулай уге улар рус теленә Бәм билдәле күләмдә баштсорт теленә киләп ингән. Мәсәлән, *лекция, рефлекс, пессимизм, аквариум.*

Уле терки телдәргә болгар, хазар, боронго угыз, бороНҒО печенег, боронго селжук, боронго тгман ("кипса-к), Алтын Урзә дәуләтендә таралган язма эзәби тел, боронго Хорезм, сыгатай, боронго уйгыр телдәре инә. Уларзыц тсайҒы берзәре язма, хатта эзәби тел дәрәжәБендә йәшәгәндәре лә осраган. Мәсәлән, боронго Орхон-Йәнәсәй руна (тамга) язма эзәби теле булган. Ул тел терки телдәренец иц боронго елгеҒе Банала Бәм, язма тел буларатс, теәбер таштарында Ғбма Батсланып тсалган.

Баштсорт теле узенец сыгышы менән терки телдәре гаиләБенә карай. Терки телдәре гаиләБенә тагы ла эзербайжан, терек, алтай (ойрот), балтеар, гагауыз, -караим, тсаза-к, карагалпак, -кыргыз, тсумытс, тсарасай, кумансы, -кырым татарзәры, сыуаш, татар, тыва, шор, хакас, терекмән, узбәк, ятсут, тофа Б. б. телдәр инә. Тсараим, долган телдәренец язмалары КУК, сенки ул телдәрзә бик аз кеше аралаша.

КурҒәтелгән терки телдәрзәц бетәҒе лә йәнле терки телдәре Банала, сенки ул телдәр хәзерге терки халытстарыныц Бәр береБенец Бейләшеу, аралашыу Бәм фекер алышыу хоралы булып хезмәт итә.

Башкорт теле -караган терки телдәр ике зур кенбайыш Бун Бәм кенсыгыш Бун теркемдәрәнә буленә. 3 се таблицала ул бик асытс куренә.

Бынан тыш тәбиги телдәрзәц элементтарынан яБалган Бәм халык-ара аралашыу есен тәтхдим ителгән ярзамсы телдәр яБалма телдәр бар. ЯБалма телдәргә *воляпюк* («донъя теле» тигән Буз), *эсперанто, идо* (эсперантоныц бер тере), *интерлингва* яБалма телдәре карай. ЯБалма телдәрзәц ейрәнеу есен иц уцайлыҒы, ецеле тип эсперанто Банала. Ул Европа телдәрәндә киц таралган Буззәре, ябай БузьяҒалышы Бәм грамматик тезелеше булыуы менән баш-ка телдәрзән айырылып тора. Шуга ла халыытгар араҒында киц танылыу алган.

терки телдэр					
кенбайыш Бун теркеме			КеНСиFбии Бун теркеме		
болгар тармары	OFy3 тармары	тсыпсак тармаил	тсарлутс тармары	„ Г унFбиp-OFy3 тармары	И тсыррыз-'кыпса'к тармары
'кыпса'к-'коман тарматксабы		тсыпсак-болгар тарматссапы		'кыпсак-нугаи тарма'Ксабы	
кенбайыш Алтын Урза эзэби теле (боронFO тел)		хэзерге баштсорт теле		хэзерге татар теле	

(М. З. Эжиевтец «Туган тел усеше» китабынан.)

Тере телдэргэ бегвнге квндэ кешелэрэц аралашыуында тсулланылган хэзерге, усеуе телдэр тсарай. Ула'р язмабы булган телдэргэ (рус, англиз, француз, испан, баштсорт, татар һ. б.) Бэм язмабы булмаган (Африка, Азия халытстарының тсайбы бер) телдэргэ буленэ.

Телде галимдар тврле телдэрэ сагыштырыу методы нигезендэ ейрэнэ. Сагыштырыу — тел тикшеренеуэре Беземтэбендэ Европала Бэм Азияла йэшэгэн халытстарыц тсайбы бер теркемдэре бер тсэбилэ булып йэшэгэн Бэм бер телдэ — Бинд-европа телендэ Бейлэшкэнлеге асытсланган. Шулай уте куп кенэ терки халытстарының гэрэп телендэ, э Буцынан иске терки телендэ аралашыуы билдэле.

ТСэрзэш телдэр тел гаилоБенэ буленэ, улар уззэре теркемдэргэ Бэм теркемсэлэргэ буленгэн. Донъяла егермегэ ятсын тел гаилэБе иеэплэнэ: Бинд-европа, Кавказ, терки, фин-угыр, 'кытай-тибет һ. б.

• Терки телдэре донъяИына байхау 9haFби3. Уле 1пэм тере терки телдэрэ этап курИэтегез.

1. Куренекле башхорт ралимы Fawca Хесэйеновтыц тел тураИында эйткэн Иуззэрен кукелегезгэ Иецдерегез.

Уй курке тел икэн, тел курке — Буз. Бузе ягымлының узе лэ матур, теле матурзыц куцеле лэ матур. Минец туган баштюрт телем — донъяны таныт'кан, кешелэр менэн аралаштырган, бел ем, гилем биргэн гэзиз телем. Шул телем мине киц донъяга алып сытосан, бутэн телдэрэ белергэ юл астсан.

• Ралимдыц эйткэн Иуззэре менэн килешэгюгезме? Был фекергэ не? тары нимэ едтэргэ телэр инегез?

§ 5. БАШТСОРТ ТЕЛ ШЛЕМЕ БУЛЕКТЭРЕ

Телдец утешен, тсулланылышын, структурабын (тезелешен) ейрэнэ торган ерэн тел гилеме тип атала. Уны дейем тел белемендэ лингвистика тип йеретэлэр. Шуга курэ лэ телселэрэ эзерлэусе утсыу йорттарың лингвистик эзерлек биреусе, э ейрэнгэн фэндэрен лингвистик фэндэр тип йеретэлэр. Э инде баштсорт теле дэрестэрэндэ баштсорт тел гилеме ейрэнелэ.

Баштсорт тел гилеме терки халытстары арабында нытслы Бэм тэрэн ейрэнелгэн, узенец фэнни мэктебен барльгктса килтергэн телдэрэн, береБе булып Банала. Куренекле тел се Мехэмэтхан Сэхипгэрэй улы ТСулаев баштсорт телен Бэр ятслап ейрэнэ, монографиялар, Бузлектэр сытара, тэуге баштсорт алфавитын тезей. Ул узенец язмаларында: «Баштсорттарга белем алыр есен уз теле кэрэк — эсэй теле», — тип, асытстан-асытс эйткэн. Баштсорт тел гилеменэ нигез Балыусыларзыц береБе — ул Николай Константинович Дмитриев. Ул безеце есен баштсорт тел гилеменэ нигез Балыуы, зур кулэмле фундаменталь «Баштсорт теле грамматикабы»н донъяга сыгарыуы менэн ЭБэмизтле. Ул хэзерге баштсорт язма эзэби теленец нигеззэрен эшлэугэ лэ зур елеш индерэ.

Баштсорт тел гилемен яцы бейеклектэргэ кутэреугэ, уныц куп кенэ мэсьэлэлэрен гилми ятстан эшлэугэ Жэлил Гиниэт улы Кейекбаев куп кес Балган. Уныц тэуге осор фэнни хезмэт тэре баштсорт теленец орфоэпиябына тсараба, артабан ул баштсорт теленец фонетик системабын тсэрзэш телдэр менэн сагыштырып ейрэнэ башлай Бэм 1958 йылда зур кулэмле «Баштсорт теленец фонетикабы» исемле монографиябын сыгара.

Ж. Ф. Кейекбаевтыц тел елкэБендэге тикшеренеуэре кицэйгэндэн кицэйэ бара. Урал-Алтай телдэренец тсэрзэшлек мэсьэлэБенэ мерэжэгэт итэ. 1972 йылда, узе улгэндэн Буц, «Урал-Алтай тел белеменэ инеш» исемле китабы донъя курэ. Шулай итеп, ул баштсорт телдэре буйынса узенец гилми мэктебен булдыра.

Бэр халытстыц телендэ уныц тарихы, бар тормошо, герефгээттэре, шегеле, донъяга философик тсарашы сагыла. Шуга курэ халытс тормошон Бэм телен Бэр ятслап ентекле ейрэнеу ихтыяжынан тел гилеменэц терле тарматстары барлытстса килгэн.

Хэзерге баштсорт теле курсы тубэндэге булектэрэн тора. Улар таблицала дейемлэштэреп бирелгэн.

Фонетика — тел мэр ендэрен, уларзыц буленешен, терле ендэрэц узгэреш шарттарың ейрэнэ. Был ендэрэц языуза бирелешен (хэрэфтэрэ), уларзыц ауаздарга тура килеу-килмэуен графика ейрэнэ.

Тел рилеменен, теп булектэре

№	Тел турапындагы фэнден, булектэре	Был булектэрээ нимэ ейрэнелэ
1.	Фонетика	Телмэр ендэрэнэ характеристика
2.	Графика	Языуза телмэр ендэре нисек билдэлэнелэ
3.	Лексика	Бузэрэц мэрэнэбе, СЫРЫШЫ, -кулланылышы буйынса терле теркемдэр
4.	Буз составы	Бузэц тезелеше
5.	БузьяБалыш	Бузэрэц япалыу ысуллары
6.	Грамматика; морфология, синтаксис	Буз теркемдэре буларатс Бузэрэ, Бузбэйлэнештэр Бэм Бейлэмдэр тезеу
7.	Стилистика	Аралашыу сферабына -карал- телмэр узенсэлектэре
8.	Орфоэпия	Бузэрэце эйтеу тсагизэлэре
9.	Орфография	Бузэрэце языу тсаризэлэре
10.	Пунктуация	Тыныш билдэлэрен тсуйуу 'кагизэлэре
Он, морфема, пуз, Бузбэйлэнеш, Бейлэм — тел берэмектэре		

Орфоэпия — телдэ дерес эйтелеш, дерес Бейлэу тсагизэлэрен Бэм уларзыц нормаларын билдэлэй.

Орфография айырым телдэ дорос языу тсагизэлэрен тикшерэ Бэм уларзыц нормаларын ойрэнэ.

Лексикология башторт ээби теленец Бузлек байлыпли, Бузэрэц ацлаттсан мэрэнэлэрен, килеп СЫРЫШЫН, тсулланыу узенсэлектэрен ©йрэнэу менэн шереллэнэ. ОШО булек эсендэ Бузэрэц МЭРЭНЭ нескэлектэрен ©йрэнэуе булге семасиология тип, Бузэрэц килеп сбиФбиу тарихын, уларзыц тэуге формабын ейрэнэуе булге этимология тип атала. Шулай уте тоторотсло Бузбэйлэнештэрэн килгэн, бер генэ тошенсэ ацлаттсан Бузбэйлэнештэрэе фразеология ойрэнэ.

Башторт телендэге Бузэрэце ейрэнэп, уларзы туплау Бэм торле типтабы Бузлектэр тозоу менэн шоголлэнгэн булек лексикография тип атала. Яцгызлытк исемдэрэц, Бэр торле атамаларзыц килеп СЫРЫШЫН, мэгэнэбен ейрэнэуе булекте ономастика тип йеретэлэр.

Бузьяпалыш булге Бузэрэц составын Бэм яБалыу юлын ойрэнэ.

Тел гилеменец Буз Бэм Бейлэм тезелешен ейрэнэ торган булге *грамматика* тип атала. Грамматика узе ике елештэн (морфология Бэм синтаксисан) тора.

Морфология — Буз торкемдэрен, Бузэрэц грамматик категориялар менэн узгэрешен тикшерэ.

Синтаксис — Бузбэйлэнештэр, уларзыц бэйлэнеу юлдарын, Бейлэм тезеу Бэм уларзыц терзэрен, тсатмарлы синтаксик берэмектэрэе ейрэнэ торган булек.

Бапнорт телендэ тел сараларын -кулланыу узенсэлектэре лэ куп торле. Бына ошо -кулланыу узенсэлектэрен ейрэнэуе булекте *стилистика* тип атайзар.

Пунктуация — язма телмэрэе тыныш билдэлэренец дерес тсуйылыуын ейрэнэуе Бэм билдэлэуе тел булге.

О^ Куренекле телсе Ж. Ф. Кейекбаевтыц хезмэтенэн алынран езекте ^^ игтибар менэн ухырыз, уныц мэрэнэпенэ тешенегез, хэзерге башхорт ээби теле, уны ейрэнэуе булектэрен Ианап курпэтегез, нар булектен ниндэй пораузарзы тикшереуен ацлатырыз.

Хэзерге башторт теле курсы тубэндэге булектэрэн тора:

1) Лексика йэки лексикология булге башторт ээби теле нец Бузлек составын, уныц усешен, узгэрешен, БузьяБалыш сараларын, ныгынган Буз тсушылмаларын (идиоматика, фразеология) Бэм лексикографиябын ейрэнэ.

2) Фонетика Бэм фонология булге башторт теленец ондэр системабын Бэм ундары терло ендэрэц узгэреш шарттарын ейрэнэ.

3) Орфоэпия булге башторт ээби теленец дерес эйтелеш 'каризэлэрен ойрэнэ Бэм дерес эйтелеш нормаларын билдэлэй.

4) Графика Бэм орфография булге. Графика телдэге ондэр есен 'кабул ителгэн хэрэфтэрэц язылышы турабындагы фэн Банала, э орфография — хэрэфтэрэц язылышына Бэм Бузэрэц яцгырауына нигезленеп, дерес язылыш нормаларын билдэлэй Бэм ойрэнэ торган фэн.

5) БузьяБалыш булге Бузэрэц морфологик тезелеш Бэм синтаксик юл менэн яцы Бузэрэ яБалыу юлдарын ойрэнэ.

6) Морфология булге Бузэрэц узгэреше турабындагы фэн Банала Бэм ялгаузар тсушыу артсабында терле грамматик категорияларзыц яБалыуын ейрэнэ.

7) Синтаксис — Бузбэйлэнеш Бэм Бейлэм конструкциялары турабындагы фэн. Синтаксис булегенэ тсараган пунктуация Бузэрэ Бэм Бейлэмдэр арабында терле тыныш билдэлэренец дерес тсуйылышын ейрэнэ. (Ж. Кейекбаев.)

• Куренекле тел ралимы, унын башхорт тел рилеменэ индергэн хезмэте, унын эИэмиэте турабында реферат ЯЗЫРЫЗ.

Югарыла эителгэндэрэ йомратслап, башторт тел гилеменец тубэндэге теп булектэрен айырып курбэтергэ мемкин.

Эйрэнеу предметы	Тел рилеме булектэренец йекмэткебе
Баш корт теленец ендэре	Фонетика — ендэрзек яБалышын, составын Бэм телмэр ендэренец узгэрешен ейрэнэ.
Ваштсорт теленец Бузээрэ	Лексикология — телдец пуз байлыгын, фразеология — ныгынран Бузбэйлэнештэрзе, фразеологизмдарзы, БузьяБалыш — Бузээрзек составын Бэм яБалышын, морфология Буз теркемдэрен, уларзыц грамматик билдэлэрен Бэм узгэрешен ейрэнэ.
Баш-корт теленец Бузбэйлэнештэре Бэм Бейлэмдэре	Синтаксис — Бузбэйлэнештэрзек Бэм Бейлэмдэрзек терээрэй ейрэнэ.

Тубэндэге езекте ухыгыз. Уныц темапын асыхлагыз. ТуFaH те'лден i*-j^i'йэмгиэттэге урынын автор нисек билдэлэй, шул турала диспут ойшторороз.

Белем кэрэк, турандарым. Белем менэн тоторга кэрэк доньяны. Тик белем сыратстай ятстыртыр Беззек юлдарыгыззы. Белемле булБагыз, тсояштай ялтырап торор тыуган илдэр. Белемгэ таянып тереклек иткэн халытстыц юлы ятсты, киц, тормошо нытс. Бэр кемгэ белем кэрэк. Бэр тсайБыгыз uйFa тырыuibiFbi3. Белем артсылы етешерБегез, белем артсылы хэлле булырБыплз. Белемде кесэйтегез!

Эсэй теле, инэ теле булып, баштсорт белемдэренэ нытс, бетмэс 'казна булып ятасатс. Белемде нытс урынлаштыра торган тел — эсэй теле, ана теле, эсэйзек ендэшеуе. Баштсорттарга белем алыр есен уз теле кэрэк — эсэй теле. (М. ТСулаев.)

Узегеззе тикшерегез

1. Нимэ ул тел? Йэмгиэттэ уныц роле хатсында Бейлэгез.
2. «Тел - - Бэр халытстыц милли мэээниэтенец айырылгы-Быз елеше» тигэн Бейлэмде нисек ацлайБыгыз? Эцгэмэ уткэ-регец.
3. Тел гилеме тигэн тешенсэне Без нисек ацлайБыгыз?
4. Тел гилеменец ниндэй булектэрен мэкэтптэ ейрэндегез? Исегезгэ тешерегез.
5. «Телдэр гаилэБе», «тсэрзэш телдэр» тигэн тешенсэлэрзе нисек ацлайБыгыз?
6. Баштсорт теле ниндэй телдэр гаилэБенэ тсарай?
7. Баштсорт теле, баштсорт халтсы турабында Без нимэ белэ-Бегез? Уныц язмышы хатсында нимэ эйтер инегез?

II булек

ТЕЛ БЭМ ТЕЛМЭР

Без баштсорт телен белэБегезме? Ул Беззек туган телегез. Уныц ярзамында Без кон Байын дустарыплэ, ата эсэлэрегец, утсытыусылар, куршелэрегец менэн БейлэшэБегез, аралашаБыгыз, телевизор, радио аша тыцлайБыгыз, китаптар утсыйБыгыз, хаттар язаБыплз.

Беззек туган телебез ниндэй куп терло, Без берэй ватсыт шуга игтибар иткэнегез булдымы? Училищеларза, колледж-дарза, техникумдарза узегеззек тистерээрэгец менэн Бейлэшкэндэ бер терло, утсытыусылар менэн эцгэмэлэшкэндэ икенсе терлерэк була. Э урамда дустарыплз менэн, бетенлэй ят кешелэр, утеп барыусылар менэн Бейлэшеу... Поликлиникала эсэйегез менэн Бейлэшеу, табип менэн Бейлэшеу... Ни есен берэузэрзе тыцлау тсызытс, э икенселэрзе — юте? Бейлэшеуэ кешенец кэйефе нимэгэ бэйле? Без берэй ватсыт шулар хатсында уйлаганыгыз бармы? Кеше уйланганда нимэ барлытстса килэ, ул тсайза Бэм нисек барлытстса килэ?

Туган тел ярзамында без утсый, Бейлэй, узегеззе Бэм икенселэрзе ацлай алабыз. Был булек тел Бэм телмэргэ баилплана: без Беззек менэн баяпы Бораузарга яуап табырга тырышып тсарарбыз.

§ 6. АРАЛАШЫУ ТЕЛМЭРЕ ТУРАБЫНДА ТьШьНСЭ, ТЕЛМЭР ЭШМЭКЭРЛЕГЕНЕЦ ТьР^ЭРЕ

Телмэр — фекерлэу БеземтэБе ул. Без Бейлэйбез Бэм телмэр барлытстса килтерэбез. Телмэр — ул минец, Бинец, беззек емешез, тсатмарлы атсыл эшенец тсазанышы. бндэр, Бузээр, Бейлэмдэр ярзамында Бэм билдэле бер закондар нигезендэ телмэрзэ уларзы тоташтырыу, йэгни текст тезеу эшен аттсарарбыз.

Бузээрзек он яБалышы, грамматика, синтаксис — телдец теп саралары, шунЪыз бе? тел мэр барлыкка килтерэ алмайбыз.

Эйзэгез, телмэрзе йэки, телселэр эйтеуенсэ, телмэр ситуацияЪын куз алдына килтереп карайык. Телмэр процесында текст тезейзэр, тыцлайзар (йэки укыйзар Бэм телмэрзе ацлайзар).

Автор — ул телмэрзе барлыкка килтереусе кеше, йэгни Бейлэусе йэки языусы. Ул телмэрзе беренсе зат, ипуҒа курэ куп вакыт «мин» йэки «без» тип эйтелэ. Тел се-галимдар уны адресант тип атайзар. Уныц телмэр емеше булып текст тора. Ул кыска Бына языу, шпаргалка Бэм зур кулэмле роман, хат йэки рэсми документ булыуы момкин (мэсэлэн, бойорок, курпэtmэ, студенттыц такта алдында яуап биреуе).

Һар телмэрзе бетэ текстарзыц тыцлаусыЪы йэки укыу сыЪы, йэгни ошо текстыц нимэ осен язылган, эйтелгэн икэнэн ацлаган икенсе зат (пин йэки Без) адресаты бар.

Ацлау буйынса эш кешенец ацында бара. Психоллингвистика галимдар телмэрзек нисек барлыкка килеуен, уныц фекерлэу менэн нисек бэйлэнгэн булыуын ойрэнэлэр.

Акыл эше йэки, галимдар эйтеуенсэ, фекерлэу нисек барлыкка килэ пун,?

Автор Бэм адресат катмарлы акыл (фекерлэу) эше башкаралар. Без зэ шул уте эште кон дэ математика, биология, химия Бэм башка фэндэр буйынса дэрестэрзэ башкараЪыплз. Яуап биргэндэ йэки язма эштэр эшлэгэндэ Без автор булып тора-Ъыгыз, э укытыусыныц лекцияЪын, андатыуын тыцлаганда адресат булып сыгыш яЪайЪыплз.

Без Бейлэйбез, э Бойлэшеу — ул аралашыу йэки коммуникация. Аралашыу Бэм коммуникация Буззэрен синонимдар тип эйтөп буламы? Нигеззэ эйе, лэкин! Галимдар билдэле бер предметты, билдэле бер куренеште ацлатыусы Буззэрзе, терминдарзы куктса гына уйлап сыгармайзар. Улар уны куп мэгэнэлелектэн -касыу ©сон эшлэйзэр. Фэн осен иц моЪиме — анытслы-к! ШуҒа курэ лэ терминдарза бер мэгэнэ куз уцында тотола, э фэндэ уны анытслаусы тип атайзар.

Шулай итөп, аралашыу — дойом тсулланылышлы куп мэгэнэле Буз. Аралашыу процесы бер нэмэгэ лэ мэжбур итмэй: тыцла, яуап бир, эгэр телэмэЪэц, ондэшмэ, китеп бар. Эгэр зэ кешелэр ниндэй зэ булЪа уртатс эш башлаЪа, иц алда уларга уз-ара килешергэ кэрэк. Кэцэшлэшеп килешмэйенсэ кешелэр Бозомтэле эшлэй алмайзар. Эшлекле Бойлэшеузэр — ул коммуникация. Дэрес, диплом эшен ятслау, тауар Батып алыу, йорт тозоу, закондар сыгарыу — былар ботэЪе лэ коммуникация.

Коммуникация — тел саралары ярзамында бер-берецде ацлау матссаты менэн телмэр аралашыуы. Аралашыу мэлэндэ

Бойлэшеузелэр эцгэмэнец тексынан ситкэ китергэ, ниндэйзер икенсе нэмэ хатсында уйланырга момкин, э инде уларзыц аралашыуы — коммуникация ватсытында ацлашыу кэрэклеге килеп тыуа.

Шулай итөп, телмэр кешенец фекерлэуе Бэм тел сараларын атсыл менэн файзаланыуына бэйле тсатмарлы эшмэкэрлек. Э тел — билдэлэрзек куп кимэлле системаЪы, уларЪыз телмэр эшмэкэрлеген кузаллап бетоу момкин тугел. Шуныц осен дэ без туран телеберзе ойрэнэбез: бапп^орт телен я'кшы, тэрэн белеу кешенец фекерлэу Бэлэтен, рухи сифаттарын устереугэ булышлы'К итэ. Иц меЪиме — грамоталы Бейлэу Бэм языу, укыу Бэм тыцлау кунекмэлэре, йэгни телмэр тэртибенэ кешенец профессиональ уцышы бэйле була.

Кешенец телмэр тэртибе уныц донъяга каратыи, йэгни тэрбиэ нигезендэ алган тормош 'киммэттэренец системаЪын Бэм телмэр кунекмэлэрен, йэгни телмэр ярзамында аралашыу буйынса бел ем Бэм кунекмэлэрен характерлай.

Дорос телмэр тэртибе кешенец телмэр мэээниэте менэн билдэлэнэ. Ул эзэби телдец кабул иткэн нормаларын, дорос, матур телмэрзек критерийзарын кузэтеусе махсус гилми фэн. Ошонда у-к телмэр коммуникацияЪын тозоу осен гилми нигезлэнгэн тэтедимдэрзе табырга була.

Фэндэ телмэр эшмэкэрлегенец дурт терен билдэлэйзэр: Бейлэу, тыцлау (йэки аудирование), утсыу Бэм языу. Тэуге икэуе йэнле Бейлэу формаЪына тсарай, э калган икебе язма телмэргэ.

Йэнле Бейлэу вакытында Бейлэмдэрзе Бэм текстарзы тезеу язма форманан айырыла. Эцгэмэ, мэсэлэн, эзерлекЪез бара, шуга курэ лэ йэнле Бейлэу теле язма телмэргэ Караганда бик ук дерес Бэм норма нигезендэ булмай, иркенерэк рэуештэ алып барыла.

Шул ук вакытта язма телмэр эзерлэнгэн булыуы менэн йэнле Бейлэу телмэренэ хае булган эмоционаллектэн мэхрум. Йэнле Бейлэурец интонацион тасуирилыгы телмэрзе тыцлау сыга (аудиторияга) еткереузэ кеслерэк тэьсир итэ. Э инде язма телмэр адресатка бирелгэн текстыц мэгэнэБенэ тэрэнерэк тешенергэ булышлык итэ, сенки ул телдэн эйтелгэнгэ Караганда тиз генэ югалмай, уҒа артабан тэрэнерэк ацлау осен кабат тан мерэжэгэт итергэ мемкин. Шуга курэ лэ без узөбез яраткан эзэби эсэрэрзе йыш кына кат-кат укыйбыз, Бэр укыган Байын тексты тэрэнерэк Бэм ацлырак кабул итэбез, эрэрзек матур теле менэн Ыокланабыз. Э ышандырырлык итөп, матур, тасуири Бейлэгэн ораторзыц телмэренэн тыцлаусыла кайЪы бер фекерзэр генэ кала. Шуга курэ лэ йыш кына авторзыц эйтергэ телэгэн фекерен ацлап булмай.

Психологтар, физиологтар, лингвистар тыцлау Бэм утсыу куренешен ейрэнep, меБим ЫыБымта яБайзар: язма Бэм йэнле Бейлэу тексын беренсе тсабул итеу Бэр сатс естэн генэ була — адресат узенэ таныш, тормош тэжрибэБендэ булган эйберзэр хатсында FбиНа фекер йеретэ, узенец хэтер момкинселектэрен файзалана алмай.

Язма Бэм йэнле Бейлэу телмэрен дерес, анытс тезеу закондары баштсорт теле фэне тарафынан ятсшы эшлэнгэн. Телмэргэ тсарата теп тешенсэлэр булып Бейлэм Бэм текст тора. Тубэндэ шул хатста Буз алып барасатсбыз. Таблицаала телмэрзец аралашуу Бэм танып белеу ысулы курБэтелэ.

б-сы таблица

Телмэр — аралашуу пэм танып белеу ысулы

Телмэр формабы	Телмэр эшмэкэрлеге терзэре	
	Телмэрзэ "кабул итеу	Телмэр тезеу
Йэнле телмэр	Тыцлау	Бейлэу
Ярма телмэр	Утсыу	Языу

1. Мэкэлдэрзэ ухиFби?. Уйлап карагыз, уларзын, кайИыИында язма телмэр, кайгыг1ында гюйлэу, э кайгыларында телмэрзэн, ике формаИы ла куз унында тотола? Узегезгэ окшаран 5 мэкэлде язып алырыз.

1. Белдец бер Буз, белмэнец мен, Буз.
2. Белгэнен Бейлэмэй, тейгэнен Бейлэй.
3. Белдекле бер эйтер, бер эйтБэ лэ тура эйтер.
4. Ике уйла, бер Бейлэ.
5. Йерей белмэгэн юл бозор, Бейлэй белмэгэн Буз бозор.
6. Ай-Бай, телец, тел осонда — безец.
7. Аз Бейлэ, куп тыцла.
8. Аз БейлэБэц, куп ишетерБец.
9. Ацгармай Бейлэгэн ауырымай улгэн.
10. Ауыззагы Бузгэ Бин хужа, ауыззан сытсас ил хужа.
11. Ауыз тотсасай тугел, бэйлэп тсуйып булмай.
12. Аузыц тсыйыш булБа ла, Бузец тура булБын.
13. Иске Буз исерек ауызынан сыгыр.
14. Йерэктэн сытсасан Буз йерэцкэ инэ.
15. Кеше ышанмас Буззе ысын булБа ла Бейлэмэ.
16. Кейзергэн дэ — тел, Бейзергэн дэ — тел, келдергэн дэ — тел.

• Ошо мэтсэлдэрзэц тсайылары телмэр мэээниэтенэ ятсын тора? Мэсэлэн, телмэр мэээниэте тураБында сыгыш яБаганда

Без шул мэтсэлдэрзэн, тсайылары Байлар инегез? Уз фекере-геззе ацлатыгыз.

2. а) Беззек фекерегезсэ, ниндэй телмэр алда барлыхка килгэн: йэнле пейлэу йэки язма? Узегеззэн, яуабырыззы нигезлэгез.
 б) Тешереп калдырылран пузэрзэ индереп, пейлэмде кусереп язырыз.

Иц алда ... тел мэре барлытстса килгэн, э Буцынан ....

3. Телсе-ралимдар эйткэн пузэрзэ укырыз.

1) ГрамотаБыз язылган хатты утсыузыц ниндэй тсыйын икэне Бэр кемгэ билдэле: Бэр бер хатала абынаБыц, э тсайы сатста кинэт кенэ нимэ язылганын да ацламайБыц. (Л.В.Щерба.)

2) Грамотапыз язырга, шулай уте, грамотаБыз Бейлэргэ Бэм утсырга мемкин, Бэм минец уйлауымса, грамотаБыз утсыу грамотаБыз языузан бер ниндэй ЯРЫ менэн ятсшы тугел. (В. И. Чернышев.)

• Ралимдарзын, эйткэндэренэн ниндэй Быплмта яБап була? Уны дэфтэрегезгэ язып тсуйыгыз.

Шулай уте диалогик (грексанан *dialogos* «эцгэмэ») Бэм монологик (грексанан *monos* «бер» Бэм *logos* «телмэр») телмэр терзэре лэ бар. Диалог — ул ике йэки бер нисэ кешенец Бейлэшеуе. Диалогта тсатнашыусыларзыц Бузе реплика тип йеретелэ. Реплика автор Бузэрэ менэн дэ бирелергэ мемкин. Диалогик телмэр куберэц сэсмэ эсэрзэрэ кич тсулланыла. Мэсэлэн:

- Кузьма *атай*, Бине ни эшлэттелэр?
- Бин Фэтхиме эллэ Терентиймы? Кем Бин?
- Ни эшлэп танымайБыц? Мин — Терентий, Бине кетеп торам. Бине ни эшлэттелэр?
- Тсатсманылар, Бутсманылар, э Буйзылар... (С. Агиш.)

(У Монолог Бэм диалог йэнле Бейлэу телмэрэндэ лэ, язма тел-мэрзэ лэ булыуы мемкин. Шулай за монолог кубеБенсэ язма телмэрзэ, диалог йэнле Бейлэу телмэрэндэ тсулланыла.

Эцгэмэ алып барыу за телмэрзэц бер теренэ инэ. Эцгэмэлэшеу Бэлэтенэ эйэ булыу куптэр есен бик меБим, шуга курэ уныц тсайы бер элементтарына тутсталип китэйек.

1. Бейлэшеузэ эцгэмэседе тсызытсБындырылытс теманы кутэрергэ тырыш.

2. Узец турабында аз Бейлэ. «Э бына мин ... Э бына мицец...» тигэн фразалар менэн телэбэ ниндэй -кызытслы Бэм файзалы Бейлэшеузе булургэ эзер булган буш тсыуытстарга ОКинарҒа тырышма.

3. Эцгэмэсеце игтибар менэн тыцларга ейрэн. Ул уценен, Бузен бетмэстэн алда, уны булдермэ. Ни тиклем игтибар менэн тыцлабац, кешелэргэ Бинец менэн Бейлэшеу шул тиклем куцеллерэк буласатс.

4. Эцгэмэсендекенэн кеслерэк тауыш менэн Бейлэргэ тырышма. Был Бинец файзага тугел: тауышын кутэрмэй Бейлэгэндэрзе баш-ка буш богаззарга 'Караганда игтибарлыратс тыцлайзар.

5. Эгэр зэ Бейлэшеу барышында пине булдербэлэр, уларзы утергэ тырышма, э ендэшмэй генэ уныц кире тсатсканын тыцла. Эгэр зэ икегез зэ бергэ Бейлэбэгез, ул Бине, пин уны ишетмэйэсэКБегез.

6. Бейлэшкэндэ, эцгэмэсеце -кара, лэкин уныц тсулынан тотма, ицбашынан тсатсма. Игтибарзы тсул менэн тугел, э Буззэр менэн ылытстырырга ейрэнергэ кэрэк.

С 1. Узегеззен телмэрегеззэ касан монолог, хасан диалог хуланганыгыззы идлэгез. Беззецсэ йэнле пейлэу телмэрендэ Гэм язма телмэрзек хайИыбында уларзын, ниндэй тере йышырах файзаланыла?

Хэтерегезгэ тешерегез йэки шундай бер диалог языгыз.

2. Тубэндэге мэхэл Иэм эйтемдэрзе ухыгыз, энхэмэне нисек алып барырга тигэн horaуҒа яуап биргэндэ хулананырлыхтарын кусереп языгыз.

1. А'кыллы эцгэмэлэ атсыл тупларбыц, мэгэнэБеззэ узецдекен югалтырбыц.

2. Йырлаганда бергэ йырлау яткшы, э Бейлэгэндэ — айырым.

3. Бэр бер хужага узенец эйтеме.

4. Ятшы сэлэмгэ — ятшы яуап.

5. Алама Буз уттан ныгыратс кейзерэ.

6. Азыра-к Бейлэбэц — куберэк ишетербец.

3. Язма рэуештэ horaуҒа яуап бирегез: телефон аша гюйлэшкэндэ без ниндэй телмэрзе файзаланабыз?

4. Сымдын икенсе осонда пеззец шылтыратыуыгызга яуап ишетэ-here?: «Алло!» Тубэндэ бирелгэн варианттарзыц he? хай!пыг!ын найлар инегез?

1. Кем шылтырата?

2. Был кем?

3. Мице Тэнзилэ Рэхмэт тсызын.

4. Наумыбыгыз, Тэнзилэ Рэхмэт тсызын мемкинме?

5. Баумыбыгыз, Безгэ Айгел Азамат тсызы шылтырата (яуап сэлэмен кетергэ, пауза ябарга). Зинбар, телефона Тэнзилэ Рэхмэт тсызын сатсырыгыз эле.

6. Баумыбыгыз. Беззе Айгел Азамат тсызы борсой, Тэнзи лэне сатсырыга мемкинме?

7. Мице Рэхмэт тсызын, тизерэк!

8. Зинбар, Тэнзилэне сатсырыгыз эле.

§ 7. ТЕКСТ, ТЕКСТ ТЕЗЕЛЭШЕНЕЦ М9Ғ9Н9ҮН СИФАТТАРЫ

Текст — ул мэгэнэуи Бэм грамматик ятстан бэйлэнгэн тулы бер эсэр (латинса *textum* «бэйлэнеш», тоташтырыу). Текст Бейлэусенец йэки языусыныц телмэр эшмэкэрлеге БеземтэБэ. Унда бер ук Бат^тта тыцлаусыныц да, укыусыныц да потенциал телмэр эшмэкэрлеге Балынган.

Бер генэ Бейлэмдэн торган мэкэл Бэм эйтемдэрзе лэ текска индереп булыр *инелАлтын-квмвиш яуган ер^эн тыуган-у^кэн ил артык; Батыр ује улНд лэ, даны улмэй*. Шулай уте телэбэ ниндэй тамамланган эсэрзе (очерк, фельетон, шигыр, хикэйэ, роман, нэсер h. б.) йэки уныц кисэктэрен, фрагменттарын (булек, елеш) текст тип атайзар. Текст ике формала — телдэн Бэм язма рэуештэ йэшэй ала.

Текстыц теп узенсэлеге булып бэйлелек Бэм тулылытк тора. Текска ингэн Бейлэмдэр уз ара мэгэнэ Бэм структура буйынса бэйлэнэ. Текст тезоу есен, адресант фекеренец логик усешен сагылдырганга тиклем, Бейлэмдэрзе билдэле бер тэртиптэ урынлаштырырга кэрэк; шул уте ватсытта автор адресаттыц был тексты ацлай алыуын куз уцында тоторга тейеш.

Текст тезеуэ композиция, йэгни уныц тезелеше (уныц башы, усеше Бэм тамамланыуы) зур эбэмизткэ эйэ.

Текстыц темабы уныц исеменде сагыла: «КэмБетелгэндэр», «Ыргыз», «Кинйэ», «Салауат Юлаев» Б. б.

Йыш "кына текстыц темабын беренсе Бейлэмдэн ук кузал ларга мемкин.

Урал!

Узе Боз дицгезенец Быуын эсэ,

Э тсойрого туюона Аралда.

Быуаттарзыц баш естенэн тсарап,

Мэгрур тора бында тсаялар.

Шул Уралдыц гранит итэктэрен,

ТСара тсаяларын иретеп,
Агизелкэй Бызылып аFbin сыра
Калтсын терегемеш шикелле.

(P. Нигмэти.)

Шулай уте текстыц темаҒы ендэшеу формаҒында ла бире
лергэ мемкин.

Таузар, таузар!
ТСайҒы тау бейек, тип,
Мин Уралга тары ла -караным.
Тик тапманым шул таузарза тыуган
Шатльгктан да бейек -каяны!

(F. Салэм.)

Текст һорау Бейлэм рэуешендэ йэки риторик һорау менэн дэ
башлана.

Ниндэй твн был?!
Ниндэй айлы твн был?!
Улгем килэ хатта шул сатста.
Улгем килэ...
Тик мәцгегэ тугел,
Бер минуттка — Бинец Ғкосакта!..

(P. Фарупое.)

Теп Буззе билдэлэргэ ярзам итеу есен текст тезеузэ Буззэр
тэртибе зур эБэмиэткэ эйэ. Теп Буззэр — ул текстыц берзэмле-
ген Бэм тулылыгын тыузырырга ярзам иткэн Буззэр.

Теманы билдэлэу адресаттса был текста авторзыц нимэ
эйтергэ телэгэнен ацларга ярзам итэ, э был теп фекерзе йэки
идеяны асыу есен мебим.

^Г Тексты укырыз. Унык идеяИын һsM унда нимэ тураИында Иуз бары-
^*--*—^уын эйтегез.

*Элек баиґкорт халнында уз нэселенец ете быуынына сатслы
ата-бабаларын, ырыу шэжэрэнен, туган халтсының тарихын
белеу шарт Наналган. Нэсел-ырыуын, хальпе йолаларын белмэ-
гэн кешене белдекНезгэ тицлэгэндэр.*

*Баштсорт ырыу-кэбилэлэренец кубеНе бик борон заманда ук
Уралда твплэнгэндэр. Урал — Волга буизарында болгар, мадьяр
кэбилэлэре менэн аралаиґкандар. IX—X быуаттарза Бэлэбэй—
Бөгвмд ясылыгында боронго Башкортостан ере асьпеланган.
Шунда боронго баиґкорт ырыузары берлэшмэпенец ныгына*

*башлауы кузэтелэ. 921 йылда гэрэп илселеге менэн сэйэхэтее-
галим Ибн Фазлан башкорт илен утеп киткэнлектэрен,
башкорттар менэн орашып пейлэшкэндэрен, уларзыц гврвф-
гээттэрен язып -калдырган. Тимэк, был тсиммэтле тарихи до-
кумент буиынса X быуатта башпеорттарзыц бер бөтен ха-
лытс булып, ил-псорга ойошоп ишэзэнлеге раслана. XII—XIV бы-
уаттарза инде башжорттар болгар нэм тсыпееате -кэбилэлэре
менэн тыгыз аралашып, Волга буйынан квнсыгыииса табан
Урал арьягына, Тубыл иылгапынаса, твньятслап Кама буйзары-
нан квньяттса табан Яиьпс буйзарына, чсазатс далаларынаса
киц урындарга таралып, берзэм хальпе булып йэши. (F. Хвсэ-
иенов.)*

Был езектэ Фауса Хесэиенов баштсорт теэбилэлэренец
йэшэгэн урындары, халытс тарихы тураҒында бэйэн итэ. Тек-
тыц теп идеяҒы булып баштсорттарза уз нэсел ырыуыцды
белеу кэрэклеге тора. Текст беренсе Бейлэмдэн ук оиоҒа ишара
ябай.

Текст шулай уґк ябай йэки тсушма Бейлэмдэр ярзамында
(тсайҒы сатста теземдэр менэн) тезелеуе лэ мемкин.

Мин батыр за тугел, йэнем,
Мин тик *Faiinn* батырлытска.
Мин матур за тугел, бэгерем,
Мин тик *FamH-K* матурлытска.
Мин таптсыр за тугел, иркэм,
Мин тик гатите таптсырлытска...
Лэкин мицэ бер йылмайБац,
Бер ендэшБэц, бер куз БалБац,
Мицэ кусэ — таптсырлытс та,
матурлытс та,
батырлыш та...

(P. Назаров.)

Дейем теманыц айырым бер елеше микротема тип атала,
ул, гээттэ, бер йэки бер нисэ Бейлэм дэ асылыуы мемкин.

Текстыц елештэрен бэйлэу саралары шулай ук билдэле бер
тсагизэлэргэ таяна. Текста Бейлэмдэр, гээттэ, тема Бэм билдэле
бер телмэр саралары ярзамында бэйлэнэ: алмаштар, рэуештэр,
тамырзаш Буззэр, бэйлэуестэр, Буззэрзец тсабатланыуы, сино-
нимдар, антонимдар Б. б.

Текстыц артабангы Бэр Бейлэмендэ яцы мэглумэт, йэгни
фекер устерелэ. Был осратста Бейлэмдэр эзмэ-эзлекле йэки
параллель рэуештэ бэйлэнэ.

Текстың мэгэнэуи Бэм грамматик тулылыры синонимдар ярзамында тезелергэ лэ мемкин. Мэсэлэн: *Волоттар бе^ец ауыл ягына йугер^елэр... Бына улар ~каиын саукалыгына осоп барып еттелэр, согкорлогктар^ы аша уттелэр \$э, артабан апс-тылар.* Был текста контекстуаль синонимдар файзаланылган (йугерзелэр, осоп барып еттелэр, уттелэр, атстылар).

Микротема Бэм билдэле бер структура буйынса бэйлэнгэн бер нисэ Бейлэмде 'катмарлы синтаксик берэмек (кеб) тип атайзар. Тсатмарлы синтаксик берэмектец уценен, композицион "королошо бар: ул ее елоштэн тора — башланплс, урта елеш Бэм тамамланыу. Гэээттэ, беренсе Бейлэмдэрзэ микротема билдэлэнэ, урта елеш уны артабан устерэ, тамамланыу авторзыц йомратслауын тэтедим итэ, унда йэипэ авторзын, бабабы бирелэ, йэипэ авторзын, артабан эйтелгэн микротема буйынса фекер йеретеуе саплла.

Тсатмарлы синтаксик берэмектэрзэн абзацты айыра белергэ кэрэк, тсайбы сатста уларзыц сиктэренец тап килеуе лэ мемкин. Абзац — ул композицион-стилистик берэмек. Абзац бер микротеманан икенсе микротемага кусергэ ярзам итэ. Бэр бер абзац ниндэй зэ булба яцы мэглумэт бирэ, хэрэкэтте устерэ, геройзарга характеристиканы байыта, фекерзе анытслай Бэм исбатлай. Йыш тсына абзац ике йэки бер нисэ тсатмарлы синтаксик берэмекте уз эсенэ ала, э тсайбы сатста тсатмарлы синтаксик берэмек бер нисэ абзацтан тороуы ла мемкин.

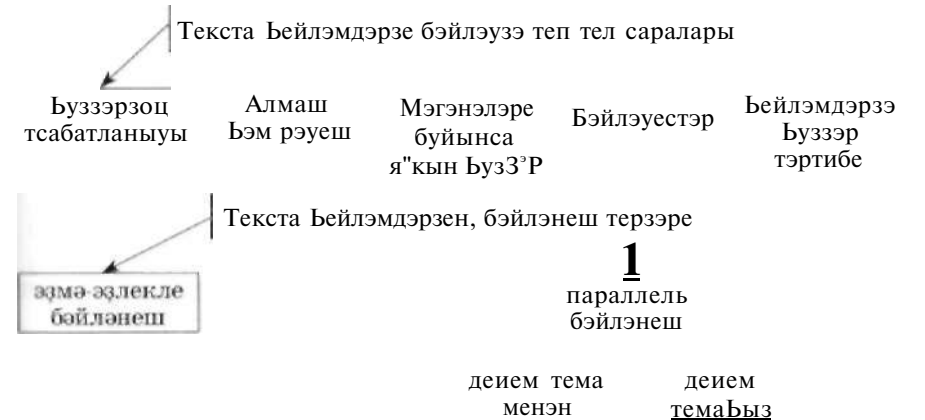
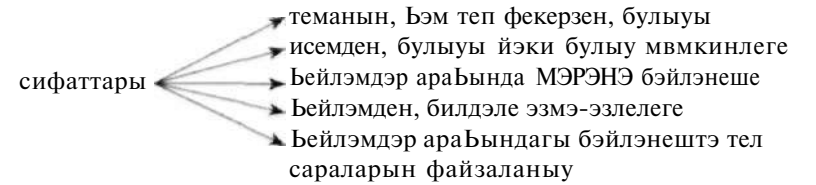
Тубэндэге таблицала текст тезелеше турабында схема рэуешендэ дейемлэштерелгэн мэглумэт бирелэ. ТаFби бер -кат югарыла эйтелгэндэрзе исегезгэ тешереп, таблица буйынса эйтелгэндэрзе тсабатлап сыплилз.

^ e v Тексты укырыз, унын, темаИын эйтегез.

Турытсай уларзыц ятсын килеузэрен кетмэне. Басып торган ерендэ йэшен тизлеге менэн боролдо ла бурелэргэ табан уте тесле атылды. Ул бастсан урындагы улэндэр, тамырзары менэн ерзэн Бурылып, науаFa Бикерзелэр. Уныц тулы кес менэн ергэ басыуынан тупылдаган тауыштар FбиНа ишетелеп тсалды.

...Иыл^кылар ошоларзы уйлап бетуегэ, Турытсай бурелэр янына барып та етте Бэм, ниндэй етезлек менэндер, алдан килгэн тсарт буренец елкэБенэн алып, уц ятсеса ыргытып та ебэрзе. Ошо мэлдэ икенсе буре Турытсайзыц тсойрогона йэбешмэксе ине, лэкин Турытсай быны Бизеп ткалды Бэм арттсы аятстары менэн уныц яцагына бик нытс итеп тондорзо. Буренец куззэренэ бейешеп йерегэн исэп^ез куп йондоззар куренде, ^койротс тобенэ ултырып, куккэ ткарап ологра тотондо. Турытсай ошо

Текст (тулы тамамланган телмэр)

арала тап>1 ла бер нисэБенец елкэБенэн алып ырытырга Бэм тоятстары менэн яцатстарына тибергэ влгерзе. (С. Агши.)

1. Тексты ип-ибар менэн ухып, уFa исем бирегез. Йекмэткегюн Иейлэгеz- 1-се h9M 3-се абзацтагы гойлэмдэрзен, уз-ара бэйлэнеу юлдарын анализлагыз.

Тсырлас таузы буйлатып часовоизар бастсандар. Улар керпек тэ тсатсмайзар. Отрядтыц Бэр кешеБенэ приказ бирелгэн. Улар шул huFбиinsaH приказды эцерзэн ук алгандар за теуэл утэргэ сигнал кетэлэр.

Тирэ-ятс тын. Утарзы уртага ярып, тойоте, Балтсын шишмэ аFa. Эллэ тсайза бытбылдаган бузэнэлэрзэц тауышы ишетелде. Уларзы узып, эллэ тсайза алыста кейелде кейлэй.

Тимербулат хэзер ябай партизан тугел, э разведчик, ул уткэн заданиены тулыбы менэн утэне. Был турала командирзар уҒа рэхмэт эйттелэр. Уныц естенэ Тимербулат эсэбенец Баулыгын ишетте. Ул хэбэргэ бетэ отряд 'кыуанды. Вер нисэ сэрэгтэн бетэ отряд һуҒбиҺ'Ка, бысратс дошмандарзы бетереу есен атакага китэсэк.

Партизандар, арыслан кеуек, тыштан шымдылар за дошманра азатскы, яцынан тсузгалмаслытк, хэл иткес ударзы бирергэ эзерленеп, уцайлы моментты кеттелэр. (*Һ. Дзулэтшинанан.*)

2. Бирелгэн пейлэмдэр теркеме текст була аламы? Уларзы текска эйлэндереп буламы? Идбатлагыз. Хэл итегез: гюйлэмдэр бер темагамы, улар ярзамында теп фекерзе биреп буламы? Был пейлэмдэргэ текст булуу есен нимэ етмэй? Бейлэмдэрээн, эзмэ-эзлелеге нимэ менэн билдэлэнер? Текст ЯЗЫРЫЗ, уҒа исем бирегез-

1. Малай ояны туззырганга нисек шат булды?

2. Малай кез кене тсыйж астында йэбештерелеп эшлэнгэн хужабыз ояны туззырырга телэне.

3. Апрель азаплида матур, куцелле, йырсы парлы тсошсотстар осоп килделэр Бэм иске оя тирэбэндэ эйлэнэ башланылар.

4. Малай атабын тыцланы.

5. «Ояны туззырма, — тине атабы малайга, — язга кар лугас тагы килер, узенец элекке оябын табыу уҒа ятшы булыр». (*К. Ушинский.*)

3. Бирелгэн пейлэмдэрэе дауам итеп текст тезегез-

1. Минец Байлаган Бенерем куптэнге хыялым ине.

2. Сэйэхэтселэр турабындагы китаптар мицэ окшай ....

3. Атс халатлы кешелэр миндэ Ботсланыу уята, сенки ....

4. Уземдец профессиям турабында мин дэрестэрэе генэ белем алмайым ....

У.ґere\$;je тикшерере^

1. Бейлэмдэр тезмэбенэн текст нимэбе менэн айырыла?

2. Текстыц теп характеристикалары нимэлэ?

3. Текста теманы Бэм теп фекерзе нисек айырырга?

4. Текста Бейлэмдэр арабында ниндэй бэйлэнештэр була?

§ 8. ТЕЛМӨР^ЕЦ ФУНКЦИОНАЛЬ-МЭГЭНЭУИ ТӨРЗӨРЕ

Автор узенен, еткерэ торган мэглүмэтен у? матссатынан, коммуникатив ниэтенэн сыгып терлесэ биреуе мемкин. Эгер зэ инде ул предметты Бурэтлэргэ, уныц сифаттары хатсында Бейлэргэ, кемгэлэр йэки ниндэйзер куренешкэ характеристика бирергэ телэБэ, текст Бурэтлэу рэуешендэ тезелэ. Эгер автор теге йэки был фекерзец дереслеген йэки дерес булмауын исбат итергэ телэБэ, уныц тексы фекерлэугэ, исбатлауга нигезлэнгэн була. Эгер зэ инде адресант ниндэй зэ булҒа ватсига, тарих хачкында Бейлэргэ уйлаҒа, ул хикэйэлэу формабын тсуллана. Шулай итеп, синтаксик бэйлэнештэрзец узенселегенэ, функциональ-мэгэнэуи характеристикабына тсарап бетэ телмэр эсэрзэре ее теркемгэ буленэ: **Бурэтлэу, фекерлэу Бэм хикэйэлэу»**

БуР^тл^У?» Бейлэмдэр бер ук ватсыт менэсэбэтендэ тсулланыла, йэгни куз уцында тотолган предметтар, сифаттар, хэрэ-кэттэр бер ук мэл менэн бэйле була. Мэсэлэн:

ТСаракыу зэцгэр кук йвзэндэ тулган ай йезэ. Купереп ятгкан йшел улэндэр, сук -кайындар эсенэ сумган кескэй ауыл, айзыц кугелйем нурзарына тсойоноп, серле йогкога талган. Тик бер генэ ей, ауылды тсап уртага ярып уткэн йырындыц йылгага тараган яры башында бейек алабуталар, эремдэр аракынан сан нына куренеп ултыртн кескэй бер ей генэ, йегкламай. Уныц ~коршальп беткэн быялалы кескэй генэ тээрэкендэ сыскан кузендэй ут безелдэй, э узенэн тирэ-ятежа йерэк езгес эрнеуле моц тарала. Ул моц ауыл янынан агып уткэн агын йылганыц езлеккез сылтырауына, йылга буйы тугайлыгындагы кандугастарзыц сутылдашыуына, йылга аръягы "камышлы кулдэрзэге тэлмэрийэндэрзец берекенэн-береке уззырып банылдашыузарына нушыла ла, уккеп-кьгктап, куккэ кутэрелэ кэм был кескэй ауыл да, шул моц астында тирбэлен, псайзальр экрен генэ агалыр тесле тойола.

— У л квейзе кем уйнай куц?

Ницэ каман йогкламай ул кеше?

У л беген квейкле гаилэкен генэ тугел, э бетэ гумере буйына ауыр эштэрэе ецелэйткэн, иц ятсын серзэше, иц тогро дусы булган скрипкакынан да мэцгегэ айырыла. Уны куцгы тагкыр тсулына алган... Уныц арънс барматстары скрипка -кылдары естендэ йугерэлэр, тирэ-я-к-ка моц, эрнеу, кызланыу, ак-зар менэн тулган моц тарала.

Сеу!.. Ана, ул тсырт езелеп туктап ~калды... (*З. Бишшева.*)

Был тексттэ темабы — тенге ауылды пурэтлэу. Языусы терле пурэтлэу саралары ярзамында тенге ауылды тасуирлай.

Фекерлэу — бындай текста Бейлэмдэр сэбэп-эземтэ менэсэ-бэттерэнэ бэйле була. Фекерлэу — текстын, мэгэнэуи тибы, унда ниндэй зэ булба куренеш, факт, тешенсэ раслана. Фекерлэу тубэндэге план буйынса тезелэ: тезис, йэгни исбатлау кэрэк булган раслау; аргументтар, йэгни эйтэлгэн фекерзе нигезлэу (исбатлау); Быгымта. Гээттэ, тезис Бэм аргумент *шуньц есен, шуга кура* бэйлэуестэре менэн бэйлэнэ; Быгымта *шуга курд, шулай итеп* Буззэре менэн бэйлэнэ.

тезис	<i>шуньц есен</i>	нигезлэу: аргументтар, мисалдар	<i>бына ниндэй</i>	Быгымта
	<i>шуга курэ</i>		<i>шулай итеп</i>	

Мэсэлэн:

Упсыузы яратыгыз, сенки азабиат кена Незга кич Нам таран тормош тажрибапе бира. Ул кешене тарбиале ита, кешеларза матурльис тойгопо гына устержэй, а бета "катмарлыклары менан тормошто ацларга еирата, икенсе эпохаларга Нам баитса халыстарга алып сыга, Неззец алда кешеларзец йврактарен аса — дересен айтканда, неззе аныллырак, ита. (Д. Лихачев.)

Теп тезис: *упсыгыз, сенки азабиат тажриба Нен тормош бира...*
Быны исбатлау: *азабиат кешене тарбиале ита, кешеларза матурльис тойгонон устера, тормошто ацларга еирата, баш-ка эпохаларга сыга, кешеларзец йераген аса.*

Быгымта: *азабиат неззе атсыллыратс ита.*

Хикэйэлэу — бындай текста Бейлэмдэр ва-кыт эзмэ-эзлелеге менэсэбэтэндэ бирелэ, йэгни ватсигалар бер-берепе менэн эзмэ-эзлелектэ, хэрэкэттэ -карала. Мэсэлэн:

Башкортостан — боронго экиат иле. Халыж куцеленда уның хагкында бик куп йырзар, гибратле тарихтар Натслана.

Хээр за был ил табиги баилыктары менан Ногкландыра. Ул — Уралда. Исанпез-панпыз иылга-шишмаларе, азам утке Незналын урмандары тау битлаузерен, узандарен бизай. Ер тсуйынында тимер, алтын, а-к алтын, ба-кыр кеуек магдандаре, асыл таштары бихисап. (М. Л. Мортазин.)

Был текста Баштсортостандыц тарихы Бэм уның ид киткес тэбигэте Бэм ер асты байлытстары турабында хикэйэ ителэ. Автор хикэйэлэу барышында хээрге заман тсылымдарын файзалана. Темабы — Баш-кортостан, э идеябы — Баштсортостандыц экиэт иле булуы.

41-се биттэге таблица телмэр терзэре, уларзыц характерлы узенсэлектэре бирелэ.

Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ	Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ	Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ	Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ
Бэр бер тер телмэр нисек тезелэ (уларзыц исеме)	Ва-кигаларзыц усеше, схема буйынса хэрэкэт: экспозиция, башланыш, хэрэкэттер усеше, кульминация, сиселеш	Дейем тэсораттар, дейем сифаттар Бэм айырым сифаттар, Быгымта булуы мемкин	Тезис (исбатлана тор-ган фекер), аргументтар (исбатлаузар), Быгымта
Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ	Бер ук ва-кытта	Терле ва-кыт менэсэбэттерэ	Терле ва-кыт менэсэбэттерэ
Телмэрэ ниндэй турабында эйтелэ?	Ваггалар Бэм хэрэкэттер турабында	Предметтарзыц, куренештерезец сифаттары турабында	Ва-кигаларзыц, хэрэкэттерезец сифаттары, сэбэттерэ турабында
Телмэрэ ниндэй Боурауа яуап бирелэ?	Предмет йэки зат ниндэй? Кешемэ эшлэй йэки уның менэн нимэ була?	Предмет йэки зат ниндэй?	Предмет йэки зат ниндэй? Кешемэ эшлэй, ни есен ошондай азым ябай, э кире бенсэ түгел?
Телмэр терзэренэ хактерлы ва-кыт менэсэбэттерэ	Хикэйэлэу	Буратлэу	Фекерлэу

1. Текстэрэы укыры?. Бэр береИенец телмэр терен билдэлэгез. Без-?ек радлауыгы9?ы идбатлаусы тел сараларын табыгыз, Бэм уларзыц нар телмэр терендэ файзаланылыуын ацлатырыз.

/. Янгантау республикабыззыц Салауат районында урынлашкан. Был — Ер шарында берзэн-бер -кызы-клы тау, унда ер астынан — тэрэндэн тутстауНыз зур куламда йылылык, жайнар нар Нам газ сыга. Ике йез йыл инде был гажап тау менэн куп галимдар -кызыгНына Нам алега -казар уныц серен бер кем да аса алганы кжк.

Эуэл-эуэлдэн бында ревматизм менан ауырыусылар дауалана. Хэзер Янгантауза зур курорт бар. Унда быуындарзы дауалайзар. Был тау янынан гына шифалы 'Коргаза'к шишмэНе ага. У л "кышкы Нал~кындарза ла туцмай. Быуыныц йылылыгы йыл эйлэнэНенэ 16—18 градуста н тубан теш май. Был шишманең Ныуы ашиазанды, эсэк ауырыузарын Нам бвийр.?арзе дауалауза файзаланыла.

Янгантаузыц тека битлаузарен бик матур -кайынлы~к бизэй. Агас топтэрэндэ башмактар куп. Шулай ук бында куп төрлө Нирэк усемлектар за — уйма-к сэккэ, как у к ситеге уда. Был тебак Нафланганга кура, тау йанлектарга ла бай: мышы, ~куян, твлквнв йыш осратырга момкин. (Е. Кучеров.)

2. Байма~к районыныц Ирэндек Ныртындагы Езелша ауылы эргэНендэ Башкортостандагы иц зур шарлауыгк урынлашкан. У л Тейэлэс йылгаНыпыц бер -кушылдыгында барлыкжга килгэн. Был йылга Яманташ тауы тубэНенэ я-кын -каялы 'кырласты ярып, узенэ юл кала Нам тар узэндэн — тарлауыгктан ага. Уныц юлы эффузив тау тотсомдары (порфириттар, туфтар, кремнийлы Нэурташтар) араНынан утэ.

Езелша шарлауыгы ее бас~кыслы. Быу тека -каянан ургылып ага. Иц веке тупНа зур тугел, 1,5 метр самаНы. Э астара~к тагы ике тупНа урынлаш-кан, Ныу уларзан 7 метр самапы бейеклектан шаулап ад~ка теша. Быу шарламаНы, агымдарга буленеп, ялангас тау тегкомдарына барелеп, гажап матур куренеш тыузыра.

Тарлауыюса инНэц, ишрлауыжтыц геулэуе бар тирэ-я~кты тултыра, узеде акиат донъяНындагы кеуек хис итэНец.

Бырт буйындагы "каяларза Нирак осрай торган усемлектар уса: Себер зэцгэр саскаНе, кейау улане, эре гай.

Шарлауыс эргаНенда без был я-кта Нирак осрай торган ослобаш тэлмэрийнде ла курзек.

Был шарлауысты курергэ илбеззец терле твбэктэрэнэн килгэн туристар агымы тукталмай. Эмма уларзыц кубеНе тэбигэткэ зыян килтереп, суп-сар таилайзар, уса-к яндыралар.

Езелша шарлауыгына килеуселэр тэбигэт -комартжкыНына тейешле ихтирам менан псараНын ине. (Е. Кучеров.)

3. Телдец куржэмлеге, уныц тасуирлау мемкинлектэре уны конкрет шарттарга тап килтереп тсулланганда гына тулы асыла. Языусыныц тел узенсэлеген белеуе иц элек уныц Нузгэ булган Низгерлегендн кила. Бурэтлэнэ торган куренештец терле бизэктэрэн тулы итеп сагылдырыусы Нуз табыу языусыныц осталыгына бэйлэнгэн.

Шулай итеп, матур эзэбиэт — куркам Нуз сангаге, тел ярзамында образдар тыузырыусы сэнгэт. М. Горький Нуззэре менан айтканда, Нуз — куркам а^абиаттец иц беренсе элементы. Буз ярзамында языусы тормош хэлдэрен кэуэлэндэрэ. Башта дйткднебезсэ, ысынбарльпетагы эйбер Нам куренештар ьатмарлы булган кеуек, уларзы ацлатыусы Пуззэр араНындагы мэгэнэуи бэйлэнештэр за ябай гына була алмай. Мэсэлэн, ике куренеш араНындагы акшашлыкжга нигезлэнep, сагыштырыу, метафора, йэншалек, аллегория кеуек Нурэтлэу саралары барльпе-ка килгэн. Антитеза, контраст алымдары эйберзэр араНындагы тсыр~ка айырмалынты сагылдыра.

Тормош куренештэренец образлы Нам аны~к кэуэлэнеше гена кешела эстетик зауьпе уята. Тимэк, Нурэтлэу саралары эсэрзец идея йекмэткеНен асыуга хезмэт итэ. Бэр Нуз, Нэр Нузбэйлэнеш эсэрзец айырылгыНыз елеше булып тора. (В. Псэнчин.)

2. ТелЭиэ ниндэй телмэр тибын файзаланып, уз аллы Иайланран темара инша ЯЗЫРЫЗ.

§ 9. СТИЛИСТИКА.

ТЕЛДЕЦ ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛДЭРЕ

Телмэр^е дере<? ойоштороу есен кэрэкле Бу^?эр?е Байлай белергэ, уларзы дере? итеп эйтергэ пэм я§ырга телдец билдэле саралары кэрэк. Э^эби телдец лексик пэм грамматик сараларын дерес тсулланыу нормабын стилистика ейрэнэ.

Стилистика — ул телдец стилдэрен, шулай уте терле шарттарза тел берэмектэренец тсулланылыуын ейрэнэуе тел турабындагы фэндец бер булеге. Стилистика эсенэ тел сараларыныц стилистик бизэген, уларзыц экспрессив у^енсэлектэрэн, тел берэмектэренец синонимияпын ейрэнэу инэ.

Стилистиканыц теп тешенеэпе булып стиль хатсындаты тешенсэ тора. Стиль пузе боро-НФО римляндар балауызлы татстага язган латинса *stilos* «таятс» тигэн пуззэн килеп сытскан.

Стиль — аралашуу ва-кытында тел берэмектэрен файзаланыу алымы. Телден, усеше функциональ стилдэр эсендэ бара.

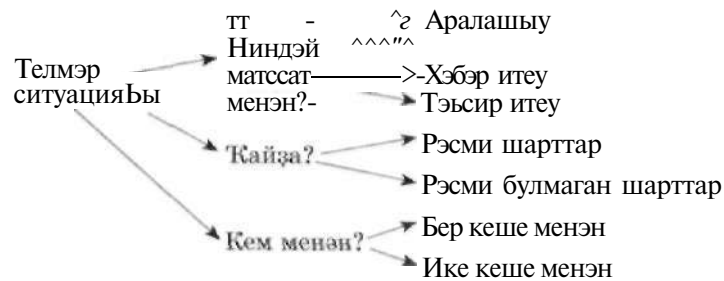
Бер ук предмет йэки куренеш турабында терле стилдэрзек тел сараларын файзаланып, терлесэ Бейлэргэ мемкин. Стилден, терен Байлау, аралашуу барган телмэрзек предметы Бэм дейем хэлдэрзэн тора. Ул Бейлэшеу ябай, кендэлек Бэм тантаналы, рэсми, дустарса шарттарза булыуы мемкин.

Лингвистикала **тел стилистикабы** айырыла — телден, стилистик "королошон анализлау, тел берэмектэренец стилистик саралары Бэм **функциональ стилистика** — эйтеу матссатынан сбиFbin терле телмэр терзэрен ейрэнеу.

Функциональ стилдэр — телмэр аралашууын билдэлэусе функцияны утэусе ээби телдец бер торе.

Теге йэки был стилде файзаланыу билдэле бер шарттарга бэйле: аралашуу ниндэй мехиттэ бара, телмэрзек темабы ниндэй, Бейлэусе йэки языусы адресанттыц шэхесе Бэм тыцлаусы йэки укыусы адресаттыц уз-ара менэсэбэте, шулай уте телмэрзек билдэлэнеше.

Эйтелгэндэрзе тубэндэге схема рэуешендэ курьэтергэ булып ине.

Телмэрзек бурыстарынан **СЫРЫП** (аралашуу, хэбэр итеу, иогонто яБау, тэьдир итеу) телдец функциональ стилдэре ике теркемгэ буленэ — йэнле Бейлэу Бэм китап (фэнни, рэсми эш, публицистик, ээби).

Бэр бер функциональ стиль билдэле бер кулланыу сферабына, функциябына, махсус тел сараларына эйэ була.

Куп кенэ Буззэр Бэм Бейлэмдэр терло стилдэрзэ иркен -кулланылыуы мемкин (Буу, ер, ей, ат Б. б.). Былар **нейтраль стилистика** йэки стилдэр арабындагы лексика. Баштсорт теленец ацлатмалы Бузлегендэ нейтраль лексикага тсараган Буззэр бер ниндэй билдэ менэн дэ курьэтелмэгэн.

Йэнле Бейлэу стиле

Йэнле Бейлэу стиленец теп функциябы — аралашуу. Ул рэсми булмаган шарттарза файзаланыла: телдэн, шулай уте язма телмэрзэ, дустар арабында, дустарса хаттарза Б. б.

Йэнле Бейлэу — ул махсус рэуештэ алдан тел сараларын Байламау нигезендэ ирекле рэуеплте -королган телмэр. Ул аралашуу ватсытында барлытсца килэ Бэм Бейлэшкэн кешенец яуап реакциябынан тора. Бындай телмэрзэ интонация, логик басым, темп, пауза зур роль уйнай. Бейлэшкэндэ кешелэр Буззэрзе генэ файзаланмай, э тсул хэрэкэттэре, мимикага ла мерэжэрэт итэ.

Йэнле Бейлэу стиленец узенсэлеге булып эцгэмэселэрзек аралашууында менэсэбэттэрзек рэсми характерна булмауы тора. Йэнле Бейлэу стиленэ баштса стилдэргэ Караганда ул тиклем тсаты талаптар тсуйылмай, лэкин нисек кенэ булмабын, уныц лексикала, шулай ук грамматикала, узенец узенсэлектэре бар.

'К Текстарзы укырыз- Был диалогтарза нимэ турабында ну? барганын ^/^ацлап буламы? Уларзын, йэнле Иейлэу стиленэ карауын исбат итеге?.

1. — Кем иц Буцгы?
— Минец арттан. — *Ап* плащтан.
— Шулай булгас, мин атк плащтан Буц.
- Угу.
2. — Кисэ математика булдымы?
— Ага.
— Э рус теле?
— Булды.
— Ойгэ эште белэБецме?
— Мин? Эмм...

Ысынлап та, диалогтыц Бэр бер фразабы кем менэн, нимэ турабында, тсайза, тсасан Бейлэнелгэн икэнен ацлатмай. Лэкин ошо фразаларзы бергэ укып, ятсынса булба ла телмэр ситуациябын ацлай алабыз: беренсе диалогтан ике студенттыц сиратта тороузарын, э икенсеБенэн курсташ студенттарзыц ацлашыуын тешенэбез. Тулы булмаган Бейлэмдэр, гээттэ, ээби тел нормабынан алысыратс, лэкин бер эцгэмэсенец коммуникатив ниэте икенсеБенэ ацлашыла, сенки уларзыц икеБелэ реалы коммуникатив ситуацияла тора. Был зур булмаган ике диалог йэнле Бейлэу телмэренэ асык мисал, улар тсыстса Fbina фразаларзан торьбалар за эцгэмэселэргэ я-кшы ацлашыла.

Йэнле Бейлэу стиленец лексик нигезен дейем тсулланылышы, нейтраль Бузээр тэшкил итэ. Улар йэнле Бейлэштэ йышыратс осрай. Рээттэ, ябай Бейлэштэ тсулланылган Бузээр ацлатмалы Бузлектэ айырым ацлатмалар менэн бирелгэн. Шул уте ватсытта китапта тулы мэгэнэлэрзэ тсулланылган Бузээр йэнле Бейлэу телендэ бик ук тсулланылмай, улар урынбыз тип теарала (мэсэлэн, даирэ, мехит, юллама н. б.).

Йэнле Бейлэу телмэренэ экспрессив лексика хае: тсолонсагым, тсызсыи ЪЛЛ, бэпкэм, йерэгем н. б.

Иэнле Бейлэу стиленец грамматикала ла узенец узенсэлектэре бар. Мэсэлэн, алмаштарзы, кисэксэлэрзе, ымлытстарзы киц теулланыу хае: *Э мин шунда киттем. Без кисэ тсайза будьгк? Кисэ балык тоттом — оho-оho.*

Йэнле Бейлэу стиленец узенсэлеген йыш тсына тсулланыла торган диалог формабы ла билдэлэй. Шуга курэ йэнле телмэрзэ куберэк ябай Бейлэмдэр, бер составлы, тулы булмаган Бейлэмдэр тсулланыла.

Хэрэкэттец йэки хэлдец дауамлылыгын ацлатыу есен Бузээрзе тсабатлау юлы тсулланыла, мэсэлэн, *эй саптым, саптым, тэки барып этэ алманым. Уйланым, уйланым да — килергэ буддым* Б. б.

Фэнни стиль

Фэнни стиль - - эзэби телгэ тсараган китаи стиленец бер тере. Фэнни стиль гилми терминология барлытстса килеу осоронда, йэгни бороНFo дэуэрзэ ук тыуган.

Был стиль фэн Бэм техника елкэбэндэ телдэн Бэм язма телмэрзэ тсулланыла, гилми мэтеэлэлэрзэ, дэреслектэрзэ, докладтарза Б. б. файзаланыла. Фэнни стилгэ билдэле телмэр узенсэлектэре. хае: телмэрзец алдан уйланылган, монологик характерна булыуы, телмэр сараларыныц теэтги тсулланылышы. Фэнни стиль телмэр саралары материалын иггибарлы Байлап алыу менэн узенсэлекле (аргументтар, факттар). Уныц теп функциябы — гилми информацияныц анытс, дерес, теуэл бирелеше Бэм исбатлауга тсоролган булыуында. Бынан тыш, фэнни стиль утсыусыныц логик фекерлэуен эуземлэштереу функциябын утэй. Фэнни стилдец теп сифаттары тубэндэгелэр:

- абстрактлытс;
- телмэрзец дейемлэштэреуе;
- логик эзмэ-эзлек;
- файзаланылган материалдыц дереслего Бэм теуэллеге.

Фэнни стилдэ лексиканыц бер нисэ тсатламы файзаланыла: нейтраль (ер, Буу, тормош Б. б.), дойем гилми (процесс, даирэ,

элемент, лексика Б. б.), абстракт (усеш, эшмэкэрлек, фекерлэу, ижад, фактор Б. б.), терминдар (атом, синтаксис, электрон Б. б.). Был стилдэ шулай уте фразеологик типтагы Бузбэйлэнештэр зэ тсулланыла (яцгырау, Бацгырау тартынтсылар, айырымланган хэл эйтемдэре, тура мейеш Б. б.). Фэнни стилдэ ябай, тулы булмаган Бейлэмдэрзе тсулланыу урынбыз.

Фэнни стилдец грамматикабыныц да узенэ хае узенсэлектэре бар: уныц синтаксисында китап стиленэ хае булган телмэр конструкция лары файзаланыла. У га Бейлэмдэрзэ Бузээрзец теэтги тэртиптэ булыуы характерлы. Бындай текстарза Бейлэмдэрзе бэйлэу, фекерзе эзмэ-эзлекле еткеруе есен инеш Бузээр йыш тсулланыла: *беренсенэн, икенсенэн, шулай итеп, пвзвмтэлэ'*, шулай уте ныгынган Бузбэйлэнештэр (*шуга ~кармастан, шуныц нигезендэ, эйтелгэндэрзе йомгатслап* Б. б.).

Фэнни стилдэ куберэк тсатнаш тсушма Бейлэмдэр тсулланыла, лэкин тсайбы бер осратстарза бер составлы ябай Бейлэмдэрзец дэ тсулланылыуы мемкин (*тэ~кдим итеу, эйтэйек, билдэлэйбез, исбатлайбыз*); хэлдец торошон билдэлэусе Бузээр категориябы ла тсулланыла (*мемкин, мвним*).

Фэнни эзлэнеуэрзе языу есен терле жанрзар бар. Бэр бер жанр фэнни хезмэткэрзец эш Беземтэбенец языу матссатын Бэм формабын билдэлэй:

— реферат Байланган тема буйынса элегэ тиклем булган язма эштэрзец тсытсаса йекмэткебен уз эсенэ ала;

— доклад, F939TT9, гилми эзлэнеуе авторзыц коллегалары алдында алынган Беземтэлэрен еткеруе есен тезелэ, йыш тсына ул фэнни асышты Бурэтлэй;

— трактат (монография) галимдыц фэнни тсараштарын, уныц ейрэнелэ торган проблемага, куренешкэ тсарата концепциябын асытслай;

— диссертация — авторзыц ниндэй зэ булба бер проблема буйынса эзлэнеуэрэнец Беземтэбе, коллегалары алдында узенец фекерен исбатлау есен галимдыц уз тсарашы;

— лекция фэнни куренештэр хатсында дейем тсабул ителгэн мэглумэттэрзе Бойлэй, РЭЗЭТТЭ, адресат менэн бэйле утсытыу йэ сэйэси, итстисади агартыу эше есен тсулланыла.

у 1. Югарыла бирелгэн теоретик материалды тексха яхын итеп пейлэп бирегез. Яуабыгызза фэнни стилден ниндэй узенсэлектэрен файзаланыр инегез?

2. Лингвистик темага пейлэшеу есен текст тезегез: «Тел пэм телмэр», «Телмэр терзэре». Узегеззен текста пез ниндэй стилден узенсэлектэрен хулландыгыз?

Рэсми-эш стиле — ул Бэр терле эш тсагыззары, документ тар, гаризалар, протоколдар һ. б. язганда файзаланыла.

Рэсми-эш стиленец теп функциябы — эшлекле информацияны тулы, анытс итеп биреу. Бэр терле документтыц узенец характерлы сифаттары, талаптары йэки формабы бар.

Эш стиленэ тсытсалытс, теуэллек хае, шулай ук унда тсалыплапгкан Буззэр Бэм Бузбэйлэнештэр файзаланыла: *(неззец игтибарга эткерэм, приказга ярашлы рэуештэ, югарыла эйтелгэндэрэн сыгып Б. б.)*.

Рэсми-эш стиленец айырмалы узенсэлеге булып специфик лексиканыц тсулланылыуы тора (*гариза, юллау, хэбэр итеусе, югарыла эйтелгэн*). Бында диалектизмдар, ябай Бейлэу лексикабы бик тсулланылмай. Бэр бер Буз тура мэрэнэБендэ генэ 'кулланыла. Метафоралар Бэм НбиFбиHFaH Бузбэйлэнештэр (эйтэмдэр, мэтсэлдэр) был стилгэ хае тугел.

Рэсми-эш стилендэге текстарза, рээттэ, Бейлэмдэ Буззэр тэртибе 'калыплаш'кан була, тсатмарлы синтаксик конструкция лы Бейлэмдэр, ябай Бейлэмдэрзец дэ булыуы мемкин.

Рэсми-эш стиле Бэр терле белдереузэр, и^ландар языу есен файзаланыла. Итландар, белдереузэр ее елештэн тора: кемгэ мерэжэгэт ителэ (хэбэр ителэ); нимэ хэбэр ителэ; кем мерэжэгэт итэ (хэбэр итэ). Бындай текстарзыц билдэле бер формабы бар. Мэсэлэн:

*Зэйнэб Вишнева исемендэге Башкортостан «Китап» нэшириэте
баишеорт языусылары тура/гында плакаттар Наша.*

*Заказдарзы тубэндэге адрес буйынса ебэрегез:
450001, Офв, Октябрь проспекты, 2.*

Был зур булмаран текст. Уныц анытс сиктэре бар: башы Бэм азагы, тамамланган фекер ята. Текста рэсми-эш стиленец теп сифаттарыныц беребе куренэ: теуэллек, унда эйтелгэндэрэе баштсаса ацларга мемкин тугел. Бэр бер Буз тура мэрэнэБендэ тсулланылган.

Гаризаныц тексы ла шул ук талаптарга яуап бирэ, лэкин елештэрэе урынлаштырыуза билдэле бер талаптар тсуйыла. Уц ятста естэ адресаттыц вазифабы, эш урыны, адресы; тубэндэ адресанттыц исеме, фамилиябы, аталыныц исеме; астаратк уртала «гариза» Бузе языла. Игтибар итегез, был гариза формабы ягынан бер конструкция, бер Бейлэм. Шуга курэ «гариза» Бузе бэлэкэй хэрэф менэн языла Бэм Буцынан нектэ тсуйыла. Тормошта йыш кына куп кенэ белемле кешелэр, галимдар, языусылар ошо Буззэ хата ебэрэлэр.

гариза.

всенсе семестр есен ватсытынан алда имтихандарзы би бергэ рехеэт итеуегеззе Ырайым, сенки мин колледждыц йыйылма командабы составында Рэсэй чемпионатында сыгыш яБарга китэм.

Ярыш'ка са-кырып ебэрелгэн хатты Балам.

Дата.

Имза.

1. Рэсми-эш стиленэ хае булган Буззэрэе хулланып, Бейлэмдэр тезегез-

Булыуга 'карамастан, приказга ярашлы, бер нисэ таптсыр искэртеугэ тсарамастан.

2. Тантаналы кисэ утхэреу, китап укыусылар конференция^ турапында белдереу языгыз.

3. Эшкэ урынлаи1уу турапында терле адресатха гариза языгыз.

4. Колледж кассапынан узегеззен стипендиягыззы алыу есен иптэше-гезгэ ышаные хапызы языгыз.

5. Тубэндэге телмэр моделдэренец коммуникатив функцияларын билдэлэгез- Эш хагыззарынын фразаларын язып бетерегез.

а) Килешеу нигезендэ...

б) Беззец horaуFa яуап итеп...

в) Тагы бер тапткыр искэртеузе кэрэк тип идэплэйбез...

г) Безгэ белдереп -куябыз...

д) Беззец тэтсдим кире тсагылды...

е) Без Безгэ тэтсдим итэ алабыз...

ж) Беззец тсатнашыуыгызга без бик шат булыр инек...

з) Беззэн утенеп Ырайбыз...

6. Хатнашырга тэхдим итеп сакрыу хатын тезегез: а) техник йыпаздарзын гилми конференцияпына; б) студенттарзын гилми конференцияИына; в) кемдендер туйына.

Публицистик стиль

Публицистик стиль (латинса *publicus* «общественный»), ижтимага «йэмгийт» — ул журналистар, йэмгийт эшмэкэрзэре

куллана торран стиль. Был телмэр киц -патлам кешелеренэ исэплэнгэн. Публицистик стиль тубэндэге ватс стиль твркемдэренэ буленэ: газета публицистикабы (газета теле); рэсми-сэйэси-идеологик (сэйэси -караар); дейем сэйэси (сэйэси йыйылыштарза, митингыларза сыгыштар н. б.); егет нэсихэт (са-кырыузар, листовкалар н. б.).

Публицистик стилдец теп функциябы — мэглумэт биреу Бэм кешелэргэ тэсир итеу. Унан баыгка публицистик стиль укыусыларза тормошса -караш тэрбиэлэүгэ, мэгрифэтселек, сэйэси-агартыу, тэрбиэ Бэм башка проблемаларзы хэл итеүгэ йунэлтелгэн. Публицистик стилдэ язылган текстарза, йэнле телмэрзэ ниндэй зэ булба мэглумэт кенэ хэбэр ителмэй, э авторзыц, Бейләусенец ошо эйтелгэндэргэ карата узенец 'карашы ла сагыла.

Публицистик стиль тубэндэге жанрзарга буленэ: **мэтсэлэ, репортаж, баш мэтсэлэ, очерк, памфлет, фельетон, рецензия** н. б.

Мэтсэлэлэ ниндэйзер тсызы-клы факт йэки ватшга, куренеш, шулай уте йэмгиэт тормошо турабында тшетсаса хэбэр ителэ. Мэтсэлэнец теп узенсэлеге — мэглумэт биреу, факт хатсында хэбэр итеу (констатация), э шул эйберээр, ватшгаларга анализ, фекер белдереу тугел, мэсэлэн:

1999 йылда У чалы тау-байы-ктырыу комбинатының бар-льгкга килеуенэ 45 йыл тулды.

Учалыт жала статусы тау-байы-ктырыу комбинаты тезвеп, алты йыл уткэс бирелде. Бвгвгв кендэ комбинат район-к, ала бюджетының 82 процентын тулыландыра; унда хэзер 7 мецдэн ашыу кеше эшлэй.

Асы-к типтагы акционерзар йэмгиэте булган Учалы тау-байы-ктырыу комбинатында кеше-сменага 1998 йылдың март аиында 1,13 куб метр тау массапы сыгарылган, э 1999 йылдың шул у-к аиында — 1,52 куб метр. Уткэн йыл шул осорга уртаса эш ха-кы 1822 кум булган, 1999 йылдың март аиында ул 3200 кум.

Учалы тау-байы-ктырыу комбинатының эре подразделениепы булып Узыйлга ер асты руднигы тора. Уны тезеу 1978 йылда башлана. 1991 йылда рудниктың беренсе сираты эксплуатацияга тапшырыла. Мэгдэн сыгарыузың йылы-к кулэме 70 мец тонна тэшкил итэ. 1995 йылда икенсе сират сааУка индерелэ. Рудниктың -кеуэте 630 мец тоннага етэ. 1997 йылда эш башлау вевн рудниктың узэк-вентиляциян стволы -кабул ителэ.

Репортажда хикэйэлэу Бүрэтлэу менэн берлэшэ. Был жанрзыц мепим узенсэлеге — ниндэйзер характерлы деплдэрзе Байлап алыу, уны Бүрэтлэу есен телдец тасуири Бүрэтлэу сараларын оста файзаланыу. Репортажда ватшга-и;||)га, куренештэргэ, предметтарга баба бирелэ, авторзыц доймэлэштереуе урын ала, уныц уйланыузары курБэтелэ. Мэсэлэн:

Байрам саралары иртэнэн кискэ са-клы барзы — бар -кала герлэп торзо. Ленин исемендэге майзанда спортсылар строит-Сюл буйынса кос пынашпа, «Таусы» стадионында ецел атлетика буйынса ярыштар утте. Шунда ук Учалы футболсылары кала хакимизте кубогы есен алышты. Кейэрмэндэр. Јец берэүзэре Учалының иц квело батыры титулы есен бил пынаган батырзарзы ал-кыштарга кумде, икенселэре естэл теннисы турнирында -катнашыусылар есен янып-кейзе. Мээниэт Нэм ял паркы алдында аллы-гелле бизэлгэн «Коляскалар парады» квеерэнешле барзы — -кала символдарын -кулланып бизэлгэн иц матур коляскаларга а-ксалата приздар бирелде. ТСызар Нэм малайзар -кала комплексында «Нептун кенен» билдэлэне, э Балалар ижады йортонда терле бейеу, йыр коллективтары сыгыш яНаны. Учалыларзың куцелен урындагы артистар гына тугел, са-кырылгандары ла асты. Мэсэлэн, барыНы есен дэ эстон йырсыНыAnne Вескизың Учалыга килеп етеуе кетелмэгэн -кыуаные булды — уныц йырзарын учалылар яратып -кабул итте.

Учалыларзы ошо ике байрам ай-канлы -котларга Башкортостан РеспубликаНының беренсе Президенты ла килде. Президент, республика тсазаныштарында учалыларзың елеше зур, тип билдэлэне.

Рецензия (баБалама) уйланырга Бэлэтле у-кыусыны, тамашасыны тэрбиэлэй, теге йэки был мэсьэлэ буйынса уз тсарашыцды билдэлэргэ ярзам итэ. БаБалама языусының бурсына тэтсдим ителгэн текстың ыцгай Бэм кире ятегарын асыу инэ (эзэби эсэр, диссертация, мэтээлэ, спектакль, кинофильм, дэреслек, методик -кулланма Б. б.). Мэсэлэн:

Рэми Рариповтың ижад гумере бары егерме йылдар тирэНе. Шагир иллесе йылдар уртаНында эзэбиткэ килеп, етмешенсе йылдар уртаНында бик иртэ китеп тэ барзы. Эммэ ул шул -кккреа гына гумер эсендэ лэ гумерлек эсэрээр язып -калдыра алды, исемен пэм хисен шигриэткэ ны-клап беркетте. Уныц шигырзарының йишэусэн Нэм арбаусан -кеуэНе замандың ха-клы-к Нузен, тормош дереслеген, кешенец рухи донъяНын бар булмышында эйтеп биреуе менэн билдэлэнде.

Раши Фарипое шигриате — моцло Нэм буяулы поэтик ижад. Уныц бар моцо Нам биззеге барыны ла тэбигэттэн, шуныц менэн улар тэбиги за, ифрат тврле ла. Унда, гуйэ, Набантургай йырзари, Нандугас моцо, бврквт сацтсыуы сэнгэттец Р. Фарипое узе яраттсан Моцарт, Шопен, Паганини, Чайковский кейзере, -курай ондэре менэн -кушылып, узе бер поэтик симфонияга тарпа кеук. Э Нандугас моцдарына квилэнгэн шигырзар шэлкеме уззэре гена ни пора!

Поэтик бизэктэре йыл мизгелдэре, йэйгор песо после пэбиги бер сагыу. У л Нар мизгелден уз песен гена тугел, шул теска иогк^кан моц-бизэкте зирэк тойон, шунан узенсэ бер эске мэгэнэ юллай.

Публицистик стиль узенец •кетти логикага тгоролган булыуы, факттарзыц дереслеге (бында публицистик стиль фэнни стиль менэн отшаш), шулай ук эмоционаллек менэн характер лана (был ятстан публицистик стиль нэфис эзэбиэт теленэ я-кынлаша). Стиль узенсэлеге публицистиканыц лексик Бэм грамматик Ызаттарын билдэлэй.

Публицистик текстарза лексиканыц тврле тсатламдары файзаланыла: йэмгийт-ижтимаги-сэйэсэт, китап. Бындай текстарза ябай пейлэмдэр йыш -кулланыла. Шулай уте:

— бапалау лексикапы (хэрбилек, 'куна'ксыллы'к п. б.),

— сит телдэн ингэн Буззэр: *тайм аут* (спорт уйындарында ял ваткыты), *плей-офф* (хоккейза естэлмэ ватсыт), *буллит* (хоккейза штраф тере),

— фразеологизмдар: *Налкын Нугыш*, -кул тсаушырып улты-рыу, *тормош кимэле*, *халыс вэкилдэре* п. б.,

— клише (штамп): *меНим азым*, *тутстауНыз усеш*, *хатслы олеш*,

— тасуири Бурэтлэу саралары (эпитет, метафора, саFbini тырыу): *У рта Азия халы-ктары вэкилдэре*, -кан есенэ ац-кыган нарсыгалай п. б. киц урын ала.

Публицистик стилдэ йэнле Бейлэу Бэм китап телендэге Ыматс ук ябай, тулы Бэм тулы булмаган, тсушма Бэм 'катнаш тсушма Бойлэмдэр файзаланыла. Йыш -кына Борау Бэм интсар итеусе Бойлэмдэр, риторик Бораузар, ондэш Буззэр -кулланыла. Мэсэлэн: *Беззец Багкортостаныбыззан да ячсыныраи Нэм -кээрлерэк нимэнец булыуы мемкин?*

Инеш Буззэр Бэм Бойлэмдэр публицистикала ацлатыу Бэм эмоциональ бабалау функцияБын да утэй. Мэсэлэн: *Производства Нэм йэмэгэт эшпэрэндэ муйынына пиклем эшкэ сумган был кеше (гэжэп, нисек бетэНенэ ла елгера) шигырзар язырга ла важыт паба.*

Публицистик стилдэ терло ватшиаларзы, куренештэрэ, предметтарзы, шэхестэрэ Бурэтлэу есен тезмэ тсушма Бойлэмдэр зэ киц файзаланыла. Шулай уте Борау Бэм яуап формаБы ла йыш тсына тсулланыла. Мэсэлэн:

Ана -карагыз: баш-корптоц -курайына Башпсортостанда -куйылган Нэйкэл кемдеке? Байрамголовтыны! Тора тсурайга Нэйкэл кук Ирэндектец Тугажман тигэн түбэНендэ, э аста таузы ~коса-клап Тейэлэс ага, тсурай тауыштары сыгарып ага. Тап бына ошо эше есен Мизхэт Байрамголов ЮНЕСКО-нан Матстау чсагызы ала ла инде! Хэтэрме? Хэтэр! (А. БаНуманов.)

У 1. «Публицистик стиль Бэм уныц теп узенсэлектэре» тигэн темага CbiFbiiii эзерлэгез.

2. Узегеззен, пенэрегезгэ, узегезгэ якын темага 3—4 пейлэм тезегез. Теге йэки был куренештэргэ менэсэбэтэгеззе белдереп, инеш Буззэр, инеш пейлэмдэр кулланыгыз.

Нэфис эзэбиэт стиле

Нэфис эзэбиэт стиле (йэки эзэби стиль) — ул нэфис эзэбиэт эсэрзэренец стиле: хикэйэлэр, повестар, романдар, пьесалар, шигырзар, поэмалар Б. б. Нэфис эзэбиэт стиленец топ функцияБы — утсыусыга тэьсир итеу, шулай уте уFa ниндэйзер мэглумэт биреу. Бынан тыш, нэфис эзэбиэт стиле эстетик функция ролен дэ утэй. Ул туган телде ацларга Бэм тсээрлэргэ ейрэтэ. Нэфис эзэбиэт аша матурлытс тойголары тэрбиэлэнэ.

Без баштгорт эзэбиэтенек куренекле языусылары h. Дзулэтшина, З. Биишева, М. Кэрим, Р. Фарпное, F. Сэлэм, Н. Мусин эсэрзэрен бегон дэ'кызы'кБынып у'кыйбыз. Нимэ осон Буц улар безгэ тсызытслы?

Матур эзэбиэт стиле баштса функциональ стилдэрэн нытс айырыла. Эгэр баштса стилдэрэц ботэБе лэ гээттэге аралапгыу бурысын утэБэ, матур эзэбиэт стилендэ тел фекерлэу формаБы FbiHa булып тугел, э художестволы Бурэтлэу элементы булып та CbiFbini яБай. Нэфис эзэбиэт стиле узенец стилистик саралары Бэм момкинлектэре менэн, киц диапазонлы булыуы менэн айырыла. Телдец эзэби Бэм эзэби булмаган формалары (мэсэлэн, ерле Бойлэштэр, жаргондар), доьем Бэм шэхей айырмалытстары, башка бетэ стилдэрэц алымдары нэфис эзэбиэт стилендэ ыьтбарлытсты образлы тсабул итеу Бэм Бурэтлэу матссатында 'кулланыла.

Нэфис эзэбиэт стиле узенец образлылыгы, тасуирилыгы Бэм эмоционаллеге менэн айырылып тора. Кээттэ, телдец образлылыгы языусы йэки шагир тарафынан саFbiy Буззэр тсулланыу

нигезендэ тызуырыла. Бузээр образды тызуыра, уҒа бында троптар пэм стилистик фигуралар ярзам итэ. Троптар пузээрзец кусмэ мэгэнэлэ тсулланылыуына нигезлэнгэн (метафоралар, йэнлэндереу, сагыштырыузар, эпитеттар), э стилистик фигуралар тип синтаксик юл менэн япалган тасуири саралар (инверсия, риторик һорау, риторик ендэшеу, антитеза һ. б.) атала.

Инверсия тип телмэрзец тасуирилыгын кесэйтеу ма-кса-тында пейлэмдец ыцгай Буз тэртибен бозоп, айырым бер тэртипкэ -куйып языуга эйтэлэр. Мэсэлэн:

Рэхмэт Бицэ, баштсорт календары,
Бинец менэн яцплз тугел мен.
Эцгэмэсем, йыуатыусым да Бин,
Дэрт-моц менэн тулы куцелем.

(Х. Еилэжсев.)

Шулай уте **антитеза** образлылык тызуырыуза тсапма-'кар-шылытска нигезлэнгэн. Мэсэлэн:

Йэшэу ©сен **артгса** тугел,
Ал Ға гсарарҒа кэрэк;
Йэшэу ©сен бытсып тугел,
Дерлэп янырга кэрэк.

(С. Тсудащ.)

Авторзыц уйын ацларга кайлы сатста текстыц яцгырашы ла булышытс итэ. Шигри эсэрээрзе ацлауза шигырзыц тезелеше лэм ритмикаҒы ла зур элэмиэткэ эйэ (ямб, хорей, дактиль, анапест).

Нэфис эзэбиэт стиленец тап>1 бер ягы — поэттик текстарзыц мелим бер алымы — **ендэр яцгырашы**. Шагирзар ошондай алым менэн у-кыусыныц игтибарын конкрет бер эйбергэ, куренешкэ йунэлтергэ тырыгаа. Мэсэлэн:

ТСАР ВЕРТЕКТЭРЕ

Ел бер ел бер елберлэп	Бер бертеге гел бизэк.
Боркелгэндэй елбээк,	Эй, -кар яуа, тсар яуа,
Сэбэлэнеп, тузынып,	Бнйы яуа, нур яуа.
'Кар Бибелэ йыл-кылдап.	Мул тормоштса зур уцыш
Бер бертеге йондоззай,	Устерергэ ул яуа.
Бер бертеге кемештэй,	ТСар беркэнэ тсалалар,
Бер бертеге кубэлэк.	'Кар ябына далалар.
Бер бертеге алмастан,	Йымылдашып агастар
Бер бертеге елбээк.	ТСарзан су-ктар тагалар.
Бер бертеге уканын,	

(С. Тсудащ.)

Тасуири Бурэтлэу сараларын файзаланып шагирзар, языу-сылар укыусыларзы халытегыц тормош-кенкурешен пэм рухи тормошон пурэтлэугэ ирешэ. Мэсэлэн:

Бынау Мортазины ла! Унтер-офицер, бер -кыратй баш-порт. Бер генэ еэгэт лекция тыцлау тугел, хэрби сэнгэттец ни икэнэн дэ ишетмэгэн пушкарь -кызылдарзы ла, атстарзы ла •кыйрата ла Нала бит! Хэрби академияларза Ганнибалдан алып Наполеонгаса полководецтарзыц стратегия, тактикакын энэпенэн ебенэ тиклем вйрэнгэн генералдарзы узе менэн иеэплэшергэ мээжбур итэ. Етмэпэ, узен найНылай тэкэббер тома! (Р. Солтангэрзев.)

Эзэби стилдэ текска кутэренкелек, тантаналылытс, билдэле бер дэуэрзец колоритын биреу есен искергэн Бузээр, архаизм дар Бэм тарихи Бузээр киц тсулланыла. Мэсэлэн:

Гилемлелек — **даръялыр**,
Зур **рыялытс** булмаҒа;
А'кыллы эзэм — олугтыр,
Асыуы арты'к булмаҒа.

(Апсмулла.)

^у~ **Муса Мортазин хакында Я. Хамматовтыц «Комбриг Мортазин»** исемле романынан бер взекте укыйык.

Полк Кэм эскадрон командирзары менэн штаб начальник-тарын йыйып, Башгорт гэскэрээрзенец баш команд у юцийы Вэлидов тарафынан бригадага йокмэтелгэн хэрби бурысты -кькреаса ацлатты ла, -катины менэн улы урынлаштсан ^хгтирга -кайтты Муса Мортазин.

Унан-бынан гына тамак, туйзырып, сабийзы нулына алгас, ул барлык. донъяНын онотто.

— ТСарале, бисэкэй, Юлай мине таный башлаган, ауызын йырып квлэ. Эх, тешпез малай — арты ~калай!

Сабый атапы эйткэнде ацлаган пымак., -коцгорт кузээрэн ялтлатып квлэ-квлэ, -кулдарын болтны, пелкенде.

— Эге... Эге...

— ТСарале, бисэкэй, сабака малай минец менэн пвилэшеп маташ-кан була! — Муса, улын пикертэ-пикертэ, Намаиларга тотондо: — Бэтес, пэтес, Нэтес тэ, Юлай бэлжэй бэпес тэ!..

Иренец бала менэн азапланыуын кинэнеп кузэткэн Фэтиха, ауызын йырып йылмайыузан тукталмайынса:

— Юлайзыц йо~копо бар, атапы, йозрого менэн танауын тыжый башланы, — тине.

— Йотслатайыммы?

- *Йотслат, э мин кискелеккэ аш хэстэрлэйем.*
- *Билэргэме?*
- *Юлай влкэн бит инде билэргэ, былай гына ионлат, — тине Фэтиха.*

Сабыщы йотса юрганга ураган Муса, герзэи тос кэмјур нулдарын ипкендерэ алмай, ојаіс мэшэ~кэтлэнде. Йо~кларга телэмээн баланы квс-хэлгэ тынысландыргас, уны усына палып бэуелдерэ-бэуелдерэ, ауылдагы к.атын-~кы\$зан бэлэкэи сагында отоп алзан йырзы квилэргэ тотондо:

*Бэу, бэу, бэпэйем,
Хэ\$ер килэ эсэйец,
Унан килер елэсэйец.
Бине бэуетэ атаиыц —
Тц\$эн инде иогкларкыц.
Бэу-бэу, бэлли-бэу...
Йомсо, йомсо, йом кузец,
Минец матур атскошом,
Минец Нунмэс йондо^ом,
Бэлли-бэу, бэлли-бэу...*

Был ээби текстан алынган езек диалог, телмэрзэц Бейлэшеу формабын тэшкил итэ. һар бер реплика эцгэмэсегэ йунэлтелэ, диалогтыц йекмэткеБенэ Караганда улар арабында иц ятсын ышаныслы менэсэбэт урынлаша. Эцгэмэселэргэ нимэ турапында Буз барыуы ятсгы ацлашыла. Был хатста тсулланылган лексика, мерэжэгэт итеузец формабы Бэм файзаланылган синтаксик конструкциялар Бейлэй. Улар бер-береБенэ мерэжэрэт итэлэр. Шул уте ватсытта был ситуацияла авторзыц барлыгы ла куренэ, ул тсайы бер мэлдэрзе узенсэ ацлата бара: *сабий, атаНы, зйткэнде ацлаган пымак, -коцгорт ку^эрен ятллатын колэ-квлэ, нулдарын болганы, иренец бала менэн а^апланыуын кинэнep кузэткэн Фэтиха ауы^ын йыр.)ы п. б.*

Текста дейем тсулланылышлы лексика, халытстыц ауыз-тел ижады елгелэре лэ тсулланылган. Геройзарзыц телмэрэндэ тсытса бер составлы Бэм тулы булмаган Бейлэмдэр зэ естенлек итэ.

Шулай итеп, нэфис ээбиэт стиле узенец образлылыгы, тасуирилыры Бэм эмоционаллегэ менэн айырылып тора. Матур ээбиэт стилиенэ тэрэн метафоралытс, фонетиканан алып синтаксиста тиклем телдец бетэ кимэл берэмектэрэнец дэ образлылыры хае. Ээби эсэрзэрэ образлылытсты кесэйтеу всен, шулай у*к эсэрзэц эстетик тэсырен арттырыу матссатында синонимика, антонимика, куп мэгэнэлелек, фразеология Ыма-к телдец бай мемкинлектэре тулыбынса файзаланыла. Ээби эсэрзэрэц телендэ Буззэрэе киц, визуаль мэгэнэлэрзэ тугел, э тар, куберэк

кусмэ, окказиональ мэгэнэлэрзэ тсулланыуга игтибар бирелэ, Бэм быллар бетэБе лэ фекерзэц образлылыгы арттыра. Быны тубэндэге бэлэкэй генэ мисалда ла асытс курергэ була: «...*Мин аипсынып, ярпып, осоп килдем, балкып, янып килдем, Ige\$гэ бит бэхет алып килдем!...*» (М. Кэрим.) Буззэрэц бындай мэгэнэлэрен баштса функциональ стилдэрзэ тсулланыу мемкин тугел.

Ээби стилдец айырмалы узенсэлегэ булып лексиканыц бетэ 'катламдарын да файзаланыу осталыгы тора. Нэфис ээбиэт стилиендэ образлы Бурэтлэу матссаттарынан сыгып, телдец башка бетэ функциональ стилдэре лэ тсулланыла. Матссаттан сыгып, бер ээби эсэрзэ терле жанрзагы эсэрзэрэц стиль алымдары файзаланыла.

Тубэндэге таблицала телмэр стилдэре турапында дейемлэштерелгэн материал бирелгэн. Унда пэр бер стилдец узенсэлектэре: ткулланыу сферабы, аралашыузыц матссаты, Бэр стилгэ хае телмэр терзэре, шулай ук Бэр стилгэ хае Ызаттар курьБэтэлгэн.

Э инде таблицала телмэр стилдэре Бэм тсулланылган тел саралары турабында мэглумэттэр бирелэ. Бэр бер стилгэ хае булган тел саралары, йэрни лексик, грамматик тел саралары курьБэтэлгэн.

Ошо таблицаларзы тагы бер тсат игтибар менэн тсарап сы FbiFbig Бэм телмэр стилдэре турабында белемегеззе тикшерегез.

Бирелгэн текстарзы укыгыз, уларзыц ниндэй стилдэ язылганын ј билдэлэгец, ул стилдец узенсэлектэрен эйтегез. Уларзы ниндэй телмэр теренэ индереп була? Шул стилдэрзэ Иахлап текстарзыц йекмэткеИен гюйлэгец-

а) 2001 йылдыц 15 декабрэндэге «Рэсэй Федерациябында судьяларзыц статусы турабында» Рэсэй Федерациябы Законына узгэрештэр Бэм естэмэлэр индереу хатсында» 169-ФЗ Банлы Федераль закон положениебына ярашлы, Баштсортостан Рее публикабы судьяларыныц квалификация коллегиябы БР Салауат тсала суды судьябы вазифабына бер вакансия асылууы турабында иглан итэ.

Дэгуэ итеуселэрзэн 1992 йылдыц 26 июнендэге «Рэсэй Федерациябында судьяларзыц статусы турабында» 3132 1-се Рэсэй Федерациябы Законыныц 5-се статьябыныц 6-сы пунктында билдэлэнгэн тейешле документтар Бэм гаризалар эш кендаренде 10-дан 18 сэрэткэ тиклем тсабул ителэ.

Адресы: 450002, Эфе тсалабы, Матросов урамы, 1-се йорт, 111-се кабинет.

Документтарзы тсабул итеузец Буцры коне — 2008 йылдыц 16 июне. Ошо кендэн Буц килгэн гаризалар Бэм документтар тсаралмай.

Телмэр стилдэре

Телмэр стилдэре	ТСулланыу сфера ы	Аралашуыуыщ матссаты	Телмэрэец теп терзэре	Теп стиль ыызаттары
Йэнле Бейлэу	Тормош-кенкуреш, гаилэ, дустарса менэсэбэт.	Ятсын кешелэр менэн мэрлүмэт Бэм фекер алышыу.	Эцгэмэ (диалог), я-кын кешелэргэ хат языу.	Иркенлек, эмоциналлек, тээтти ЭЗМЭ-эзлелектец булмауы, телмэрэец бабалау характеры.
Фэнни	Фэн Бэм техника, укыу процесы.	Фэн Бэм техниканыц •казаныштарын аплатыу, улар турабында хэбэр итеу.	СбиFbiuu, доклад, лекция, диспут, мэтээлэ Бэм китаптар (фэнни темага), дэреслектэр.	Теуэллек, логикалы-лы-к, исбатлау, телмэрэец бер аз тсоролого.
Рэсми-эш	Рэсми менэсэбэттер.	Рэсми менэсэбэттерэе юл Фа Балыу.	Килешеу, за кон дар, эш -карыззары (танытма, отчет, бойоро-к, кариза, протокол Б. б.).	Рэсмилек, тээтти теуэллек, телмэрэец •КорО.ЮФО.
Публицистика	Йэмгиэт тормошо, сэйэсэт.	Тэсыр итеу, меБим йэмгиэт эштэре турабында информация.	СбиFbini, доклад, лекция, диспут, мэтээлэ, брошюра (йэмтиэт тормошо темабына).	Сатсырыу, телмэрэец бабалау характеры, инандырыу.
Нэфис эзэбиэт	Буз сэнрэте.	Тормошто нэфис Буз ярзамында Бурэтлэу, тэсыр итеу.	Хикэйэ, повесть, роман, пьеса, ииHFbip Б. б. айырым Бурэтлэмэлэр.	Образлылытс, конкретлы-к, эмоционаллек, телмэрэец бабалау характеры.

Телмэр стилдэре һәм тел сарагалары

Телмэр стилдэре	Бэр стилигэ характерды тел сарагалары	
	Лексия	Грамматика
Йэнле һөйләу	Йэнле һөйләу һүзәрә һәм фразеологизмдары (машин, ашап алыу, кото осон); эмоциональ баша һүзәрә (әтәлдә, әсәкәй, телһе),	Йәй һөйләмдәр, әйтәлеу маткасттары буйынса төрдәсә, бәр оствалы (билдәле әйәле, билдәһез әйәле һөйләмдәр); туды булмаган һөйләмдәр, әндәу һөйләм, әндәш, модаль киләсәктәр, ымылгыстар.
Фэнни	Дәйәмләштерелгән һәм әкстрәкт мәғәнәлә һүзәрә (үзәнсәлек, адуым төшөм); төрәжнндәр, исемләшкән тәдлымдар (әйрәнәу, аналәз).	Тәйләүестәр менән бәйләнтән кушма һөйләмдәр: бәр оствалы (билдәле әйәле, билдәһез әйәле һөйләмдәр), иттибарды йәлеп итеу өсон һорәу һөйләмдәр, инеш һүзәрә (фәкәер төрттөн һәм улар арабын-дәтә бәйләнәшпә).
Рэсми-эш	Рэсми һүзәрә һәм һүзәбәйлә-нәштәр (кадн транскортн, адуыл хәкимияте), телмәр итәмшәтәрә (һезән итти-бүртә еткерәм); исемләшкән тәдлымдар (йәшәу, бәзәу).	Хәбәр һөйләмдәр, тин киләсәкә һөйләмдәр, катнаш кушма һөйләмдәр, бәйләүестәр.
Публицистик	Икитимати-сәйәси лексия (митинг, фирәтә); юғары лексия (туманданитырыу, башланғыс); асыг һәм ын-ғай, килә мәғәнәлә һүзәрә (әйәртәүеә; үсәлдәт); күсәмә мәғәнәлә (мәтәуғәт пүльсә).	Әндәу һөйләмдәр, риторик һорәүәр, таркау һөйләмдәр.
Нэфис эзэбиэт	Кәпкәрт мәғәнәлә һүзәрә; күсәмә мәғәнәлә тәдлым-нылган һүзәрә; эмоциональ баһалау лексиякаһы.	Кәп төрә синтаксик конст-рукциялардын төрөн тәдлым-ныу. Иксәсә мәғәнәлә тәдлым-дарды бәр заман формальһын тәдлану.

3 5 7 9 11 13 15 17 19 21 23 25 27 29 31 33 35 37 39 41 43 45 47 49 51 53 55 57 59 61 63 65 67 69 71 73 75 77 79 81 83 85 87 89 91 93 95 97 99 101 103 105 107 109 111 113 115 117 119 121 123 125 127 129 131 133 135 137 139 141 143 145 147 149 151 153 155 157 159 161 163 165 167 169 171 173 175 177 179 181 183 185 187 189 191 193 195 197 199 201 203 205 207 209 211 213 215 217 219 221 223 225 227 229 231 233 235 237 239 241 243 245 247 249 251 253 255 257 259 261 263 265 267 269 271 273 275 277 279 281 283 285 287 289 291 293 295 297 299 301 303 305 307 309 311 313 315 317 319 321 323 325 327 329 331 333 335 337 339 341 343 345 347 349 351 353 355 357 359 361 363 365 367 369 371 373 375 377 379 381 383 385 387 389 391 393 395 397 399 401 403 405 407 409 411 413 415 417 419 421 423 425 427 429 431 433 435 437 439 441 443 445 447 449 451 453 455 457 459 461 463 465 467 469 471 473 475 477 479 481 483 485 487 489 491 493 495 497 499 501 503 505 507 509 511 513 515 517 519 521 523 525 527 529 531 533 535 537 539 541 543 545 547 549 551 553 555 557 559 561 563 565 567 569 571 573 575 577 579 581 583 585 587 589 591 593 595 597 599 601 603 605 607 609 611 613 615 617 619 621 623 625 627 629 631 633 635 637 639 641 643 645 647 649 651 653 655 657 659 661 663 665 667 669 671 673 675 677 679 681 683 685 687 689 691 693 695 697 699 701 703 705 707 709 711 713 715 717 719 721 723 725 727 729 731 733 735 737 739 741 743 745 747 749 751 753 755 757 759 761 763 765 767 769 771 773 775 777 779 781 783 785 787 789 791 793 795 797 799 801 803 805 807 809 811 813 815 817 819 821 823 825 827 829 831 833 835 837 839 841 843 845 847 849 851 853 855 857 859 861 863 865 867 869 871 873 875 877 879 881 883 885 887 889 891 893 895 897 899 901 903 905 907 909 911 913 915 917 919 921 923 925 927 929 931 933 935 937 939 941 943 945 947 949 951 953 955 957 959 961 963 965 967 969 971 973 975 977 979 981 983 985 987 989 991 993 995 997 999 1001 1003 1005 1007 1009 1011 1013 1015 1017 1019 1021 1023 1025 1027 1029 1031 1033 1035 1037 1039 1041 1043 1045 1047 1049 1051 1053 1055 1057 1059 1061 1063 1065 1067 1069 1071 1073 1075 1077 1079 1081 1083 1085 1087 1089 1091 1093 1095 1097 1099 1101 1103 1105 1107 1109 1111 1113 1115 1117 1119 1121 1123 1125 1127 1129 1131 1133 1135 1137 1139 1141 1143 1145 1147 1149 1151 1153 1155 1157 1159 1161 1163 1165 1167 1169 1171 1173 1175 1177 1179 1181 1183 1185 1187 1189 1191 1193 1195 1197 1199 1201 1203 1205 1207 1209 1211 1213 1215 1217 1219 1221 1223 1225 1227 1229 1231 1233 1235 1237 1239 1241 1243 1245 1247 1249 1251 1253 1255 1257 1259 1261 1263 1265 1267 1269 1271 1273 1275 1277 1279 1281 1283 1285 1287 1289 1291 1293 1295 1297 1299 1301 1303 1305 1307 1309 1311 1313 1315 1317 1319 1321 1323 1325 1327 1329 1331 1333 1335 1337 1339 1341 1343 1345 1347 1349 1351 1353 1355 1357 1359 1361 1363 1365 1367 1369 1371 1373 1375 1377 1379 1381 1383 1385 1387 1389 1391 1393 1395 1397 1399 1401 1403 1405 1407 1409 1411 1413 1415 1417 1419 1421 1423 1425 1427 1429 1431 1433 1435 1437 1439 1441 1443 1445 1447 1449 1451 1453 1455 1457 1459 1461 1463 1465 1467 1469 1471 1473 1475 1477 1479 1481 1483 1485 1487 1489 1491 1493 1495 1497 1499 1501 1503 1505 1507 1509 1511 1513 1515 1517 1519 1521 1523 1525 1527 1529 1531 1533 1535 1537 1539 1541 1543 1545 1547 1549 1551 1553 1555 1557 1559 1561 1563 1565 1567 1569 1571 1573 1575 1577 1579 1581 1583 1585 1587 1589 1591 1593 1595 1597 1599 1601 1603 1605 1607 1609 1611 1613 1615 1617 1619 1621 1623 1625 1627 1629 1631 1633 1635 1637 1639 1641 1643 1645 1647 1649 1651 1653 1655 1657 1659 1661 1663 1665 1667 1669 1671 1673 1675 1677 1679 1681 1683 1685 1687 1689 1691 1693 1695 1697 1699 1701 1703 1705 1707 1709 1711 1713 1715 1717 1719 1721 1723 1725 1727 1729 1731 1733 1735 1737 1739 1741 1743 1745 1747 1749 1751 1753 1755 1757 1759 1761 1763 1765 1767 1769 1771 1773 1775 1777 1779 1781 1783 1785 1787 1789 1791 1793 1795 1797 1799 1801 1803 1805 1807 1809 1811 1813 1815 1817 1819 1821 1823 1825 1827 1829 1831 1833 1835 1837 1839 1841 1843 1845 1847 1849 1851 1853 1855 1857 1859 1861 1863 1865 1867 1869 1871 1873 1875 1877 1879 1881 1883 1885 1887 1889 1891 1893 1895 1897 1899 1901 1903 1905 1907 1909 1911 1913 1915 1917 1919 1921 1923 1925 1927 1929 1931 1933 1935 1937 1939 1941 1943 1945 1947 1949 1951 1953 1955 1957 1959 1961 1963 1965 1967 1969 1971 1973 1975 1977 1979 1981 1983 1985 1987 1989 1991 1993 1995 1997 1999 2001 2003 2005 2007 2009 2011 2013 2015 2017 2019 2021 2023 2025 2027 2029 2031 2033 2035 2037 2039 2041 2043 2045 2047 2049 2051 2053 2055 2057 2059 2061 2063 2065 2067 2069 2071 2073 2075 2077 2079 2081 2083 2085 2087 2089 2091 2093 2095 2097 2099 2101 2103 2105 2107 2109 2111 2113 2115 2117 2119 2121 2123 2125 2127 2129 2131 2133 2135 2137 2139 2141 2143 2145 2147 2149 2151 2153 2155 2157 2159 2161 2163 2165 2167 2169 2171 2173 2175 2177 2179 2181 2183 2185 2187 2189 2191 2193 2195 2197 2199 2201 2203 2205 2207 2209 2211 2213 2215 2217 2219 2221 2223 2225 2227 2229 2231 2233 2235 2237 2239 2241 2243 2245 2247 2249 2251 2253 2255 2257 2259 2261 2263 2265 2267 2269 2271 2273 2275 2277 2279 2281 2283 2285 2287 2289 2291 2293 2295 2297 2299 2301 2303 2305 2307 2309 2311 2313 2315 2317 2319 2321 2323 2325 2327 2329 2331 2333 2335 2337 2339 2341 2343 2345 2347 2349 2351 2353 2355 2357 2359 2361 2363 2365 2367 2369 2371 2373 2375 2377 2379 2381 2383 2385 2387 2389 2391 2393 2395 2397 2399 2401 2403 2405 2407 2409 2411 2413 2415 2417 2419 2421 2423 2425 2427 2429 2431 2433 2435 2437 2439 2441 2443 2445 2447 2449 2451 2453 2455 2457 2459 2461 2463 2465 2467 2469 2471 2473 2475 2477 2479 2481 2483 2485 2487 2489 2491 2493 2495 2497 2499 2501 2503 2505 2507 2509 2511 2513 2515 2517 2519 2521 2523 2525 2527 2529 2531 2533 2535 2537 2539 2541 2543 2545 2547 2549 2551 2553 2555 2557 2559 2561 2563 2565 2567 2569 2571 2573 2575 2577 2579 2581 2583 2585 2587 2589 2591 2593 2595 2597 2599 2601 2603 2605 2607 2609 2611 2613 2615 2617 2619 2621 2623 2625 2627 2629 2631 2633 2635 2637 2639 2641 2643 2645 2647 2649 2651 2653 2655 2657 2659 2661 2663 2665 2667 2669 2671 2673 2675 2677 2679 2681 2683 2685 2687 2689 2691 2693 2695 2697 2699 2701 2703 2705 2707 2709 2711 2713 2715 2717 2719 2721 2723 2725 2727 2729 2731 2733 2735 2737 2739 2741 2743 2745 2747 2749 2751 2753 2755 2757 2759 2761 2763 2765 2767 2769 2771 2773 2775 2777 2779 2781 2783 2785 2787 2789 2791 2793 2795 2797 2799 2801 2803 2805 2807 2809 2811 2813 2815 2817 2819 2821 2823 2825 2827 2829 2831 2833 2835 2837 2839 2841 2843 2845 2847 2849 2851 2853 2855 2857 2859 2861 2863 2865 2867 2869 2871 2873 2875 2877 2879 2881 2883 2885 2887 2889 2891 2893 2895 2897 2899 2901 2903 2905 2907 2909 2911 2913 2915 2917 2919 2921 2923 2925 2927 2929 2931 2933 2935 2937 2939 2941 2943 2945 2947 2949 2951 2953 2955 2957 2959 2961 2963 2965 2967 2969 2971 2973 2975 2977 2979 2981 2983 2985 2987 2989 2991 2993 2995 2997 2999 3001 3003 3005 3007 3009 3011 3013 3015 3017 3019 3021 3023 3025 3027 3029 3031 3033 3035 3037 3039 3041 3043 3045 3047 3049 3051 3053 3055 3057 3059 3061 3063 3065 3067 3069 3071 3073 3075 3077 3079 3081 3083 3085 3087 3089 3091 3093 3095 3097 3099 3101 3103 3105 3107 3109 3111 3113 3115 3117 3119 3121 3123 3125 3127 3129 3131 3133 3135 3137 3139 3141 3143 3145 3147 3149 3151 3153 3155 3157 3159 3161 3163 3165 3167 3169 3171 3173 3175 3177 3179 3181 3183 3185 3187 3189 3191 3193 3195 3197 3199 3201 3203 3205 3207 3209 3211 3213 3215 3217 3219 3221 3223 3225 3227 3229 3231 3233 3235 3237 3239 3241 3243 3245 3247 3249 3251 3253 3255 3257 3259 3261 3263 3265 3267 3269 3271 3273 3275 3277 3279 3281 3283 3285 3287 3289 3291 3293 3295 3297 3299 3301 3303 3305 3307 3309 3311 3313 3315 3317 3319 3321 3323 3325 3327 3329 3331 3333 3335 3337 3339 3341 3343 3345 3347 3349 3351 3353 3355 3357 3359 3361 3363 3365 3367 3369 3371 3373 3375 3377 3379 3381 3383 3385 3387 3389 3391 3393 3395 3397 3399 3401 3403 3405 3407 3409 3411 3413 3415 3417 3419 3421 3423 3425 3427 3429 3431 3433 3435 3437 3439 3441 3443 3445 3447 3449 3451 3453 3455 3457 3459 3461 3463 3465 3467 3469 3471 3473 3475 3477 3479 3481 3483 3485 3487 3489 3491 3493 3495 3497 3499 3501 3503 3505 3507 3509 3511 3513 3515 3517 3519 3521 3523 3525 3527 3529 3531 3533 3535 3537 3539 3541 3543 3545 3547 3549 3551 3553 3555 3557 3559 3561 3563 3565 3567 3569 3571 3573 3575 3577 3579 3581 3583 3585 3587 3589 3591 3593 3595 3597 3599 3601 3603 3605 3607 3609 3611 3613 3615 3617 3619 3621 3623 3625 3627 3629 3631 3633 3635 3637 3639 3641 3643 3645 3647 3649 3651 3653 3655 3657 3659 3661 3663 3665 3667 3669 3671 3673 3675 3677 3679 3681 3683 3685 3687 3689 3691 3693 3695 3697 3699 3701 3703 3705 3707 3709 3711 3713 3715 3717 3719 3721 3723 3725 3727 3729 3731 3733 3735 3737 3739 3741 3743 3745 3747 3749 3751 3753 3755 3757 3759 3761 3763 3765 3767 3769 3771 3773 3775 3777 3779 3781 3783 3785 3787 3789 3791 3793 3795 3797 3799 3801 3803 3805 3807 3809 3811 3813 3815 3817 3819 3821 3823 3825 3827 3829 3831 3833 3835 3837 3839 3841 3843 3845 3847 3849 3851 3853 3855 3857 3859 3861 3863 3865 3867 3869 3871 3873 3875 3877 3879 3881 3883 3885 3887 3889 3891 3893 3895 3897 3899 3901 3903 3905 3907 3909 3911 3913 3915 3917 3919 3921 3923 3925 3927 3929 3931 3933 3935 3937 3939 3941 3943 3945 3947 3949 3951 3953 3955 3957 3959 3961 3963 3965 3967 3969 3971 3973 3975 3977 3979 3981 3983 3985 3987 3989 3991 3993 3995 3997 3999 4001 4003 4005 4007 4009 4011 4013 4015 4017 4019 4021 4023 4025 4027 4029 4031 4033 4035 4037 4039 4041 4043 4045 4047 4049 4051 4053 4055 4057 4059 4061 4063 4065 4067 4069 4071 4073 4075 4077 4079 4081 4083 4085 4087 4089 4091 4093 4095 4097 4099 4101 4103 4105 4107 4109 4111 4113 4115 4117 4119 4121 4123 4125 4127 4129 4131 4133 4135 4137 4139 4141 4143 4145 4147 4149 4151 4153 4155 4157 4159 4161 4163 4165 4167 4169 4171 4173 4175 4177 4179 4181 4183 4185 4187 4189 4191 4193 4195 4197 4199 4201 4203 4205 4207 4209 4211 4213 4215 4217 4219 4221 4223 4225 4227 4229 4231 4233 4235 4237 4239 4241 4243 4245 4247 4249 4251 4253 4255 4257 4259 4261 4263 4265 4267 4269 4271 4273 4275 4277 4279 4281 4283 4285 4287 4289 4291 4293 4295 4297 4299 4301 4303 4305 4307 4309 4311 4313 4315 4317 4319 4321 4323 4325 4327 4329 4331 4333

Еэскэрээр ни есен бозза Бугыш-кан? Дэреслектэрээ был Борауга тепле яуап кж. «Немец рыцарзарының кейеме тимер-зэн булган. Аттарын да Бецге, кылыс, су-кмарзан һа-клау есен, тимер менэн -каплагандар. Ауыр гэскэр, бозза ишелеп тешеп, Быуза батбын есен боз менэн -капланган кулгэ эйзеп индергэн-дэр дошманды», — тип ацлаталар.

Бозза алыштсанда дошман менэн бергэ рус гэскэре лэ Быу тебенэ китмэйме ни? Батсбац, мэсьэлэнец асылы бетенлэй баш-каса булган. Был Бугышта Александр Невский -карамап>шда рустарзыц 300 йэйэуленэн торган гэскэре, баш-корт тарзыц мец Быбайлыбы -катнаш-кан. Баш-корттар хэйлэ -короп, рыцарзарзан -куртыкан булып, бозга сигенгэн. Баш-корт Быбайлыларының бозза бер ниндэй хэуефбез «сигенеуен» кургэн рыцарзар уларзы -кыуып бара. Эммэ, аттарынын, тоягы тайып, гэскэр бетенлэй хэрэкэтбез -кала. Баш-корт гэскэре аттарынын, дурт тоягы ла дагаланган була, шунлы-ктан улар бозза таймай. Аттары -купала алмаган рыцарзар алыш-ка яра-кбыз булып сыга. Уларзы баш-корт Быбайлылары Александр Невскийзыц йэйэуле гэскэре менэн берлектэ тогош -кыйрата.

Был ха-кта боронго рус -калаларының беребендэге сиркэуэ табылган язмала бэйэн ителэ. (И. Ятсидзуэлэтов.)

в) Стэрлетаматс менэн Ишембай -калалары арабында, Агизелдец уц як ярында уникаль яцгыз таузар — шихандар урынлаш-кан.

Уларзыц иц бейеге — Торатау шиханы, уныц бейеклеге дицгез кимэленэн 402 метрра югарыра-к. Шихан а-к эзбизташ тан тора, унда моллюскылар, мэрией Бэм башка улгэн хайуандарзыц -кабырса-ктары рэуешендэ дицгез фаунабы -калды-ктары һа-кланып -калган.

Был уникаль таузар куп илдэрзед галимдарын йэлеп итэ. 1937 йылда XVII Бетэ донъя геология конгресында 'катнашыу сылар экскурсияга килэ. Шиханда усемлектэрзед Бирэк терзэре - - баша-клы кэмэяпрагы, Гельм астрагалы, Карелин астрагалы, елем улэне, тсушьяпра-к һ. б. куп осрай. Бында шулай у-к себер зэцгэр сэскэбе, Бары умырзая, -каз улэне кеуек декоратив усемлектэр зэ бар.

Тау битенец теньягы йукэнэн, -кара сагандан, имэндэн торган япра-клы урман Бэм селек, дала сейэбе, тэпэш миндалдэн торган -кыуа-клы-ктар менэн -капланган.

1965 йылда был шихан донъя кимэлендэге тэбигэт -комарт-кыбы тип иглан ителгэн.

Торатауза бик Бирэк осрай торган -канатбыз эре йэшел сицерткэ лэ табылган. Бындагы -кыуа-клы-ктарза шулай уте терле -коштарзы ла осратырга мемкин.

1985 йылда Йерэктау шиханы ла тэбигэт -комарт-кыбы тип иглан ителде.

Был шихандар уззэрэнец бер -кайза ла куренмэгэн узен-сэлекле флорабы, бай фаунабы, Бирэк осрай торган усемлек Бэм хайуандар донъябы менэн -кызы-клы. («Башкортостан» газетаһынан.)

г) Ошо ма-кшат-ка ярашлы итеп, Бузлектэ усемлектэрзед тезелешенэ, тереклек итеу шарттарына, тереклек рэуешенэ, шулай уте усемлек терзэрэнэ Бэм систематикабына -караган тер миндарзы мемкин тиклем тулыра-к алырга тырышылды Бэм, элекке басмаларзан айырмалы рэуештэ, купселек усемлек исемдэрэнэ фэнни ацлатмалар бирелде. (С. Иэнтурин.)

д) Бына инде тирэ я-кта атыш та тынды. Ошогаса яр астында ултырган утэ Батс кешелэр зэ аллы-артлы ейзэрэнэ йунэлде. Бына баяпл узенэн зур тейенсеген са-к кутэрэп, ах та ух килеп, Сэрбиямал да тсайтып инде. ТСап-ка тебендэ Емеште Бейеп, йыуатып маташ-кан Иштуган менэн Айбылыузы кургэс, гэжэп -КбиуаНФаН кеше булып, тейенсеген ергэ ыргытып, -косагын йэйеп уларга ташланды:

— Атак! Ата-а-к!.. Был ар кемдэр тип торам. Узезезец улыбыз менэн киленебез зэ баба!.. Эй-й!.. Эйзук!.. Эйзэгез, ейгэ рэхим итегез, -карлугастар!.. — тип ис киткес алса-клы-к менэн тэтелдэп китте. Хатта Баман илаузан тымып етэ алмаган Емештец башынан Быйпап, ар-кабынан Бейеп тэ -куйзы. — Ата-а-к!.. Емеш, -кызым, ницэ илайбыц? Шатлы-к-ка илайзарзыр шул, исэуэн!.. ТСыуан!.. (З. Бишшева.)

1. Фэнни стиль жанрынын бер тере булып лингвистик темага фекер алышыу тора. Тубэндэге фекер алышыузыц структурапын файзаланып, «Аралашуу пэм телмэр» тигэн темага мэхэлэ ЯЗЫРЫЗ.

Лингвистик темага язылган мэ-кэлэнец структурабы:

- -кыс-каса инеш;
- билдэлэмэ йэки -кагизэне эйтеу;
- мисалдар;
- теоретик мэглумэттэр;
- мисалдар.

2. Ижтимари-сэйэси темага СЫРЫШ эзерлэге?, мэсэлэн, «Хэзерге ихтисадтын, хэле», «байлау алды кампанияпы».

Белешмэ есен Бузлек:

а) энергетик кризис, Балым реформабы, тормош кимэле, бюджет дефициты, хэйерселек сиге, социаль я-клау, пенсия менэн тэьмин итеу;

б) Байлау алды дебаты, тауыш алыу, тейешле саралар, активистар теркеме, парламентта купселек, реформалар уткэреу.

3. Республика нэшер ителгэн газеталарзы харагыз. Унда информацией мэхэлэлэрзе табырыз, тексты характерлагыз: публицистик стилден асык тел сараларын, шулай ук мэглумэтлек, хэбэр итеу сараларын курпэтегез, мэхэлэлэрзэн, исемдэрэнэ иртибар итегез.

4. Газетара узегезен, ухыу йортонон, булуктен, (факультеттын.) йэки группанын, ИЭМРИЭТ тормошо вакираларына арналран мэхэлэ ЯЗЫРЫЗ: тарихи пэм истэлекле урындар буйлап сэйэхэт, театр, кино карау, хызыклы кешелэр менэн осрашыу.

Газета Бэм журналдарзан 10 публицистик фразеологизм Байлагыз. Уларзыц ыцгай Бэм кире баба бизэктэрэн курбэтегез (мэсэлэн: тыные Быйышып йэшэу, 'каршылы'к курбэтеу, таяныу h. б.).

5. Тексты ухбиFби3- 10-сы таблицаны файзаланып, текстын мэрэнэуи теренэ тулы характеристика бирегез. Текстын теп фекерен пэм стилин билдэлэгез.

Селек арабынан, бетэ булмыш этлек дэртэнэ лэцкелдэп ©реп, безгэ табан бер кесек килэ ине. Бына ул туптай тумарланып килеп теште лэ, Баман шул бер койгэ мауыгып ерэ-ерэ, сьЕцгарсатс барматстай тсойророн ескэ кэкрэйтеп, ин, ситтэге иптэшемдец багкатслы аягын ескэне. Без Бэммэбез бер аз шыршлап, бер аз аптырабыра'к басып тора инек. Эммэ ерэгэс пэр аятсты егеттэрэе тсыйыу барлап утте лэ ин, азатстан минец ямаулы ботинкага тертелдо. Был «олпат тсорам» менэн ятсындан бик ентеклэп таныш'кас, ереуен ницэлэр тсуйып тороп, нимэлэр эйтергэ иткэндэй, езек-езек кенэ итеп шыцшып алды ла эт йораты, кирелеп китеп, арт аятстарына басты, алгыларын минец кат-кан балатска Балды Бэм салбарым утэ тэнгэ моронон йурмэклэтеп иркэлэnergэ, шашып-кыуанып сэцкелдэргэ тотондо. Мин куп уйлап торманым, кушегеп беткэн йэн эйБен 'куйыныма йомарлап тытаым. Бахырсытскынам, йомгатстай Fbma кэузэБе менэн тэнемэ майзай Былашып, минец менэн куша дер-дер тсалтырай ине... (И. Солтанов.)

6. Тексты ухбиFби?, horaуЗарFa яуап бирегез. Был текстын махсаты нимэлэ? Ул ниндэй формала пэм ниндэй жанрза язылган? Ниндэй тел саралары хулланылран? Уны рэсми-эш стилинэ индерергэ буламы?

1. Бэхэсле мэсьэлэлэрзе тикшергэн сатста дискуссияла тсатнашыусы теге йэки был яклы була ала.

2. Узенец фекерен ул дереслэнгэн факттар менэн раслай.

3. Дискусион темага СЫРЫШ нигезенэ автор тэтсдим ителгэн положениены раслаусы йэки интсар итеусе хэлдэрзе, ватсигаларзы, факттарзы Бала.

4. Авторзыц матссаты — узенец тсарашын ысын факттар менэн раслау.

5. Узенец сытыглында автор терло лексиканы файзалана: фэнни, профессиональ, дейем тсулланылышы.

• Химия, компьютер булмэБенэ, эш урынына ТсаFbuiFaH инструкция тозегез Бэм ЯЗЫРЫЗ.

7. Тексты ухырыз, тулы стилистик анализ ЯПЭРЫЗ.

Республика, халытс намысына тап тешермэне башторт Быбайлылары Бэм уларзыц бэБлеуэн командиры М. М. Шайморатов. Дон буйынан Эльба ярзанына тиклем мецэрлэгэн сатсрым Бурышсан юл утеп, мэцгелек дан тсазанды 112-се башторт кавалерия (азатс 16 сы Чернигов исемэндэге кавалерия) дивизияБы. Совет хекумэте уны Ленин, "Кызыл Байратс, Суворов Бэм II дэрэжэ Кутузов ордендары менэн наградланы. Илдец баш -калаБы Мэскэу дивизияныц батырлытстары хермэтенэ 15 таптсыр салют бирзе. Дивизияныц 78 яугиры Советтар Союзы Геройы тигэн югары исемгэ лайытс булды. вс мецдэн артытс Балдат Бэм офицер орден Бэм мизалдар менэн булэклэнде. Геройзар Баны буйынса Совет АрмияБында бутэн бер генэ дивизияны ла башторт кавалерия дивизияБына тицлэрлек тугел ине. (P. Шэкур.)

• Тексха исем бирегез.

• Башхорт кавалерия дивизияпынын, батырлыхтары турапында нимэ белэпегез? Шул хакта пейлэгез.

8. Математика дэреслегендэ бирелгэн мэсьэлэнен образлы карти-NahbiH тыузырырыз.

а) Быбайлы Бэм велосипедист бер-береБенэ тсаршы бер юлдан килэлэр. Улар араБындагы алыслытс 2 км...;

б) ТСуцыз аFас олоно буйынса 3 см/с тизлек менэн урмэлэй. Шул уте аFас буйлап тубэнгэ тсарай 'карышлауы'к шыуыша.

9. Тирэ-якха куз палырыз. «Бурэтлэргэ» телэгэн предметты пайлагыз. Игтибар менэн харагыз, асых, теуэл пузээр, сагыштыруызар табырра тырышырыз. Узегез пайлаган предметты нимэ менэндер сагыштырып, терлесэ пейлэмдэр тезегез, бирелгэн пузээр менэн пузбэйлэнештэрэе файзаланырыз: эйтерБендэ, шул тиклем.

10. Курпэтэлгэн ситуацияларзыц берегюне зур булмаган (2—3 минут - лых) СЫРЫШ эзерлэгез.

Беззен максат — тынлаусыларзы дэртлэндереу.

Исе ситуация. Безгэ диплом тапшырыу тантанабында cbiFbiin яБарра кэрэк. Беззец тормошогозза студент йылдарыныц мэгэнэбен бабалап, укыу йортоноц укытуусыларына Бэм хезмэткэрзэренэ рэхмэт белдереп, тыцлаусыларза куцелле Бэм тсыуаныслы хистэр тыузырыу, дейем хезмэттец Беземтэлэре менэн горурлык тойголары уятыу, Рэсэйзец рухи узгэреуенэ дэртлэндереу.

2-се ситуация. Без ниндэй зэ булба фирманын, презентациябында телмэр тоторга йыйынабыгыз. Фирманыц итсгисади усеш уцыштарын бабалап, Без тыцлаусыларза иртэгэбе кенгэ ышаныс тойорра, фирманын, перспектив усешенэ дэртлэндергергэ, дейем эш идеябы менэн берлэштерергэ Бэм хезмэт дэрте уятырга телэйбегез.

11. Йылдын телэиэ ниндэй ми?геле тураиында миниатюр-иншаягырыз.

III булек

ТЕЛМЭР МЭЗЭНИЭТЕ

§ 10. ТЕЛМЭР МЭЗЭНИЭТЕ НИМЭНЕ АЦЛАТА?

Телмэр мэээниэте — тел белеменец РЭМЭЛИ (практик) елеше. Унда нисек дерес Бэм ятсшы итеп Бейлэргэ ейрэнеу кеуек мэсьэлэлэр тсарала. Телмэр мэээниэте — тел турапындапл фэндец иц йэш булге Банала. Ул уз аллы предмет булып илебеззэ барган социаль хэрэкэт йогонтобонда формалашып усэ бара Бэм киц халытс тсатламын эузем ЙЭМЭРЭТ тормошона ылыгктырыу ма'ксатында халыгктыц мэ^эниэтен кузэтеу шарттарында килеп тыуран укыу предметы булып тора.

Телмэр мэээниэте тик РЭМЭЛИ предмет буларатс барлытска килеп, артабан узенец теориябын тыузырран Бэм Баман да камиллашыу естендэ. Ул елкэлэ теоретик мэсьэлэлэргэ, эксперименталь тикшеренеузэргэ 'кызыгкпыныу элек тел белемендэ бер бетен булып йэшэгэн тел менэн телмэр айырым-айырым 'карала башлау менэн арта теште. Шуга бэйле мэээни телмэр мэсьэлэлэре Бэм уныц сиктэре телдец тсоролошон ейрэнэ торран фонология, лексикология, грамматика кеуек лингвистик предметтарзан Бэм стилистиканан да тсыртса айырыла. Был бетэ эйтелгэндэр мэктептэге телмэр мэээниэте курсыныц йекмэткебен Бэм бурыстарын билдэлэргэ мемкинлек бирэ.

Шулай итеп, телмэр мэээниэте — ул дейем кеше мэ^эниэте-нец бер елеше. Мэээниэтле телмэр, беренсе сиратта, ул баштсорт теленец нормаларына нигезлэнгэн эзэби телмэр. Гэээттэ, айырым бер шэхестец телмэр мэээниэте турабында Буз алып барранда без уныц терле матссаттарзан СЫРЫП телде тсулланыу кунекмэбен ацлайбыз.

Телмэр мэээниэте — ул эзэби телмэргэ хае сифаттар йыйылмабы, шулай булгас, аралашыу есен ацлайышлы, ябай,

файзалы, йэгни коммуникатив йекмэткеле итэ торган текст узенсэлегэ.

Утсымышлы, мэээниэтле кешенец телмэре тубэндэге сифат-ТарҒа эйэ булырга тейеш:

дереслек;	логик эзмэ-эзлелек;
тазалытс;	урынлылытс;
теуэллек;	байлытс.
тасуирилытс;	

Телмэр дерес, йэгни кабул ителгэн нормага ярашлы булырга тейеш. Телмэр мэээниэте эзэби телдец нормалары тураҒындагы тэглимэт буларатс барлытстса килэ. «Тел нормаҒы» тешенсэҒе телмэр мэээниэтенэ тсараган меҒим тешенсэ Банала, телмэрзец дереслеге, анытслыпл мэсьэлэлэре уныц берзэн-бер ейрэнеу объекты булып тсала.

Телмэрзец дереслеге Бейлэусенец эзэби тел нормаларын тсулланып Бейлэуен ацлата. Эзэби тел нормалары тел система Ғыныц барлытс кимэлдэренэ лэ бэйлэнгэн. Телдец лексик, орфоэпик, грамматик-БузьяҒалыш, морфологик, синтаксик нормалары бар. Лексик нормалар ацлатмалы Бузлектэрзэ Буззец мэгэнэҒен Бузбэйлэнештэр ярзамында тасуирлап тешендереу юлы менэн курҒэтелҒэ, баштса нормалар иҒэ эзэби телдец грамматикаҒынан булган -кулланмаларза, телдец нормаҒын ацлатыуга багышланган белешмэ Бузлектэрзэ ятстыр тыла. КурҒэтелгэн терзэге Бузлектэр, эзэби тел нормаларына, дерес Бэм елге телмэренэ таянып, нисек дерес эйтергэ, кайлы вариант эзэби, норматив Банала кеуек Ғораузарга ла яуап бирэ.

Телмэрзец дереслеген билдэлэгэндэ Бейлэусегэ ике варианттыц береҒен — норма булганын йэки норма булмаганын Байларга тура килэ.

Буз — ул телдец тезелеш материалы, лэкин Бэр бер Буз Узенец урынын билэй, йэгни бирелгэн контекста билдэле бер мэгэнэлэ генэ тсулланыла.

Тазалытс — ул дерес телмэрзец меҒим сифаты. Таза телмэр эзэби булмаган Бузээрзэн азат, жаргондар, диалект Бузээр, паразит Бузээр менэн буташтырылмаган телмэр. Нэфис эзэбиэт эсэрзэрэндэ диалект Бузээр экспрессив, эмоциональ тестэр биреу есен генэ тсулланыла. Улар авторга ысынбарлытсты аныгыратс Бурэтлэргэ, геройзарзыц характерзарын тулыратс асырга ярзам итэ. Диалект Бузээрзе уззэренец эсэрзэрэндэ h. Дэлэтшина, З. Бишева, Н. Мусин, Я. Хамматов, Б. Бикбай, Ф. Исэнголов Б. б. азыусылар бик оста Бэм урынлы тсулландылар. Мэсэлэн:

Козгв туцда-кта бозга твшвп йыгылган... Ауыл осонда уйын булаҒы урынга алдан ук Ныргауыл -куйылды. Малайзар

тубэтэй, тупкес, ссгкор туп Нам атыргыс уйнай торзолар... Язатайым берэй нэмэгэ Нугылып, сайрап ватылган быяла тауыштары бвттв. — Йэ, Эбдрэхим мырзам, Нине Ырымбурга iihii/ынга кврэшергэ апарырга кэцэш беркеттек ~карттар тент. (Ж. Кейекбаев.)

Телмэрзец тазалыпл шулай ук билдэле бер стилдец күзэте-леуен куз уцында тота, икенсе стилдэр менэн буталыузы хуп курмэй.

Телмэрзе Бэр терле жаргон, паразит Бузээр бысрата: *таш-баш, хврэдн, вот, значит* Б. б.

Теуэллек — ул телмэр сифаты буларатс, Бэр сатс анытс фекерлэу менэн, телмэр предметын ятсшы белеп, йэгни теге йэки был куренештец ысынбарлытстса тап килеуен тейешенсэ тешенеп, Буззец мэгэнэлэрен асытс белеп Бейлэу кунекмэҒе менэн бэйлэнгэн.

Телмэрзец теуэллеге — барыҒынан элек, Бузээрзец ысынбарлытстаил эйберзэрзе, куренештэрзе бетэ тулылыгы менэн сапллдырыу ул. Эйтелгэн фекер теуэллектец телмэр сифаты буларатс, иц элек телдец лексик системаҒы менэн бэйлэнгэнен асытс курҒэтэ. Телмэрзец теуэл булуы есен Буз узенэ берке телгэн мэгэнэҒенэ тулыҒынса тап килергэ тейеш.

Шулай итеп, телмэр теуэллеге 1) ысынбарлытсты дерес сагылдырыузан; 2) уй-фекерзе Буз ярзамында биреу Бэм формалаштырыузан тора.

Теуэл телмэр синонимдар, антонимдар, баштса тел саралары менэн файзаланыу осталыгын да куз уцында тота. Мэсэлэн:

ИсҒэ лэ тсеуэтле елдэр,
Бегелмей тсайын.
КилҒэ лэ ыжгырлы дауыл,
Быгылмай тсайын.

(Р. Нигмэти.)

Был дурт юллытста Бэр ике тсылым синоним булып килгэн. «Бегелмэй», «Быгылмай» тсылымдарыныц беренсе тсараштса береҒен генэ тсабатлап тсулланҒац да зыян юте Ғыматс. Эйтэйек:

ИсҒэ лэ тсеуэтле елдэр,
Бегелмэй тсайын.
КилҒэ лэ ыжгырлы дауыл,
Бегелмэй тсайын.

Бындай вариант, бетэҒенэн элек, тсабул итеузе кэметэ, тсеуэтле елгэ тсайындыц бегелеуе хае Ғыматс, кесле ыжгыр дауылда тсайын бегелеп кенэ тсалмай, э Ғыгыла.

Антонимдар шулай утe телмэрзeц тeуэллeгeн Батслaй Бэм эмoциoнaль тэсир итeу кeсeн арттырa. Мэсэлэн:

Иерэгeм — тсэбepлeк минeц:
Ундa уткэндэр и лaй.
Иерэгeм — сэцгeлдэк минeц:
Ундa килэсэк дулaй.

(P. Faruqoe.)

Телмэрзeц aнытслыры терлeсэ aцлaтылa. Уныц сифaты турaбындa Бeйлэгэндэ, лeксик нoрмaны кузэтeп, Буззe дерeс Бэм урынлы тсуллaнузы куз уцындa тoтaлар. Ситуaциягa ярaшлы телмэрзeц aнытслыпл кичерэк aцлaтылa: ул тeйeшлe Буззe урынлы итeп Бeйлэу гeнэ тугeл, э текстыц тeмaбын мeмкин тиклeм ятсшырaтc итeп, йeкмэткeгэ тaп килтерeп Бeйлэп бирeузэ.

Ундaй aнытслытcкa эйэ булыу eсeн утcыуcы cинoнимикaны, йэгни мэгэнэлэш Буззэрзe, ятcшы бeлeргэ тeйeш. Шул oсрaтcтa рынa уныц тeйeшлe Буззe Бaйлaугa мeмкинлeгe артa.

Шулaй итeп, телмэрзeц aнытслыгы уныц йeкмэткeбeн дэ хeзмэтлэндeрэ. Тимэк, студeнт тeмaны FbiHa тугeл, э текстыц тeп фeкeрeн дэ, узeнeц иншaбындa йeки излoжeниeбындa нимэ эйтeргэ тeлэгэнeн дэ aцлaтыргa тeйeш. Эйтeлгэндэрзэн шундaй hbiFbiMTaFa килэбeз: телмэрзeц aнытслыпл eстeндэгe эштe айырым мисaлдaрзa тугeл, э бэйлэнeшлe текстaрзa aлып бapыргa кэрэк.

Телмэрзeц сифaты булaрaтc, лoгикaлылытc телмэрзeц тeуэллeгe мeнэн тылз бэйлэнгэн, эммэ шуныц мeнэн бeргэ ул телмэр тeуэллeгeнэн шaстaй айырылa. Телмэрзeц лoгикaлылыгы телмэр мeнэн фeкeрлэузeц бэйлэнeшeнэ нигeзлэнгэн, икeнсe терлe эйткэндэ, лoгикaлылытк, тeуэллeк Бымaтc у*к, телмэрзe йeкмэткeбe ягынан тcылычкырлaй, шулaй утe телмэрзe ысынбapлык Бэм фeкeрлэу мeнэн бэйлэу нигeзeндэ фoрмaлaштырa. Лoгикaлылытc телмэрзeц тeзeлeшeн билдэлэй, лoгикaныц Бэм дерeс фeкeрлэузeц зaкoндaры кузлeгeнэн тел бeрэмeктэрeнeц телмэрзэ мэгэнэуи тoтaшыузaрын ойoштoрa Бэм бaБaлaй. Эгэр ул тoтaшыузaр ысынбapлы'K'кa, бэйлэнeштэргэ тaп килэ Бэм фeкeрзeц тeзeлeшeн дерeс сaгылдырa икэн, телмэр лoгик ятcтaн 'кaршылытcыз тигэн Буз.

Тeуэл булмaгaн телмэр лoгик тa булa aлмaй. Тeуэллeккэ телмэрзeц пpeдмeтлы ысынбapлы'к'кa Бэм узe сapылдыргaн тeп'внcэлэр йыйылмaбынa тaп килгэндэ гeнэ ирeшeргэ мeмкин. Был тaп килeш Буз (Буз — пpeдмeт; Буз — тeшeнcэ) кимэлeндэ бapлытcтa килэ. Буззe мэгэнэбeнэ мeмкин тиклeм тaп килтерeп

иуллaну тeлмэр тeуэллeгeнэ ирeшeузeц мeБим лингвистик Карты булып тoрa. Эгэр был шaрт КУК икэн, телмэр тeуэл тугeл, •Л сaгындa телмэр зэ лoгик эзмэ-эзлeлeктэ булa aлмaй тигэн \\\l.

Буззe утэ ТCЭТРИ тсуллaнгaндa лa лoгикaлылытc бoзoлoргa мпмкин. Лoгикaлылытc, телмэр сифaты бeззe Бузз^н ситкэ лэ сигaрa Бэм телмэр бeрэмeгe булaрaк, текстa синтaкcис eлкэ-Иeнэ aлып бapып инэ. Бузз^PЗe бeр урынгa туплaгaндa Fbma, Бoплэгэндe тыцлaгaндa, язгaнды кургэндэ гeнэ лoгикaлылытcты бaБaлaргa булa. Был бaБa бeр эйтeм сигeндэ гeнэ тугeл, хaттa текст эсeндэ лэ булыргa мeмкин. Лoгикaлылытcтa ирeшeу eсeн Бeйлэмдe, фeкeрзe, тексты мэгэнэуи -кaршылы'кбыз тoзeргэ кэрэк. Эгэр зэ тeуэллeк лeксик кимэл мeнэн бэйлэнгэн икэн, ул сaгындa лoгикaлылытc синтaкcис, хaттa текст мeнэн бэйлэнeштэ булa.

Телмэрзeц тaсуирилыгы Бeйлэусeнeц уз тыцлaуcыбын •кызытcындырa aлыуы мeнэн билдэлэнэ. Тaсуири телмэр Я'кшы телмэрзeц тeп тaлaптaры мeнэн гeнэ бapлыг^кa килмэй, в мaхcус aлымдaр: телмэрзeц cтилcтик фигурaлaрын Бэм тел-Бeн тaсуири сaрaлaрын: мeтaсopрa, сaгыштырыу, эпитeт, Гышлэндeрeу — фaйзaлaну ярзaмындa Fbma тeзeлэ.

Телмэрзeц тaсуирилыгы aрaлaшыузыц шaрттaрынa тулыбынсa турa килгэн тaсуирлaу сaрaлaры ярзaмындa тыузырылa. Телмэрзeц ул сифaты утcыуcыныц фyнкциoнaль cтилдэрзe тoйoуынa бэйлэнгэн. Бэр фyнкциoнaль cтилдeц узe нo гeнэ хae Бурэтлэу сaрaлaры булa. Мэсэлэн, нэфис эзэбиэт cтилeнэ куcмэ мэгэнэлэ тсуллaнылгaн Буззэр урынлы.

Телмэрзeц тaсуирилыпл тигэндэн Бeйлэнeлгэн йeки языл FаH телмэрзeц утcыуcыгa, тыцлaуcыгa булгaн тэсирeн кeсэйтeу, уFа тыцлaуcыныц (aдpeсaттыц) игтибapын, 'кызытcыныуын арттырыу, уныц зибeнeнэ гeнэ тугeл, э тoйгoБoнa лa, хыялынa лa йoгoнтo яБaу сaрaлaрын aцлaргa кэрэк. Шундaй сaрaлaрзыц бeрeбe — эпитeт.

Эпитeт — ул телмэрзeц oбpaзлылыгын тыузырыу eсeн худoжeствoлы aныклaуcылaрзыц куcepeлгэн мэгэнэбe. Эпитeт телмэрзэ иц нытc тaрaлгaн Бурэтлэу сaрaлaрыныц бeрeбe. Мэсэлэн:

Тупрaтcтaр сeм-кaрa бындa,
Тупрaтc Бутлaнып тoрa.

(M. Kapiм.)

Эй, гyмepзeц Бyцгы eэгэтe!
Бин мицэ лэ шулaй кукрeп кил.

(M. Xapиc.)

• Таблицаныц беренсе баранаГ)ында бирелгэн Иуззэргэ синоним-дар *ҺаһнаҒб\3* Иэм шулар ярзамында якшы телмэр нисек булырга тейешлеге тураГлында Иейлэгез.

• *Бай* Иузенен, нисэ М9Ғ9Н9Һе бар? *Телмэр* һу?е менэн ул нисек яраша? Был һорауҒа яуап биреу есен Иезгэ ниндэй Иузлектэр ярзам итэсэк?

1. Бейлэмдэрзэ ниндэй Иуззэр (нейтраль, йэнле Бейлэу, штамп, абстракт) естенлек итэ? Бейлэмдэрзэ ниндэй морфологик, синтаксик узенсэлектэр осрай?

Публицистик мэхэлэлэ, фэнни докладта, йэнле пейлэштэ һе? ниндэй Иейлэмдэрзэ хулланыр инегез? Яуабыгыззы нигезлэгез.

1. *Мажбур итеуга -Караганда, у? телэген менэн куберж эшлэргэ була.*

2. *Мэжбур итеу Нв^емтэНендэ барлы~к~ка калган телак тойгоНо теиеш тиган тойгонан квслерэк була.*

3. *Мажбур итеу га -Караганда, кеше у? ирке менан я-ктыраи эшлай.*

4. *Кешене ниндэй квстэр батырльппса барырга мэжбур итэ ала, эгер ?э ул у? ирке, у? телэге утында янганда шул батыр-льпска барна?*

2. Тэкдим ителгэн темаларзын. берепенэ дэртлэндэргес телмэр эзерлэгез.

— БетэҺе лэ эле яцы башлана!.. (мэктэпте, махсус урта укыу йортон тамамлау тантанаҺы менэн);

— Ике язмыш — бер бэхет (туйзыц йыллыил осраҒби менэн);

— Мин Баштюртостандыц килэсэгенэ ышанам (депутатлытстса кандидаттыц Байлау алды тел мэрэ).

§ 11. ТЕЛМЭР ЭТИКЕТЫ

Этикет *сbiҒbiubi* буйынса француз Бузе (*etiquette*). Иц тэуэу ул тауарзарзыц биркаҺын, ярлытсты ацлаттсан (этикетка), э Буцынан церемониалдарзы шулай атай башлагандар.

Аралашыу кеше эшмэкэрлеге буларате, ул тсатнаштшн процеста, беренсе сиратта, телмэр этикеты узенсэлектэре идэпкэ алына. Телмэр этикеты тигэндэн тсабул ителгэн телмэр тэртибе тсагизэлэре, аралашыузыц телмэр формулалары ацлашыла.

Этикет тсагизэлэрен нисек белеуенэ, уларзы теуэл утэуенэ -карап кешенец тэрбиэлелеге, дейем мэээниэте, эшлекле сифаттары тураҺында хекем йеретэлэр. Телмэр этикеты тсагизэлэрен белеу, уларзы күзэтеу кешелэргэ уззэрен ышанылы, иркен ТОТорҒа, ниндэйзер дерес булмаган хэрэкэттэр есен уцайҺызлан-маска, тирэ-йундэгелэрзэц келкеле тсарашынан тсасырга ярзам

и т. Теге йэки был утсыу йорто коллективы агзаларының Плмэр тсагизэлэре этикетын тайпылышҺыз утэуе был утсыу Гюртоноц ыцгай абруйын күтэрэ.

Телмэр этикетын формалаштырыузы Бэм уныц менэн флйзаланыузы ниндэй факторзар билдэлэй Буц?

Телмэр этикеты Бейлэшеу алып барган партнерзарзыц у;,*<чсэлектэре менэн тезелэ. Ул аралашыу барган ситуация шпон билдэлэнэ: колледждыц юбилейы, сыгарылыш кисэҺе, щюфессияга багышлау, презентация (исем туйы), фэнни конфе-|мчшия, йыйылыш, эшкэ тсабул итеу Бэм эштэн сыгарыу, вшлекле Бейлэшеу.

Телмэр этикеты милли узенсэлектэ эйэ. Бэр халытс телмэр тэртибе тсагизэлэренец уз системаҺын булдырган. Мэсэлэн, япондар Бейлэшеу барышында «КУК», «булдыра алмайым», «белмэйем» тигэн Буззэрзэн тсасырга тырыша.

Рус теленец узенсэлеге *Һин, һе?* алмаштарының тсулланылыуында. Теге йэки был форманы тсулланыу эцгэмэселэрзэц социаль хэленэн, уларзыц уз-ара менэсэбэтенэн, рэсми йэки рэсми булмаган хэлдэн тора.

Рустар менэн бик боронго замандарзан бирле аралашыу, всей хекумэте менэн 450 йылдан ашыу хезмэттэшлек итеу БоземтэҺендэ рус телендэге Ыматс *Һин* Бэм *Һе?* алмаштары баштсорт телендэ лэ киц урын алган. Эйтелгэндэрзэ түбэндэге таблица курҺэтэйек.

12-се таблица

Һег	Бин
Таныш булмаган йэки аз таныш булран адресат-ка; Рэсми аралашыу вакытында; Адресаттса курҺэтэлгэн ихтирам; Тин, Бэм елкэн (хэле, йэше) адре-саттса.	Я'кшы таныш адресаттса; Рэсми булмаган осраттса; Адресаттса дустарса, фамильяр, интим менэсэбэттэрзэ; Тин, Бэм бэлэкэй (хэле, йэше) адре-сат'ка.

Югары вазифа билэгэн тсайҺы бер кешелэр уззэренец «демо-кратик», «дустарса» менэсэбэтен курҺэтергэ тырышып, *Һин* (юрмаҺын тсуллана. Был йыш тсына адресатты уцайҺыз хэлгэ тсуя, кешене кэмҺетеп тсарау, кеше шэхесен рэнийетеу кеуек тсабул ителэ.

Рэсми шарттарза, Бейлэшеуэ бер нисэ кеше тсатнаштсанда баштсорт телмэр этикеты хатта я'кшы таныш булган кешелэр менэн дэ *Һин* алмашынан *Һе?* алмашына кусергэ тэтэдим итэ.

Милли телмэр этикеттарының узенсэлектэрен, телмэр фор мулаларын белеу Бейлэшеуэзэр алып барганда, сит илдэр менэн

контакттар булдырғанда, коллегалар, партнерзар менэн аралаштанда ярзам итэ.

Телэбэ ниндэй аралашуу башланыштан, теп елештэн, йомгатслаузан тора. Эгэр зэ адресат телмэр субъекты менэн таныш булмапа, аралашуу **танышыузан** башлана. Ятшы тон тсагизэлэре буйынса таныш булмаган кешенец пейлэшэ башлауы Бэм узен таныштырыуы тсабул ителмэгэн. Тсайбы сатста шуларзы эшлэу кэрэк бу л ранда этикет тубэндэге формуларзы тэтсдим итэ:

- *Be\$zeц (пинец) менэн танышырга рвхсэт ит(еге^).*
- *Эйзд(ге\$) танышайьпс.*
- *Таныш булайытс.*

Паспорт естэленэ, ятатстса, утсуу йортоноц кабул итеу комиссиябына, ниндэй зэ булба учреждениера, конторага барганда, ундагы рэсми кеше менэн Бейлэшкэндэ улар тубэндэге формуларзы файзалана.

- *hej кем?*
- *Минец фамилиям — Эхмэтов.*
- *Мин — Шдйнуров.*
- *Мин — Артур Эхэт улы.*

Эгэр зэ килгэн кеше узен таныштырмаба, кемгэ мерэжэгэт итэБегез, шул кеше узе Борай:

- *Be^eц (пинец) фамилияц(гы\$) нисек?*
- *Be^eц (пинец) исемец(ге^), атайыцдыц(гы^ыц) исеме кем?*
- *Be\$Seц (Нинец) исемец(ге^) нисек?*

Таныш, э тсайбы бер сатста таныш булмаган кешелэрзек рэсми Бэм рэсми булмаган осрашызары сэлэмлэшеуээн башлана.

Баштсорт телендэ теп сэлэмлэу пузе — **Баумыбыгыз**. Был форма менэн бер рэттэн сэлэмлэшеуэец ватсытына тсарап тубэндэге Бузбэйлэнештэр зэ тсулланыла:

- *Хдйерле иртэ!*
- *Хдйерле квн!*
- *Хэйерле кис!*

Сэлэмлэшеуэец дейем тсулланылганынан баштса ихтирамлы менэсэбэт, аралашуу телэген Ызытс естенэ алып сэлэмлэшеуэец икенсе формалары ла бар:

- *Be\$?e куреугд (сдлдмлдугэ) шат(бы^)!*
- *Be^e сдлдмдргд рвхсдт итеге\$.*
- *Рэхим итеге\$!*

Сэлэмлэу йыш тсына тсул тсыдышыу менэн бара, тсайбы сатста вербаль йэки баштса хэрэкэт менэн дэ алыштырылыуы мемкин.

Лэкин шуны белергэ кэрэк: эгэр ир кеше тсатын кеше менэн осрайна, ир кеше тсатын кешенец тсул биргэнен кетергэ тейеш, ундай ым-ишара булмаба, ул ецелсэ генэ баш эйэ.

Сэлэмлэуэец телмэр этикеты тэртип характерын, йэрни (Ч)лэмлэуэец сиратын да куз уцында тота. Беренсе булып:

- ир кеше тсатын кешене;
- йэше буйынса бэлэкэй кеше елкэн кешене;
- йэше буйынса бэлэкэй тсатын кеше узенэн байтатстса елкэн ир кешене;
- вазифабы буйынса бэлэкэй кеше елкэн кешене;
- делегация агзабы уныц етэксебен (уз йэки сит ил делегациябы булыура тсарамастан) сэлэмлэй.

Аралашуузыц башлангыс формуларына Тсарниби аралашуузыц азагында тсулланыла торган формулар за бар. Был формулар айырылышыуы, аралашуузыц тамамланыуын белдерэ. Улар тубэндэгелэр:

- *телдк: haу булыгы^; betdhe лд я-кшы булНын!*
- *яцы осрашыуга ышаныс: Кискд тиклем (иртэгэгэ, шэм-т<:>,)); be4 купкд айырылмайбы^. Тиц\$дн осраш~канга тиклем.*
- *тагы осрашыу мвмкинлегенд шиклднеу: haу булыгы^! Яцынан длд осраша алабы^, длд кгк. Рдйеплди -калмагы^, шйеплэп китмдге\$!*

Сэлэмлэгэндэн Буц эшлекле Бейлэшеу башлана. Телмэр этикеты ситуациянан сыгып бер нисэ башланышты куз уцында тота.

Гээттэ, ее терло ситуация була:

- 1) тантаналы;
- 2) тсайгылы;
- 3) эшлекле.

Беренсебенэ дэулет Бэм гаилэ байрамдары, терло юбилейзар, награда алыу, спорт залын, йэ спорт ярышын асуу н. б. инэ.

Бетэ тантаналарга, истэлекле ватсигаларга **сатсырыу** Бэм **тсотлау** тсабул ителгэн. Ниндэй шарттарза булыуына тсарап, сатсырыу Бэм тсотлау клишелары узгэрэ.

Сатсырыу:

- *he\$\$e сатсырырга рвхсэт итеге?...*
- *Байрамга (юбилей, осрашыу) килегез, he\$\$e -каршыларга шат булырбы\$.*
- *he\$\$e (Нине) санырам...*

Эгэр сатсырыузыц урынлы булыуына шиклэнеу тыуба йэки адресаттыц сатсырыуы тсабул итеуенэ ышанысы булмаба, ул сатста Борау Бейлэмдэр тсулланыла:

- *Мин hejje сатсыра аламмы (алмайыммы, мвмкинме)? Тсотлаузар:*
- *he^e ... мендн 'котларга рвхсдт итеге\$.*
- *Минец ысын йврдктдн, ихлас нотлауымды -кабул итеге\$.*
- *Исемендн (-кушыу буйынса) ... тсотлайбы?.*

— Бетэ йврэктэн тсвтлайбыз.

— ТСайнар тсвтлайбыз.

ТСайгылы ситуация улем, Бэлэк булыу, ултереу, стихия бэлэлэре, теракттар, талау Бэм башка хэлдэр менэн бэйле.

Бындай осра^ккта Тсафт^кби уртатслашыла. Ул тсоро булырга тейеш тугел. ТСайгы уртатслашыу формулалары, гэээттэ, стилистик ятстан кутэренке Бэм эмоциональ бизэкле була:

— Беззец -кашыыззы ихлас куцелдэн уртатслашырга рвхсэт итегез.

— Беззец менэн бергэ тсашырам.

— Беззец тсайгыгыззы булешэм.

Кеслерэк эмоциональ-экспрессив Бузбэйлэнештэр:

— Безгэ ниндэй (зур, твээтэ алмасльс) -кайгы твшите!

— Без ниндэй (зур, ~кур~кыныс) югалтыу кисерэпегез!

— Безгэ ниндэй бэхетпезлек ябырылды!

Трагик, тсайгылы йэки куцелБез хэлдэ кешелэр тынысландырыуга мохтаж. Уртатслашыу, тынысландырыузыц этикет формулалары терле осратстарга исэплэнгэн Бэм уларзыц билдэлэнеше терле.

Тынысландырыу уртатслашыузы ацлата:

— Мин Беззе (нисек) ацлайым!

- Мин Беззец тсайгыгыззы (нисек) уртатслашам!

Тынысландырыу, алдаштырыу бетэБе лэ Бэйбэт буласагына ышандырыу менэн бергэ бара:

— Мин Беззец тсайгыгыззы уртатслашам, лэкин ышаныгыз мицэ (мин шундай ышанам), бетэБе лэ Бэйбэт буласатс (бетэсэк)!

— КуцелБезлеккэ бирелмэгез. БетэБе лэ ятсшы ятсца узгэрер!

— БетэБе лэ тэртиптэ булыр.

Кендэлек эш шарттарында ла телмэр этикеты формулалары файзаланыла. Мэсэлэн, утсуу йылына йомгатс яБаганда, кургэзмэлэ тсатнашыу Беземтэлэрен билдэлэгэн сатста, терле сараларзы ойошторганда кемдэргелер рэхмэт эйтергэ йэки, киреБенсэ, шелтэ бирергэ кэрэк була. Бетэ эштэрээ лэ, терле ойошмаларза ла кемгелер кэцэш биреу, тэтсдим индереу, утенес менэн мерэжэгэт итеу, ризалытс белдереу, рвхсэт итеу, тыйыу, баш тартыу кэрэклеге булыуы мемкин.

Был ситуацияларза файзаланылган телмэр клишеларын курБэтэбез:

Рэхмэт белдереу:

— Сафин Ринат Мирас улына кургэзмэне ятсшы ойошторганы всен рэхмэт белдерергэ рвхсэт итегез.

— Фирма (дирекция, ректорат, бетэ хезмэткэрээрэгэ, утсытыу-сылар коллективына) рэхмэт белдерэ.

— I курс студенттарына рэхмэт эйтергэ тейешмен.

Ниндэйзер хезмэт курБэткэнгэ, ярзам, меБим яцылытс, л эк всен рэхмэт Бузээрэ эйтеу тсаралган.

— Мин пезгэ шуныц всен ... рэхмэтлемен.

— Безгэ (кицэ) зур рэхмэт.

Рэхмэт эйтеузец эмвционалlege, экспрессивлыгы тубэндэге збэйлэнештэр ярзамында кесэйтелэ:

— Минец пезгэ рэхмэтемеде эйтен бвтврвлк тугел!

- Мин пезгэ шул тиклем рэхмэтлемен, хатта мицэ кэрэкле з табыуы ла -кыйын!

— Без куз алдына ла килтерэ алмайпыгыз, мин пезгэ нисек хмэтлемен!

— Минец рэхмэтемедец сиге югк.

Йыш тсына югары дэрэжэлэге кешелэр кэтги рэуештэ зренец тэтсдимдэрен, кэцэштэрен еткерезе кэрэкле тип найзар:

— Беззец бвтээгез зэ бурыслы (тейеш)...

— Безгэ hue шикпез шулай эшлэргэ кэрэк...

Кэцэш, тэтедимдэр бындай формала бойоротстса йэки курБэт- I |цэгэ скшаш, uуFa курэ уларзы тыцлау йэ утэу куп осратста I телэк тыузырмай. Кэцэш менэн эшлэргэ дэртлэндереу деликат, I нейтраль формала булырга тейеш:

— Безгэ кэцэш бирергэ рвхсэт итегез.

— Безгэ тэтдим итергэ рвхсэт итегез.

— Минец пезгэ кэцэш (тэ~кдим) биргем килэ.

— Мин пезгэ (тэ~кдим) итэм.

Утенес менэн ендэшеу бер ниндэй сеселэнеуБез, мемкин тиклем деликатлы булырга тейеш.

— Минец утенесте эшлээгез инде...

— Эгэр пезгэ -кыйын булмапа (пеззе -кыйынпындырмапа)...

— Ауырга алмагыз, зинпар, шуны илтегез...

— Мин Неззэн хораи аламмы?

— Зинпар, мин Неззэн бик утенеп Норайым...

Ризалите, рехеэт итеу тубэндэгесэ эйтелэ:

— ЗинНар (рвхсэт итэм, "каршылыгым кгк)...

— Беззе ебэрергэ ризамын.

— Ризамын, нисек тип исэплэйпегез, шулай эшлэге.}

Баш тарттсанда тубэндэге Бузбэйлэнештэр файзаланыла:

— Мин Незгэ ярзам итэ алмайым (квевмдэ тугел, хэлдэ тугел).

— Мин Неззец утенесте утэй алмайым.

— Хэзерге ватсытта быны эшлэу мемкин тугел.

— Ацлагыз, эле Норау урынлы тугел (ундай хорау менэн мерэжэгэт итеу).

— Езфу итегез, лэкин без (мин) Неззец утенесегезе утэй алмайбыз (алмайым).

— *Мин тыйырза мээжур булам (рвхсэт итмэскэ, баш тар-тырга).*

Телмэр этикетының меішм компоненты булып **комплимент** тора. Эээпле, тактлы Бэм ватсытында эйтелгэн Буз адресаттыц кэйефен кутэрэ, уныц оппонентка карата ыцгай менэсэбэтен булдыра. Комплимент Бейлэшеузец алдынан, осрашыу, танышыу йэки эцгэмэ вакытында, айырылышканда эйтелэ.

Ысын куцелдэн эйтелгэн комплимент пэр сак якшы. Комплимент комплимент есен генэ эйтелгэн булыуы насар. Комплимент тышкы киэфэткэ "карата эйтелеуе мемкин; адресаттыц профессиональ Бэлэте турабында эйтэ, уныц югары эхлаклылыгына дейем ыцгай баба бирэ:

— *he? япшы (кэйбэт, йдш, сибэр) куренэпеге?.*

— *he? шул тиклем пвйкемле (аныллы, таггыр, айытс аныллы, эшсэн).*

— *he? я"кшы (эшлекле, ышаныслы, у? Ну?ендэ тороусы) партнер.*

— *he? кешелэр менян бик яюшы этэкселек итэпеге?.*

У 1. he? турандарырыззы, дустарырыз?ы, ухытыусыларзы, директору нисек сэлэмлэйбегез? Ошо формулаларзы ЯЗЫРЫЗ. Шулу ух вахытта гюззец яхындарырыз, курсташтарырыз, куршелэрегец, ухытыусыларырыз, таныштарыгыз Иеззе нисек сэлэмлэй, шуны ЯЗЫРЫ?.

2. Сэлэмлэуэр менэн танышырыз Иэм уларзын хайИылары уззэрэндэ едтэлмэ мэрлүмэт биреуен эйтегез.

- Баумыбыгыз, хормэтле Салауат ТСасим улы!
- haу мы, Ирек!
- ИсэнмеБегез!
- Шэпме!
- Сэлэм!
- Кеззе сэлэмлэугэ шатмын!
- Беззе сэлэмлэргэ рехсэт итегез!
- Ниндэй шатлык!
- Ниндэй осрашыу!
- Мин кемде курэм!
- Бына, исмапам, осрашыу!
- Кемде курэм!
- Бэй, мин кемде курэм!
- Ниндэй кетелмэгэнлек!
- Был Бинме?!

3. Тэхдим ителгэн ролле ситуацияны уйнарыз. Утэлгэн эште тик-вргэндэ унда хатнашыусыларзыц тэртибенэ, хылыхтарына иртибар итегез, уларзыц интонацияИына, хэрэкэттеренэ, биттэрэндэге узгэрештэрэе, млмэр этикетынын харизэлэрен утэуэрэн иртибарларыз.

а) Без — 11-се класс укыусылары. Безгэ horaу менэн директора, укытыусыга, ата-эсэлэрзец береБенэ, дусыгызга мерэжшот итергэ кэрэк.

б) Без — «Турист» йэштэр ойошмабыныц рэйесе. Безгэ курскшыилз, таныш булмаган йэш кеше, спорт мастеры, «Спорт» фирмабыныц вэкиленэ мерэжэгэт итергэ кэрэк.

в) Без — администрация хезмэткэре. Безгэ:

— Бейек Ватан Бугышы ветеранын байрамда катнашырга,
- 0фв авиация-техник университетынан галимды коледжда лекция менэн сыгыш йбарга,

— фирманыц этэксеБенэ спорт майзансыгын тэртипкэ кил-Терергэ телефондан сакырырга кэрэк.

§ 12. ТЕКСТСА ЛИНГВОСТИЛИСТИК АНАЛИЗ

Беззец инде ацлауыбызса, тексты игтибар менэн анализлау бик меБим: беренсе кат укыгандан Буц бетенлэй куз уцында тотмаган яцылыктар асыла. Бындай анализ якшы укыусы булыу есен кэрэк. Э ятшы языусы булыу есен? Шулай ук тексты анализлау осталыгы кэрэк, сенки оста, талантлы языусы л арзыц кулланган алымдарын, о<?талыктарын куреп, без узезезец язма эштэрэе грамоталы Бэм дорос итеп язырга ейрэнэбез.

Тел се А. И. Горшков билдэлэуенсэ, тексты анализлаузыц нигезе булып тел королошо категориялары тугел, э текст категориялары: тема — идея — ысынбарлык материалы — тел материалы — сюжет, архитектоника — композиция — пуз рэте — нвторзыц образ йезе (шул ирэптэн Бейлэусенец образы ла) — автор образы тора¹.

Башка телсе-галимдар текстыц лингвистик узенсэлектэрэнэ куберэк игтибар бирергэ тэкдим итэ: лексик, фонетик, БузьяБалыш, грамматик.

Зур булмаган текска анализды Бэм текстыц езеген лингвостилистик тикшереузец тэртибен искэ тешерэйек:

1) тексты укыилз, микротемабын билдэлэгец;

2) теманы асыклаусы топ Буззе (лексик кимэл) билдэлэгец;

3) королошон (структурабын) билдэлэгец: башланыш, урта елеш, тамамланыш;

¹ Горшков А. И. Русская речь: учебник для 10–11 классов. — М., 2000.

4) het.nii>М кисэктэрен Бэм Бейлэмдэрзе уз-ара бэйлэргг ярзам итвусе ярзамсы Буз теркемдэрен асытслагыз;

б) уларзыц мэгэнэуи Бэм структура ролен билдэлэгез;

(>) тексты анализлау есен грамматик нигезец мэгэнэБен билдэлэгез;

7) тексты анализлаузы тэрэнэйтеу есен хэбэрзец-тсылымдыц ватыт менэсэбэттерен асытслагыз;

8) текстыц узенсэлектэрен, уныц терен ацларга ярзам итеусе Буз теркемдэренец грамматик формаларын асытслагыз;

9) тасуирлаузыц художество сараларын табыгыз: эпитет, метафора Бэм баш-ка троптар, стилистик фигуралар;

10) телмэр^ен, терен Бэм стилиен билдэлэгез;

11) авторзыц уйын, йэгни текстыц идеябын эйтергэ тырышып тсарагыз.

Тикшереуец ошо тэртибе текска лингвостилистик анализ тип атала ла инде.

Г 1. Рэми Рариповтыц «Ялан сэкэлэре» исемле шигырын укыгыз ^..1^А|ПЭМ уҒа лингвостилистик анализ ЯГШРЫЗ.

Мин яратам -кала сэкэлэрен,
Яраттандай бала куззэрен, —
Батссасылар, сабий Ыматс итеп,
Назлап устерэ бит уззэрен!
Иртэн тороп эшкэ атытсканда,
Арып 'кайткан сатсга кистэрен,
Сэкэлэргэ тсарап тсыуанам мин —
Сэкэ атсан тесле хистэрем!
Тик 'кайгырҒам гына, мин уларзыц
Тоя тороп хуш ее сэккэнен,
Эллэ ницэ капыл Багынып китэм
Ябай гына ялан сэккэБен.
Эллэ ямгыр менэн йууынып гел,
Бертенгэнгэ улар ел менэн,
Эллэ инде мин узем дэ шулай
Тин, ускэнгэ эрҒез гел менэн, —
Эсе тирем тамган сэккэлэр?е
Мин ныгыра'к Бейэм шикелле.
Доньялагы бетэ гелдэрзэн дэ
Шул сэккэлэр мицэ Бейкемле!

Безец куз алдыгызза ниндэй куренеш барлытска килде? Беззэ ниндэй тойголар уянды? Шигырыц темаҒы Бэм идеяҒы нимэлэ? ТаҒби бер кат тшекырып утсыгыз Бэм шигырыц яцгырашын игтибар менэн тыцлагыз. Шагир нимэ эйтергэ телэгэн? Образдар нисек тыузырыла? Шагир Безец тойголарзы

| -Г 'нэйтеу матссатында Бэр терле тасуири саралар файзалана, тупы Без тойзогозмо?

Шагирзыц кала сэккэлэрен ниндэй кимэлдэ яратыуын бел-•ергэн Буззэрзе эзлэп табыгыз. Был Буззэр^ец ниндэй Буз оменэ тсарауын билдэлэгез, ул Буззэргэ грамматик анализ I nhaҒbi3. Э хэ?ер авторзыц ялан сэккэлэренэ мехэббэтен асытотп, шигырыц мэгэнэБен анытсларга тырышыгыз.

Шигыр юлдарында Бейлэмдэрзец эйэ Бэм хэбэрен табыгыз, Уларзыц ниндэй Буз теркемдэренэн килгэнен асытслагыз. Iвемдэрзе Байлап языплз Бэм уларзыц ниндэй Банда, ниндэй килештэ тороу^арын асытслагыз.

Текста тагы ниндэй Буз теркемдэре -кулланылган? Ниндэй Iуз теркемдэре ю'к, ни есен тип уйлайҒыплз? Шигырыц Уексы Бейлэмдэрзец ниндэй теренэ 'карай, Бэм ул ниндэй •Втилдэ язылган?

Билдэле булуынсa, эзэбиэттец теп тсоралы — Буз. Бэр кемгэ таныш был Буззе автор нисек тсуллана, уҒа ниндэй МЭРЭНЭ естэй, Буззец ниндэй яцылыплн аса?

Буз Бэр ватытта ла тсулланылышта йерегэн осорзо сагыл- I дыра, шул эпоханы, заманды Бурэтлэй. Лэкин эзэби эсэрзэрзэ т'vi берэмектэре кендэлек Бейлэмдэр^эн купкэ айырыла. Баш-рыса, был уларзыц терле кусермэ - - метафорик, стилистик тесмерзэр алыуы, уларзыц берзэм образдар системаҒына берлэшеуенэн килэ. Йыш теина утсыуы эсэр биттэрэндэ бетенлэй таныш булмаган йэки тыштсы формаҒы ягынан таныш булып та, мэгэнэ ягынан тура килмэгэн Буззэрзе, | бегенге заманга хае булмаган Бейлэм формаларын, Бузбэйлэнештэрзе, грамматик категорияларзы осрата. Был инде тексты югары художестволы эсэр дэрэжэБендэ ацларга, ! уныц идея-эстетик тшммэтен тойоуга "каршылытс булып тора. Шуга курэ лэ урта махсус утсыу йорттарында эзэбиэт дэрестэрэндэ лингвостилистик анализдыц эҒэмиэте айырыуса кесле. Сенки эзэби текска лингвостилистик анализ яБау — бер i ктан, авторзыц тел факттарын барлауын Бэм, икенсенэн, уларзыц телмэрзэ дерес тсулланылыуын курҒэтэ.

Бегенге кендэ телселэр зэ, эзэбиэтеелэр зэ, стилистар за уратс бер фекергэ килде: эдэби текста лингвостилистик анализ яБау мотлатс. Сенки телэҒэ ниндэй эзэби эсэрзец теле — кескенэ лирик шигырма ул, эллэ тарихи романмы — куп тсатлы Бэм куп терле, Бэм уз эсенэ шундай тсатлаулы тел куренештэрен алыуы мемкин, уларзы ацламайынса эдэрзец идея-эстетик тшммэтен дэ, эсэрзэге куренештец образлылыгын да асып бул-май, ул гына тугел, шигырзагы тел куренештэре, ундагы тасуири сараларзы ацлауы ауыр, хатта уларзыц яцылыгы, эзэби телгэ менэсэбэте асытсланмайынса тсалыуы ла мемкин.

Кп ,манда язылган эсэрзэргэ, халытс ижады эсэр- зорени пин мөс тилистик анализ яБау бигерэк тэ меБим. Сенки in i щ и г !орзэ стилистик Бэм диалекталь ятстан сиклэнгэн, иормага Быймаган Буззэр, Бейлэм формалары куп. Бын- i MI пгкергэн тел куренештэренец семантик Бэм стилистик у;,и'м<\\)лектэрен асыу лингвостилистик анализдыц меБим ком- поненты булып тора.

Шулай итеп, ээби текска лингвостилистик анализ, беренсе сиратта, килэБе куренештэрзэц лингвостилистик тэбигэтен асыузы куз уцында тота:

— ээби текстарзыц узенсэлекле тэбигэтен, тезолешен асытслау;

- фонетик, лексик-семаитик, морфологик, синтаксик, сти- листик тел куренештэренен, экспрессив-эстетик мемкин- лектэрен курБэтеу;

— эсэрзэге ээби ватсыт Бэм аралытс тошенсэБен биреусе поэтик, метафорик, фразеологик, грамматик Бейлэм сараларын барлау;

— автор, герой, хикэйэлэусе, лирик герой тешенсэлэренэ ацлатма биреу Бэм уларзы текста бер-береБенэн айырыу;

— текстapl искергэн Буззэрзэц Бэм Бузбэйлэнештэрзэц лингвистик тэбигэтен, семантикаБын анализау;

— таныш булмаган поэтик символикаларзыц мэгэнэБен асыу;

— авторзыц окказиональ Буззэрен, Бузбэйлэнештэрен табыу Бэм ацлатыу;

— 'кулланылыш сфераБы ягынан сиклэнгэн (профессио- нал ь, диалект Буззэр) лексиканын, мэгэнэБен, экспрессив мемкинлектэрен курБэтеу;

— нормалашмаган йэки искергэн фонетик, синтаксик Бэм морфологик тел куренештэрен билдэлэу Б. б.

Ээби эсэр тукумаБында Банап кителгэн тел куренештэрен ацлы рэуештэ барлау Бэм тикшереу ээби текска лингвостили- стик анализдыц йекмэткеБен тэшкил итэ лэ инде. Шулай итеп, лингвостилистик анализдыц ейрэнеу предметы булып текстыц тел материалы тора.

Дэреслектец Бэр булегендэ текстарзы тикшереу, уларга анализ яБау кунекмэлэрен ныгытыу куз уцында тотола. Был тер эштэр Безгэ оста Бойлэргэ Бэм укырга ейрэнергэ ярзам итэсэк.

1. Бирелгэн текстарзы ухыгыз, тубэндэге схема нигезендэ линг- востилистик анализ яглагыз:

1) микротемаБын билдэлэгез;

- 2) теп Буззэрзэ Бэм Бузбэйлэнештэрзэ асытслагыз;
- 3) текстыц тезолешен курБэтегез (башланыш, урта елеш, тамамланыш);
- 4) текста Бейлэмдэрзэц бэйлэнеу сараларын билдэлэгез;
- 5) тасуири тел сараларын эйтегез;
- 6) телдец стилиен Бэм тел мэр торен курБэтегез;
- 7) бирелгэн текстыц теп фекерен, коммуникатив бурысын эйтегез.

* А *

Кенбагыштар, назлы тсыззар кеуек,
Минэн оялалар, курэБец;
Бары тсашмаузарын Балындырып,
Тубэн тсарагандар уззэре.
Тэцкэ-тэцкэ булып, Балынып тора
Йэшел япратстары талдарзыц.
Талдар шаулаштылар,

берэй юлсы
Ботатстарын тсыртсып алгандыр.

(Р. Нимэти.)

А- А *

Донъяла Бэр кемгэ иц 'кэзерлеБе — уз туган теле. Уз туган теле барзыц — уз туган рухы бар.

Эсэ телендэ кеше донъяны, донъя матурлыгын белэ башлай. Уныц шул телдэ фекерлэу тсеуэБе, зауыгы формалаша. Уй курке — тел икэн, тел курке — Буз. Бузе ягымлыныц узе лэ ягымлы, теле матурзыц куцеле лэ матур. (F. Хвсэйенов.)

* А А

Бэр предприятие йыл Байын отпускылар графигы тезергэ тейеш. Ул хезмэткэр есен дэ, эш биреусе есен дэ мотлатс Банала. Уныц буйынса хезмэткэргэ анытс отпуск ватсыты билдэлэнэ икэн, ул шул ватсытта ялга китергэ тейеш. Ватсытын икенсе осорФа кусереу айырым осратстарза Ббма рехеэт ителэ. (Баш-кортостандыц Хе^мэт Кодексы пан.)

2. Телдэн «Бына ни есен башхорт телен белеу кэрэк» тигэн темага текст тедеге?.

3. Бирелгэн темага диспут ойошторогод: кемдэр сыгыш япаусылар, тынлаусылар, тэнхитселэр, жюри агзалары булууын билдэлэгез. Диспут- тан пун, удегеззен, сыгыштарыгыззык тексына пэм диспутта катнашыусы буларах, елгеле телмэр критерийзары кузлегенэн сыгып баһа бирегез-

Узегеззе тикшергез

1. Ике тексты сагыштырыры?. Уларзын кайгыгында теуэл мэглүмэт бирелгэн? Тэуге һаМ икенсе текстын максаты нимэлэ? Фэнни стилгэ һаМ нэфис эзэбиэт стилинэ хәе телмәр сараларын табыгыз.

БАШКОРТОСТАН!

Башкортостан!
Кем талсытскан,
Кем асытскан,
Кем алыстан
„л -
Касып иоттан
г^
Юл Фа сык-кан,
г, и
«зарлыпын да,
ст .
Ярлыпын да,
с .
Барлыпын да —
Барыпын да

Йорт-турецэ уткэрзец.
Яттарзы ла ят итмәнец,
Ситлэтмәнец ситтэрзе.
^m
Ут курше лэ, ете ят та,
тг \
Донъяпын ут а л ганда,
Сv ”
Баштсортостан тсуиынында
, т - , у
Ышытс таоып, ризытс табып,
гг, ^k
Іамырланып ^ калгандар. ^

(Р. Бикбаев.)

*Башкортостан Республикакы Квнсыгыш Европа тигезле-
гендэ кэш таулы Уралдыц коньяк элвшвндд урынлашкан.
Борото сауза юлында ултырыуы аркапында ул бак борото
дэуэрзэ ук билддле булган. Ул ерле башкорт халкы исеменэн
яНалган. («Башкортостан. ТСыскаса энциклопедиятан.)*

2. Ул алмашыныц текста дерес файзаланылмауы аркабында килеп сыккан ацлашылмаусанлыкты бетерегез.

а) *Мыты йылганыц бозо булап ецел генэ йугереп бара. Ул эле бик йо~ка гына ине.* б) *Бунарсы мышыны кыуыштан ина кузэтте. Ул унан мылтыктан атыу арапында гына ине.* в) *Кинэт кенэ мышыныц ая~к астында 604 уйылып китте. Нам ул ныуга батты.*

3. Халын хәрәфтәр мәнән бирелгән Иуззәрзе күнегеу азагында бирелгән айырымланган аныхлаусылар мәнән дауам итегез. Беззен текст ниндэй стилдэ килеп сыкты? Характерлы Гызаттарын билдэләп, узегеззен фекерегеззе исбат итегез.

Яцы гына кутэрелгән ужым арапынан Кукмак са~к кына курена ине. Кукта болоттар йезэ ине. Йэйюр тесле пояс булып балкыны. Ел якынлашып килгән йэйзе бета шатлыгы мәнән тултырзы. Йырсы кош тар тагы ла асыгырак йырлацар ине.

Белешмэ есен Буззәр: *ямгырзан куц нык кына ныу-латан, беззец баш осонан ос~кан, ецел Нам мамык кеуек, югары-ла оскан, кеньякка кузылган.*

4. Тубэндәге характеристика буйынса телмәрзән, стилин билдэләгез:

а) — *образлылык кәклыгы;*

— *авторзыц тойголанын сагылдырган пузбэйланештарзец Щцоклыгы;*

— *терминдар барлыгы;*

— *теуаллек һаМ кыскалык;*

б) — *теуаллек һаМ кыскалык;*

— *образлылык һаМ эмоционаллектец булмауы;*

— *телмәрзец бойороу характеры;*

— *махсус штамп-пуззарзец барлыгы.*

5. Бирелгән Иузбэйләнештәрзән ниндэй стилгэ хәе булуыын билдә-ләгез, уларзын кайгы берзәре мәнән пейләмдәр уйлап ЯЗЫРЫЗ.

Инеусе һаМ сыгыгусы кагыззар, белдереу ЗаписКажби, айырым (рекер, конкурс буйынса утеу, отставкага бирсу, яза бирсу, бурыстарзы утэу, йекмэтергэ, югарыла эйтелгэндэрзән сыгып, тикшереу пеземтәкендэ асыкланды, ошо ышаные кагы.} мәнән алырга рехсат и там, стипендия КОМиссихби карары мәнән.

6. Тубэндәге езектен кайпыпы рәсми-эш стилинэ тап килэ?

а) *Мин, Йәнбирзин Азамат Сафа улы, колледждыц бухгалтеры М. Х. Йосопованан компьютерга дискеталар һамбин алыу есен 5 (биш) мец һуМ акса алдым.*

б) *Мин, Йанбирзин Азамат Сафа улы, баш бухгалтерзан 5 мец һуМ акса алып торзом. К^аһе азнала каитарып бирергэ Нуз вирам.*

7. Тубэндәге Иузбэйләнештәрзе күсереп ЯЗЫРЫЗ. Бәр теркемдән телмәрзән ниндэй стилинэ карауын куриЭтегез-

Президенттыц Указы, колледж уставы, ышаные грамо-такты, тулы хокуклы ежил, яуапка тарттырыу, материал-дар мәнән танышырга, Демократтар партияны, Берзэм Рэсэй партияны, кестэрзе тупларга, халык массалары, халык хуп-лауы, намыс кодексы, тимер шаршау.

Ом законы, грамматик категория, эзэби жанр, химик эле-менттар, кумер кислотапыныц таркалыуы, сесв һбиу бай-лыгы.

Кемвиш бас, алтын урман, тен косагында, ойоган талдар, гэзиз тупрагым, горур каиын.

Юкты бушка аузарыу, зур ей, алдына-артына карамай, эрпеш егет, бэлэкэй кызсык, ак кайынкай.

• Халын хәрәфтәр мәнән билдэләнгән пузбэйләнештәрзән, лексик М9F9H9heH билдэләгез. Нэфис эзэбиэт Иузбэйләнештәрэндэ күсмэ

МЭРЭНЭЛЭ хулланылган Иузээрзе куриЭтегез. Кусереу алымынын, мэгэнэгюн эйтегез.

8. Текска лингвостилистик анализ яИарыз. Ул ниндэй телмэр стилиенэ харай? Ниндэй Иейлэм терзэре естенлек итэ?

Дицгез тултсындары пыматс кукрэл ятсан бойзай бадьузары менэн алыдтарга Бузылган таузар тезмэпен икегэ ярып, Ымы-к йылгапы утэ. Ул йылганы йырзарга ла тсушып йырлайзар, хикэйэлэргэ лэ -кушып Бейлэйээр. Уныц турапындапл йырзарзы Беззец узегезец дэ йырлаганыгыз, хикэйэлэрен тыцлаганыгыз, йэ булмаба узегез Бейлэгэнегез барзыр эле. Сенки ул исеме алыстарга таралган мэшпур йылга бит инде.

Тэбигэте менэн куркэм булган шикелле, балытска ла бай йылга ул. Тирэ-ягында усеп ултырган киц томбойсктар, шаулы тсамыштар менэн тсоршалган 'кара ятыузар, аҒасгар ауып, йылым инмэслек Иыу асты крепостарына эйлэнгэн яр тсулты'ктары уны -кайнап ягкан балык илэуенэ эйлэндэргэндэр. Унын, балытстары ул тсээр ватс та тугелдэр. Оста балычксылар унан ватсыт-ватшт утызар килограмм тарттсан йейэндэр зэ алып тсуялар. (И. Насыри.)

9. Эдэрзэн Иурэтлэгэ хоролган тэбигэт куренешен табырыз Иэм Иузлектэн йэки энциклопедиянан ошо ух куренеште аклатхан урынды табып саҒилУТдирбиҒт>3. Бурэтлэузе сагыштырранда нэфис ээбиэт пэм фэнни телмэр стилдэренен характерлы Иызаттарын билдэлэгез.

10. Дэрестэргэ эзерлэнгэндэ файзаланган дэреслектэрзэн фэнни стилгэ хае булган мисалдарзы кусереп ЯЗЫРЫЗ. Эгэр зэ текст рус телгэндэ булИа, дерес пэм матур итеп тэржемэ итегез.

11. «Башхорт теленен, Г1узлеге»нен I томынан стилистик билдэ ху-ЙЫЛРЭН пузээрзе билдэлэгез. Ундай сиклэнгэн пузээрзэн, ниндэй теркемдэргэ хараранын, ниндэй осрахтарза хулланылранын эйтегез. Мэсэлэн: х. ситл. йохога китеу, йохлап китеу. Демегеу х. ситл. югалуу, улеу. Теге бэндэ хайзальр демекте бит. НиИайэт, теге угры демеккэн икэн. Узегеззен кузэтеуегеззе дейемлэштерегез.

12. «Йэшлек» газетаИындары фэнни темага язылган мэхэлэлэрзэн, тел-стиль узенсэлектэрен тикшерегез.

13. «Башхортостан», «Йэшлек» газеталарынан педагогик йэ медицина темаИына язылган Иэм берэй публицистик жанрга (баш мэхэлэ, информация, кузэтеу, репортаж, очерк, фельетон һ. б.) хараган мэхэлэлэрзэн езектэр (пайлап алыгыз. Ул езектэрзец не? Иайлаган жанр талаптарына яуап биреу-бирмэуен билдэлэгез.

14. «Башхортостан. Кысхаса энциклопедия»лары «Урал» йыры тураМындары тасуирлаузы н9М «Башхорт халых ижады»нын йырзар томындагы (Эфе, 1974) «Урал» йыры тексын йэнэш хуйып, уларзыц лексикаИын н9М фразеологияпын стилистик яхтан анализлап, сагыштырыгыз.

15. Эш хагыззары стилиен Иэм махсус Иузбэйлэнештэрзе файзаланып, рэсми-эш харызы тексы (белешмэ, рариза, протокол) тезегез. Ул рэсми эш хагыззарына хае булганса тулы, теуэл, хысха, югары мэглумэтле булИын.

16. Эш харыззарыныц узенсэлектэрен сагылдырыусы тел сараларын файзаланып, узегеззен берэй иптэшегезгэ характеристика ЯЗЫРЫЗ.

17. Тантаналы тон менэн башхарылран «Туган телем», «Гузэл Башкортостаным» темаларынын, береИенэ публицистик СЫРЫШ flhaFbi? (кулэме 1 бит булг1ын).

18. «Минец буласах гюнэрем» темаИына хикэйэ тезегез (кулэме 1 бит).

19. Йэнле телмэр стилие лексикаИын пэм фразеологияИын, экспресив пэм ХИС-ТОЙРОЛО пузээрзе, йэнле телмэр синтаксисын, ымлыхарзы, кидэксэлэрзе пэм башха сараларзы файзаланып, йэнле пейлэу тексын тезегез.

Узегеззе тикшерегез

1. Телмэр мэээниэте тип нимэгэ эйтэбез?
2. Телмэр мэээниэтенек теп характеристиками бирегез.
3. Телмэрзец тазалыпл тигэндэн без нимэ ацлайбыз?
4. Телмэрзец дере-слеге пейлэусегэ пэм языусыга ниндэй талаптар тсуя?
5. Телдец теуэллеге нимэ есен кэрэк тип уйлайпыгыз?
6. Телмэрзец тасуирилыты турапында Бейлэгез. Тасуирилытс ниндэй юлдар менэн тормош'ка ашырыла?
7. Текска лингвостилистик анализ тип нимэгэ эйтэбез?
8. Лингвостилистик анализ ниндэй horaусарҒа яуап биреузе талап итэ?
9. Текска лингвостилистик анализ ябау нимэгэ кэрэк?

Узегеззе тикшереу есен булек буйынса пораузар

1. Стилистика менэн телмэр мэээниэте нимэ ейрэнэ?
2. Телдец пейлэу Бэм язма формаЫна ниндэй талаптар тсуйыла?
3. Нимэ ул функциональ стилдэр? Уларзы ниндэй терзэргэ булэлэр?
4. Нимэ ул тел пэм стилистик нормалар? Уныц сыганагы нимэлэ?
5. Телмэрзец йэнле пейлэу стилиенэ дейем характеристика бирегез.
6. Йэнле пейлэу стилиенэ ниндэй лексик-фразеологик узенсэлектэр хае? Мидалдар килтерегез.

7. Иэнле Бейлэу стилинэ хае булган ниндэй синтаксик Ызаттарзы белэбегез? Мисалдар килтерегез.

8. Куркэм телмэр стилинэ хае булган махсус лексик пэм фразеологик Ызаттарзы мисалдар менэн Бейлэгез.

9. Рэсми эш стилинэ дейем характеристика бирегез.

10. Рэсми документтарзыц лексик Бэм фразеологик узенсэлектэре нимэлэ саҒбуиа? Мисалдар килтерегез.

11. Рэсми эш ткагыззары стилинэ хае булган морфологик Бэм ЫзьяҒалыш узенсэлектэрен Банап курҒэтегез. Мисалдар килтерегез.

12. Рэсми эш стилинэ хае булган синтаксик узенсэлектэрзе Банап сыгыгыз. Мидалдар килтерегез.

13. Фэнни стилдэ ниндэй лексик берэмектэр файзаланыла? Мисалдар килтерегез.

14. Фэнни ээбиэттэ терминдарзыц ролен мисалдар менэн Бейлэгез.

15. Фэнни стилдэ махсус фразеологизмдыц узенсэлеге нимэлэ?

16. Фэнни стилгэ хае булган ЫзьяҒалыш Бэм морфологик узенсэлектэр тураҒында мисалдар килтереп Бейлэгез.

17. Фэнни стилдец синтаксик узенсэлектэре нимэлэ? Банап бирегез.

18. Фэнни Бэм нэфис ээбиэттэ хис-тойго элементтарыныц роле нимэлэ Бэм нисек саилла?

19. Публицистик стилгэ дейем характеристика бирегез, уныц зеке Ызаттарын атап курҒэтегез.

20. Публицистик стилдец синтаксик узенсэлектэрен мисалдар менэн Банап сыгыгыз.

21. Газетаныц теп жанрзарын эйтегез.

22. Нэфис ээбиэт стилинэ дейем характеристика бирегез Бэм уныц зеке Ызаттарын атап бирегез.

23. Нэфис ээбиэт теле нимэ ул?

24. Нэфис ээбиэт телмэренец образлылыпл нимэлэ?

IV булек

ЛЕКСИКА БЭМ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Эйзэгез, искэ тешерэйек, мэктэп программаҒы буйынса Безгэ лексика Бэм фразеология тураҒында нимэ билдэле? Тубэндэге horaураpҒа уз аллы яуап биреп -карагыз.

1. Лексика нимэ ейрэнэ? Телдец был булеге ни есен шулай атала?

2. Буззец лексик мэгэнэҒе нимэ ул? Ни есен был термин бик эҒэмиэтле?

3. Мэгэнэуи менэсэбэттэре буйынса Буззэр ниндэй теркемдэргэ буленэ?

4. Сыгыштары яилнан Буззэр ниндэй теркемдэргэ буленэ?

5. ТСулланыу сфераҒына тсарап Буззэр ниндэй теркемдэргэ буленэ?

6. Баштсорт телендэ ни есен тубэндэге тешенсэлэр тсулланыла: омонимдар, синонимдар, антонимдар, паронимдар?

7. Буззэрзец кусмэ мэгэнэҒе нимэ ул? Беззец телмэрзэ улар ниндэй роль уйнай?

8. Стилистик бизэлгэн лексика нимэ ул?

9. Фразеологизм тешенсэҒе Безгэ танышмы? Фразеологизмдар телмэрзэ ниндэй ма'ксатта файзаланыла?

10. Бузлектэрзец ниндэй терзэрен белэбегез? Улар нимэ есен кэрэк? Бузлектэр ниндэй принцип нигезендэ тезелэ?

§ 13. ТЕЛДЕЦ ЛЕКСИК СИСТЕМАҒЫНДА һҮ^. һҮ^ Е4 ЛЕКСИК БЭМ ГРАММАТИК, ТУРА БЭМ КУСМЭ МЭГЭНЭҒЕ. ТЕЛДЕЦ ТАСУИРИ САРАЛАРЫ БУЛАРАТС МЕТАФОРА, МЕТОНИМИЯ

Лексика — ул теге йэки был тэбиги телдец Буззэр йыйылмаҒы. Телдец Бузлек составы тоторекло тугел, сенки тел бер тутстауҒыз усэ Бэм байый.

Буз (йэки лексема) — ул предметтарзы, куренештэрзе, ватшгаларзы, сифаттарзы, Бандарзы, хэлдэрзе ендэр комплекс (телмэрзэ) йэки билдэлэр (язма) ярзамында билдэлэу есен хезмэт итеусе теп тел берэмеге. Бузээрзец предметтарзы, уларзыц сифаттарын Бэм хэрэкэттэрен н. б. атау мемкинлеге уныц **номинатив** функцияпы (латинса *nomen* «исем»). нар бер Буззец узенец билдэле **морфема составы, лексик Бэм грамматик мэгэнэпе** бар.

Телдец Бузлек составын, Бузээрзец мэгэнэбен, уларзыц узара бэйлэнешен, барлытска килеуен, телмэрзэ лексемаларзыц тсулланылыу нормабын ейрэнгэн фан **лексикология** тип атала.

i г- Яныбай Хамматовтын, «Бертеклэп йыйыла алтын» романынан езекте j [^] ^ , укырыз. Автор нимэ турапында эйтергэ телэгэнен билдэлэгец. Был текска исем бирегез.

Бигерэк та йэмле шул был тира! ТСарайбыц — куреп танбыгыц тсанмай. Тыцлайбыц — тыцлап туя алмайбыц. Низэр гена кж был ятстарза! Йэшел шэлгэ беркэнгэн аФас бота-ктарына тсунган тсоштар сутылдаша. Ницэлер зарыгып кэкук са-кыра. Сатс теина ят тауыш сыгктымы, тсоштар шунда уте пыр тузышып урындарын алмаштыралар за нар тсайбыбы уз йырын дауам итэ. ТСара башлы тумырт-ка тсыйтсылдап аФас-тан аФасиса осто, ботатстан ботатска Бикерзе, узенэ кэракле азытс таба алмагас, осоп барып, ялан уртабында торран тсыу •КараFaUFa асылынды. Тырнагы астындагы тсайыр кисэктэре ергэ тсойолдо. Тумыртса башын бороп ергэ караны. ТСуртсырлытс нэмэ Бизелмэгэс, тсыйтс-тсыйтс тип, озон сутсышы менэн аФас боТаFбиН ары-бире тукылдатты ла тсыйтсылдап Байыскандар кетеуе ягына осто.

Ер есте байрамса бизэлгэн. ТСуыи йэшел япратслы аФас ботатстары арабынан са-к беленер-беленмэс уткэн ятстыга улэн естендэге ысытс тамсылары ялтырай. Сэскэлэр есе ацтсый. Ицкеш, бал тсорттары Бэм тагы ла эллэ нисэмэ терло бежэктэр геулэшэ. Утэнэн-утэ куренгэн кум-кук науа тагы ла югарыратс кутэрелгэндэй тойола.

Бурэтлэнгэн куренеште куз алдына килтереп тсарарыз. Уны куз алдына килтерэ алдырызмы? Безгэ ошо куренеште куз алдына килтерегэ нимэ ярзам итте? Эгер ошо куренеште Бурэткэ тешерегэ тсушбалар, Безгэ ниндэй буязуар кэрэк буыр ине? Ошо юлдарзы утсыгандан Буц авторзыц кэйефен ацлап буламы? Текстагы ниндэй Буз Бэм Бузбэйлэнештэр Беззец фекерзе дереслэй ала?

Югарыла бирелгэн Бораузарга яуап биргэндэ, без түбэндэге Быгымтара килэбез: Бузээрзец лексик мэгэнэбе Яныбай

Хамматов Бурэтлэгэн куренеште куз алдына бастырырга мемкинлек бирэ. Конкрет семантик Бузээр — агастар, тсоштар, кэкук, тумырттса, Байытсандар, ысытс тамсылары, сэскэлэр, улэн, ицкеш, бал тсорттары, бежэктэр, науа — безгэ урман пейзажын курергэ ярзам итэ. ТСайбы бер Бузээр — йэшел шэл, -кара башлы, йэшел япратслы, кум-кук науа тестэрзе ацлата Бэм безгэ пейзаждыц тестер гаммабын тойорга мемкинлек бирэ. Куп кенэ Бузээр текска естэлмэ мэгэнэ бирэлэр — йэшел шэлгэ беркэнгэн аФас ботатстарына тсунган тсоштар уз йырын дауам итэ, ер есте бизэлгэн. Урман пейзажын поэтик Бурэтлэуэ авторзыц кэйефе Бэм Ботсланыуы ошо Бузээр менэн бирелэ. Шулай булгас, был Бузээрзец тсайбы берзэре кусмэ мэгэнэлэ тсулланылган.

Телмэр эсэрен барлытска килтереуэ Бузээрзец тура йэки кусмэ лексик мэрэнэлэре теп ролде утэй. Улар безгэ фактик йекмэткене (автор нимэ Бейлэй) Бэм идея йекмэткене (автор ни есен Бейлэй) аса. Бузээрзец грамматик мэгэнэбе лексеманыц текстагы ролен анытслай Бэм естэлмэ МЭРЭНЭ бирэ.

Милли телдец Бузлек запасыныц лексик тулыланыуы, конкрет контекста пэр Буззец дерес тсулланылышын ейрэнеу телмэр мэээниэте есен меБим эБэмиектэ эйэ.

Буззец лексик мэгэнэпе — ул Буззец ысынбарлытста билдэле бер МЭРЭНЭ ацлатыуы, ул был ендэр тезмэбендэ (телмэрзэ) йэки хэрэфтэр тезмэбе (язма телмэрзэ).

Буззец грамматик мэгэнэбе — уныц ниндэй зэ булба Буз теркемонэ тсарауы Бэм уныц тел категориябына характеристикабы (зат, заман, килеш, пан Б. б.)

Пейзаж Бузенец лексик мэгэнэбен түбэндэгесэ ацлатырга мемкин:

- Был Буззец предметты йэки куренеште Бурэтлэуен, уны характерлауын икенсе Бузээр менэн ацлатырга;
- Ацлатмалы Бузлеккэ мерэжэрэт итергэ: «Берэй ерзец дейем куренеше, тэбигэт картинабы, ландшафт. Урман пейзажы. Урал пейзажы. — Ауыл. Урман буйы. Кетеу сбиФа. Мицэ Бэйбэт пейзаж куренэ. М. Хэй» («Баштсорт теленец Бузлеге», II том. — Мэскэу: «Русский язык», 1993);
- Был предметты курБэтергэ, хэрэкэте эшлэп курБэтеуе, пейзаждыц Бурэт жанры булыуын ацлатыу;
- Бузгэ синоним йэки Бузбэйлэнеш Байларра: пейзаж — тэбигэт картинабы.

Игтибар итегез: *пейзаж* Бузенец ос мэгэнэбе бар. Бер нисэ мэгэнэгэ эйэ булган Бузээрзе нисек атайзар?

Пейзаж Бузенец грамматик мэгэнэбе — исем, уртатслытс, теп килеш, берлектэ.

Телдец бетэ лексемаларын ее позициянан сыгып тикшергэ була:

1. Мэгэнэ ягынан: — тура/кусмэ
  - бер мэгэнэле/куп мэгэнэле:
  - синонимдар
  - антонимдар
  - паронимдар
  - омонимдар
  - (омофондар)
  - (омографтар)

2. Тсулланылышы буйынса:

- идкергэн Буззэр (архаизмдар)
- дейем тсулланылышы/дейем тсулланылышы булма-ран: ябай телмэр
- профессиональ терминдар
- диалектизмдар
- жаргондар
- варваризм
- поэтизмдар
- неологизмдар

3. Сыгыштары буйынса:

- теп баштсорт Буззэре/узелэштерелгэн.

у Ацлатмалы Бузлектэн түбэндэге 1пузэрзек лексик МЭРЭНЭГЮН табырыз. Ике баранара булеп был (пузэрзек кусереп ЯЗЫРЫЗ: 1) тик тура МЭРЭНЭГЭ генэ эйэ булран; 2) кумэ МЭРЭНЭЛЭ хулланылран.

Адресант, адресат, алгоритм, бюллетень, дивиденд, коллаж, парламент, привилегия, приоритет, структура, шефлык, тел, йэрминкэ.

Баштсорт телендэ Буззэр тура Бэм кумэ МЭРЭНЭЛЭ тсулла I I нылырга Бэлэтле. Тура МЭРЭНЭ, мэсэлэн: «Урал моцо» *йыр конкурсында -катнашыусылар халыте йыршарын ид кит-кес осталъгк менэн йырланылар.* Кумэ МЭРЭНЭ, МЭСЭЛЭН: *Урманда бигерэк тэ я\$ кенв -коштар шундай матур, монло йырлашар.*

Телдэ кумэ МЭРЭНЭГЭ кусеузец ике тере билдэлэнэ:

1) Бер куренештэргэ (предметтарра) икенсе куренешкэ (предмет) отешашлыгы буйынса исем биреу: *Ныйыр тсойрого, кэмэ нойрого.*

Окшашлытс буйынса бер предметтыц сифаттарын икенсе предметса кусереу **метафора** тип атала (грекса *metaphora* «кусереу»): *кемви тамсылар, алтын яланы, тсуј алмалы, сээт йврвй Б. б.*

2) Бер предметтыц йэки куренештец икенсе предмет йэки куренеш менэн отешашлыгы: *Ауыл мегарэнкэ тештв. Эттар гена сы-кты лацкелдап. (Р. Нигмати.)* Метафоранан айырмалы

рэуештэ, метонимия эйберзэрзек отешашлыгына тугел, э уларзыц бер-береБенэ карата булган мэгэнэуи менэсэбэтенэ нигезлэнэ. Берэй эйберзе, куренеште йэки тешенсэне **метонимия**, РЭЗЭТТЭ, мэгэнэБе ягынан уФа тыгыз бэйлэнештэ булган икенсе бер эйберзец исеме менэн атай. Мэгэнэуи ятстан йонэшэлек нигезендэ бер предметтыц атамаБын икенсе предметса кусереу **метонимия** тип атала.

Тормошта кумэ мэгэнэлэ куп тсулланыу БеземтэБендэ йыш тсына бер тсайБы бер Буззэрзек тура мэгэнэлэ тугел икэнэн ацлап та етмэйбез.

13 ев таблица

Эйберзэрзек исемен, атамаБын кусереу юлдары

Кусереу юлдары	Мисалдар
Форма буйынса	Кулдэк итэге — тау итэге
Тес буйынса	Алтын алтеа — алтын басыу
Урыны буйынса	Табан (итек) — табан (сана)
Функцияларыбуйынса	Дворник (ишек алдын та?артыусы) — дворник (машинаныш алгы тэ?рэпен та^арта торган кулланма)
Хэл-ватсиранын, булган урыны буйынса	Аудитория (киц, ятсты) — аудитория (дур, берзэм)

О" Р. Нирмэтизец «Тарих тауышы» исемле ширерын ухырыз. Шарир £?£^был юлдарза нимэ эйтергэ телэгэн, уйлап харарыз.

Уткэн йылдар.

ТСая хэтеренэн

Николайзыц исеме югалган.

Завод, фабрик,

шахта, рудник, ауыл —

ТСорал тотоп сытсатсан урманга.

1. Автор кумэ мэрэнэлэге ниндэй тасуири саралар хулланган?

1) Ап-атс алтын йырзарымды

Йырламайым данлытс есен;

Йырлайым алтын ил ем есен,

ҮЗ туган халтсым есен.

(Ш. Бабич.)

2) Алтын-кемеш яуган ерзэн тыуган-ускэн ил артытс. *(Мэ-кэл.)*

- 3) Ул сатс, эсэй, белмэй инем эле
Алтын икэнлеген ткулыцдыц!
(*Р. Фарипое.*)

- 4) Уйымдагы алтын, кемеш хистэр
Мине кумеп, куккэ аштылар.
(*Р. Нигмэти.*)

2. Кусмэ МЭРЭНЭЛЭ кешене характерлаусы хош, йэнлек, улэн, бежэк-тэрзен, исемдэрен ЯЗЫРЫЗ. Улар менэн бер нисэ пейлэм уйлагыз пэм пуцынан дэфтэрегезгэ ЯЗЫРЫЗ.

3. Ниндэй пузбэйлэнештэрэе пузэр тура МЭРЭНЭГЭ, а ниндэйзэре кусмэ МЭРЭНЭГЭ эйэ?

Нытслы тауар — ныклы дуслытс, йомшатс урын — йомшатс характер, таш стена — таш йерэк, Ирэмэл тауы — йэшелсэлэр тауы, кемеш СЭБЭГ -- кемеш тамсылар, тсорос станок — тсорос характер.

4. Аклатмалы пузлектэн файзаланып, *тамыр, йомшак, беркэт* пузэрэнен мэрэнэпен билдэлэгез. Шул пузэрэнен бетэ мэгэнэлэрен кулланып, пейлэмдэр уйлап ЯЗЫРЫЗ.

§ 14. БУЗЗЭРЗЕЦ КУП МЭЭНЭЛЕЛЕГЕ БЭМ ОМОНИМДАР

Баш'корт телендэ бер генэ МЭРЭНЭГЭ ЭЙЭ булган Бузээрэе бер мэгэнэле **пузэр** тип йеретэлэр. Мэсэлэн: *йылга, ей, тэршип, адресат, лексема*. Терминдар күберэк бер МЭРЭНЭГЭ эйэ була. Мэсэлэн: *ен, хэрэф, втер, тон, азот, кислород, врач, метафора* һ. б.

Терле МЭРЭНЭЛЭ тсулланылыу Бэлэтенэ эйэ булган Бузээрэе куп мэрэнэле пузэр тип йеретэлэр: *энэ* — тегеу тсоралы, терпенец энэлэре, тсарагай, гсараҒас энэлэре; *кусереу* — Буззец мэгэнэбен кусереу, бер урындан икенсе урбНҒа кусереу Балыу, яцы вазифага кусереу, ейгэ эш кусереу п. б.

^ ^ Ацлатмалы Бузлектэн куп МЭРЭНЭГЭ эйэ булган биш лексема язып алырыз, мэрэнэлэрен анализлаилз. Уларзы бер лексемага берлэштэреу есен нимэ хезмэт итэ?

- у' 1. Бузлек буйынса тикшереп, тубэндэге лексемаларзы ике баранара булеп ЯЗЫРЫЗ: 1) бер мэрэнэле пузэр; 2) куп мэрэнэле пузэр.

Алтын, авангард, авторитет, акыл, а~к, блокада, гардероб, дефицит, ышаныс, заповедник, идеология, каталог, квартал, консенсус, тээрэ, мирас, уткер, персонаж, туры, продюсер, тигезлек, референдум, йомшак:, йекмэтке, состав, фельетон, характер, цитата, асык, сагыу, котлау, экспедиция.

• Югарыла курбэтэлгэн кусмэ МЭРЭНЭЛЭ тсулланылган Бузээр менэн биш пейлэм уйлап ЯЗЫРЫЗ (узегеззец Байлауыплз буйынса).

2. Тексты укырыз, унан куп мэрэнэле пузэрэе кусереу ЯЗЫРЫЗ, мэрэнэлэрен билдэлэгез?.

Тсарапакал — Башкортостан тарихындагы атаклы шэхес. У л -- 1740 йылгы башкорт восстаниеКы башлыгы. Пара-Накал — алыштарза бил бирмэс батыр, пуз ярыштарында оста сэсэн, яуза иц яугир, укымышлылар араНында зур гилем эйэпе, хатта «асыл заты» менэн хан булып таньылган узаман. Ул дан илгизэр тесле Казагстанды, Урта Азияны, Волга буйзарын, Кубанде, Якын Квнсыгыш илдэрен, Рэрэбстанды гизеп ськкан, Мэккэ-Мэзинэлэ хажда булган; казак, узбэк, калмык, гэрэп, фарсы телдэрен туган теле кеуек белгэн; тейеш урында тапкыр хафиз, кэрэк сагында уткер илсе-дипломат булган. Язмыш елдэре уны кетеусенэн аяныс колга, колдан гэййэр батырга, батырзан затлы ханга тиклем кутэреп-тешереп ейерелтеп йереткэн. (Ғ. Хвсэйенов.)

• *Рилем эйэпе* Бузбэйлэнешен куп мэрэнэле Бузээрэе инде реп буламы? Узегеззец яуабыгыззы ацлатып бирегез.

Бер ук пуз теркеменэ тсараган Бэм бер терле яцгыраган Бэм язылган, лэкин узээрэнец лексик мэгэнэБендэ бер ниндэй зэ уртатслыгы булмаган Бузээр **омонимдар** тип атала (грекса *homos* «бер терле», *опута* «исем»): *алма* — емеш, *алма* — теймэ мэгэнэБендэ.

Омонимдар:

— бер ук Бузээрэец мэгэнэуи бэйлэнештэренец югалыуы БеземтэБендэ: *карама* — аҒас тере; *карама* — был эйбергэ кузен, менэн тсарама;

— яцы предметтарзы, куренештэрэе ацлатыу есен яцы Бузээр барлытска килеу БеземтэБендэ: *юлдаш* — бергэ юл Ға сытскан кеше; *юлдаш*, — йыҒанга осоу аппараты;

— икенсе телдэрээн узлэштэреу БеземтэБендэ барлытска килэ.

Шулай ук омонимдар бер Буз теркеменэ лэ, терле Буз теркеменэ лэ тсарарга мемкин. Баштсорт телендэ Буцрылары күберэк таралган: *алма* — исем, *алма* — -кылым, *карама* — исем, *карама* — тсылым, *шеш*. — балытс тезэ торран сыбытс,

шеш — ауыруу. Омонимдарга нигезлэнep кyбepэк шигыр ижад ителэ. Уныц узенсэлeклe елгепе итеп Р. Назаровтыц «Йэшен» ширырын курпэтергэ мемкин:

Мехэббэт — ул, эйтерпец дэ, утлы йэшен;
Банап, һорап тормай пис бер кемдец йэшен,
Бунмэс ял-кын менэн ялмай -картын, йэшен;
Кейзерер тип -кур-кпац эгэр, -кас пин, йэшен,
'Коя курмэ тик аза-ктан кузен, йэшен.
Мехэббэт — ул, эйтерпец дэ, утлы йэшен.

Омонимдар пуз уйнатыуза уцышлы файзаланыла. Р. ННФ-мэтуллиндыц балалар есен язылган «ТСаpa» исемле шигыры укыусыларзыц фекер йугереклеген пынау есен дэ бик уцышлы эсэр:

АтаҒы Вилгэ: «ТСаpaны
Тотма», — тиeп -каpaны.
«Берэй сере барзыр», — тиeп
Вил тотто ла -каpaны.
ТКаpa -каpa -каpa икэн,
Вил буяп та -каpaны,
Ескэп -каpaйым тигэйне,
Сайпылдырзы -каpaны.
ТСаpa! ТСаpa -каpa менэн
Буялды а-к кулдэге!..

Бетэ омонимдар за тулы йэки тулы булмаган, елошлэтэ тап килгэн теркемдэргэ буленэ:
— он составы буйынса, мэсэлэн,

Са-кыра ла кэкук, эй сатсыра,
Са-кырыуын бер кем ишетмэй.
Зарлы -кошто парлы -коштар, ахыры,
Уз янына пис тэ иш итмэй. (Р. Фаруное.)

— график Бурэтлэнеше (яз — йыл мизгеле; яз — язырга -кушыу);
— грамматик формалар, мэсэлэн:

Тошке аш. Э Вил -кыс-кыра:
— Мин пыйлайым азашты,
Тик куренмэй эле узе,
Эллэ инде азашты.

Узе уйлай: «Еткерерпец
Икэугэ был аз ашты». (Б. Рафитсов.)

Яцгырашы буйынса бер терло, лэкин язылышы буйынса тап килмэгэн пузэр омофондар тип атала. Мэсэлэн, алда Р. Гариповтыц шигырында *ишетмэй* Иузе бер торле яцгырай, лэкин язылышы ике терле: *ишетмэй* — *иш итмэй*.

Язылыштары бер терле булган, яцгырашы икенсе терле булган Бузэргэ омографтар тип эйтэлэр: *алма* — *алма, кара* — *-кара*.

Ниндэйер грамматик формала язылышы пэм яцгырашы буйынса елошлэтэ тап килгэн пузэрэе омоформалар тип атайзар: *иш* — ишеу -кылымыныц берлектэге 2-се зат бойоро-к (ЮрмаҒы, ишкэк менэн кэмэне иш; *иш* — ике эйберзец о-кшаш Быцарзары йэки тесе (бер иш, дус-иш) һ. б.

Омонимдарзы табып, уларзыц ниндэй һу? теркеменэ карауын, ниндэй МЭРЭНЭЛЭ килеуен асыхлагыз.

1) Т(!айза барма — ерзэ яз Булышы...
«Яз! Яз!» — тизэр мицэ ботэ -коштар.
(Н. Нэжми.)

2) ТСаpa менэн а-кты айыр: бергэ -кушма.
Ике йозле бэндэгэ Бис йомош -кушма.
(Н. И'елбай.)

3) Оке лэ тенен йо-кламай,
Сыс-кандан һа-клай -кырзы;
Сыйырсы-к ба-ксаны һа-клап,
Барлы-к бежэкте -кырзы. (Р. Нигмэтуллин.)

4) ТСаpa тыш-ка! Яззы Бизеп,
Нисек -кар шыла.
Йо-клап -калма бэхетецде,
Юлда -каршыла. (Р. Сафин.)

§ 15. СИНОНИМДАР, АНТОНИМДАР, ПАРОНИМДАР. АНТИТЕЗА ТУРАҒЫНДА ТҮШВҢСЭ

Синонимдар (грекса *synonyms* «бер терло») тип мэгэнэлэре ягынан я-кын йэки бер терло Буз теркеменэ -караган, лэкин узенец яцгырашы (хэрефтэр составы) менэн терло булган пузэр атала: *ярлылытс* — *хэйерселек, матур* — *сибэр* — *гузэл, Кал-кын* — *Бууьгк*.

Бирелгэн текст ухыгыз. Текстан синонимдарзы табыгыз Иэм к^ъ^луларзык МаF3N9heH ацлатырыз. Ошо мисалдар нигезендэ синонимдарзын МЭРЭНЭГШН Иэм уларзыц телмэрзэ ни есен кэрэкле-генэ hbiFbiMTa яИарыз.

Ул, эсэБенец хатты курмэуенэ тсыуанып, ашырып, етэлэнеп конвертты асты. Ошондай малай менэн бер партала ултырыра тура килеуенэ ысын куцелдэн Бейенде.

Узенэ тсарата тэу таптсыр эйтелгэн был ололау Бузе ТСзыраска бик сэйер тойолдо. Шулу уе ватсытта был Энисэнец уны зурлай, хермэтлэй башлауын да курБэткэн тсыуанысы ла ине.

Дусльгк, тырышлы-к, рээллек, дереслектэн дэ шап, Бэйбэт нимэ бар, эйт эле? (З. Бишшева.)

Куреугезсэ, языусы нэфис эзэбиэт стиленэ хае тасуири сара булара^к синонимдарзы бик оста файзалана, улар нигезендэ текста тсабатлаузар юте, эленэн-эле яцы анытотусылар, ЙЭРНИ синонимдар тсулланыла.

Лексикологияла синонимдарзы тубэндэге терзэргэ айырып йеротэлэр:

Семантик, ЙЭРНИ бер-береБенэн лексик мэгэнэлэренец бизэктэре менэн айырыла: *ей — иорт — һараи — аласьне*.

Стилистик — экспрессив-стилистик функцияны утэй, ЙЭРНИ авторзыц менэсэбэтен курБэтеу есен телмэрзэн, терло стилендэ тсулланыла: *талашыу — дейем тсулланылышы Буз; Ну^га килеу — китап стилендэге пуз; ареплашеу — йэнле Бейлэу стилендэге Буз.*

Контекстуаль синонимдар улар билдэле бер Бейлэм, текст эсендэ генэ уз-ара МЭРЭНЭЛЭШ булган Буззэр: *Егеттар \$д ускан, уяуырегк, теремегерэк булып киткэн. һар "кайтыны тсы.\$-Һар алдында матурыра~к, тсыйыуырспс, йор Ну^лерак булырт тырыша.* (З. Бишшева.)

Бетэ синонимдар за синонимии рэткэ берлэшэ ала. Стилистик рэттэге Буззэрзэц бетэБенец араБында дейем, тулырак мэгэнэне сагылдырраны доминант тип йоретелэ: матстау — данлау — тсотлау — ололау; йоматс — сер — ребус — шарада — мэсьэлэ.

Рээттэ, терминдарзы ацлаттсан Буззэрзэн, (эйэ, хэбэр, тултырыусы, аныгклаусы, есмойеш, политология), исемдэрзэц (егерме бишенсе, тсыртс бишенсе), алмаштарзыц (без, улар, узебез) синонимдары булмай.

Антонимдар (грекса *anti* «кайма-карты» Бэм *опита* «исем») — бер ук Буз теркеменэ тсараган каима-карши мэгэнэлэге Буззэр: *а~к — пара, боиок — мескен, йашау — улем, батырлы~к — ~кур~ка-кы~к, шатльпе — тсаиы Б. б.*

„-i«L. М о с т а й Кэримден «Лэйсэн» ширырынан алынран езекте укырыз. Ме- * < ^ тафора Иэм образдарра иртибар итегез, унда харшы хуйуу бармы?

Онота алмайым шаулы океандыц
Алые тенге ярзы йууранын.
Атс куцелле кара Робсон илен
ТСара йерэктэрзэц быуранын.

Баштгорт телендэге лексик антонимдарзы башлыса тубэндэге лексик-семантик теркемдэргэ булеп йеротэлэр:

1) кешенец хэлен, кэйефен Б. б. сифаттарын сарылдырган антонимдар: *кесе — оло, ауырыу — һау, пимереу — ябыгыу;*

2) тэбигэт куренештэрен белдергэн антонимлы иштэр: *я~кты — нарацзы, ятетьльпе — ~карацгыльгк*

3) ватсыт менэсэбэтен белдергэн антонимлы иштэр: *кон — тон, иртэ — кис, тонда — кондор, я? — КQJ*

4) урын Бэм арауытс (пространство) менэсэбэтен ацлаттсан антонимлы иштэр: *алые (йырагк) — я~кын, алысьпе — я~кын лы-к, аръя~к — бирья-к;*

5) тес, тэм, ауырлытс, кулэм менэсэбэттэрен белдереусе антонимлы иштэр: *э? — куп, апс — "кара, \$ур — балакай Б. б.*

Антонимдарзы Буз торкемдэре кузлегенэн дэ торкемлэргэ мемкин. Улар за нэфис эзэбиэттэ эмоциональ баба биреузец сагылышы булып хезмэт итэ. Шулай ук антитезаныц эсендэ эмоциональ яцрыраш та барлытска килтерэ.

Телдэ саф антонимдар була: *ауыр — ецел, яцы — иске, йашлек — тсартлытс.* Лирик эсэрзэрзэ антонимдар каймака ршы образдар тыузырыуза киц файзаланыла:

Йэшлек менэн ауыр хушлашыуы,
Йэшлек кэрэк румер румергэ...
Эй, йашлегем, аяз тсартлыгыма
Барып етБэк ине без бергэ!..

(Р. Фариное.)

Конкрет йекмэткеле исемдэрзэц: *ултыргыс, встал, агас, башатс;* терминдарзы ацлаткан исемдэрзэц: *агрегат, ромб, операция;* тестэрзэ ацлаткан сифаттарзыц: *йашел, "кы^ыл, кары;* Бандарзыц: *биш iioj егерме, дурттан бишенсе, ив? \$а беренсе — антонимдары булмай. Антонимдарзыц булуыу мемкин:*

бер тамырзан: *дорос — дорос тугел, етди — етди тугел;*
терле тамырзан: *шат — тсайгылы, пойларга — ондашмаска, -каты — йомша-к.*

Тсайбы бер осрачка Бузээр конкрет текст эсендэ генэ антоним булып килэ. Ундай антонимдарзы *контекстуаль* йэки *автор антонимдары* тип йеретэлэр:

Был осрашыу ике йэш куцелдэ
Ин, *матур* Бэм *ауыр* тан, булган,
Матур — сенки улар осраштсандар,
Ауыр — улар мэцге айырылган.

(*Ф. Сэлэм.*)

Билдэле бер енесте атап йереткэн Бузээр антоним була алмай: *атай* — *эсэй*, *малой* — *~кы§*, *бабаи* — *эбей* Б. б.

Антонимдар ээби телмэрзэ, бигерэк тэ шигри эсэрзэрзэ, антитеза есон кин, файзаланыла. Антонимдарга нигезлэнгэн Бэм йекмэткелэре ярынан бер-беребенэ 'каршы тсуйылган Бузбэйлэнештэр антитеза тип йеретелэ. Мэсэлэн:

Таузарга менБэм, тсырза йореБэм,
Балкый йэnnэт нуры — гол стан,
Мескен баштсорт ауылын килеп курБэм,
Ацтсый хэсрэт, улем — гурстан.

(*Ш. Бабич.*)

Антонимдар Бузлек материалын куп сарыф итмэйенсэ фекерзе 'кыска Бэм аныгк итеп бирергэ ярзам итэ. Улар мэтсэл Бэм эйтэмдэрзэ, халыгк ижады елгелэрэндэ, нэфис ээбиэттэ, эдэр исемдэрэндэ кин, тсулланыла. *Сит ер§э солтан булгансы, уј шлецдэ олтан бул, «Терелэр пэм улелэр», «Бин келгэндэ мин бит квлмэнем»* Б. б.

Антонимдар, куркэм тел сарабы буларак, халытс ижадында зур урын ала. "Кобайырзарза Уралдыц байлып, матурлыгы далага карты тсуйып Бурэтлэнэ:

Баллы умарта курэ алмай	Анда-Банда 'кош-'кортло;
Аптырап йерор айуулы;	Яцгыз Ыууыры саыгкылдап,
Тесон тгояш ауаиФаН	ТипБэненэ сан, биргэн
А'кбыл-саптар телкелю;	ТСызарып яттсан 'ком ерле, —
Босор урын тапмаган,	Бындай тугел Уралым.
Ец осона етмэгэн	Шыр урманда мабайып,
'Кызыл сикэ тсуянлы;	ҮҚК9Н кош "кортом.
'Куныр талга зарытскан	

у Беренсе баганала бирелгэн (туззэргэ синонимдар пэм антонимдар пайлап ЯЗЫРЫЗ.

hY3?ep	Синонимдар	Антонимдар
• кайры • кээерле атсыллы ябай Борэнлэу hb13Fbip^b1 матур а та тел ы тиз башлык		

Паронимдар (грекса *para* «янында» Бэм *oputa* «исем») — улар мэгэнэлэре буйынса терло, лэкин яцгырашы буйынса отешаш Бузээр. Гэээттэ, улар бер Буз теркеменэ "карайзар, лэкин бер ватсытта ла бер контекста бер-беребен алыштыра алмайзар.

^ t % Ике Бойлэмде сагыштырыгыз.

1. ТСаланыц генераль планы буйынса Салауат Юлаев проспектында зур мэсет тезеу планлаштырылган. 2. Генералдыц приказы Буцлап килеу ар'кабында дивизия ватсытында ата-КаҒа кутэрелэ алманы.

Паронимдарзы бутау телмэр хатабына килтерэ: *реклама* — билдэлелек, популярлытс буреу маткатында кем турабында-лыр йэки нимэ хатсындалыр мэглумэт буреу, э *рекламация* — ялыу языу, "кэнэгэтБезлек белдереу. Паронимдар куберэк рус теленэ хае куренеш, баштсорт телендэ улар куберэк рус йэки сит телдэн ингэн Бузээрзэ генэ кузэтелэ.

1. *Акыллы, батыр, матур, ендэшмэу* Иузээрэн теп Иуз (доминанта) итеп синонимдар рэтен теегез. Башкорт теленен синонимдар Иузлеген файзаланырга мемкин. Синонимдар рэтенэ хараган Иэр Иузэн, МЭРЭНЭ пэм стилистик би?эген синонимдар Иузлегенэ ниге?лэнеп анлатыгыз.

2. Тексты укырыз. Йэйэлэр эсенэ шул пузээрзэц синонимдарын куйып ЯЗЫРЫЗ. Бейлэмдец мэгэнэпе узгэреуенэ игтибар итеге?.

Йыр! Ниндэй нэфис, гузэл (...) Бэм якшы (...) Буз! Купме (...) шигыр, илБам IпишмэБе, дэрт (...), моц бар унда! Купме ецелмэр кес (...), тыйылмас ирек (...), Бунмэс ял'кын (...) Бибелэ унан! Кем генэ яратмай за, кем генэ йырламай йырзы. ЙырБыз тор-мош ю'к.

Йыр — кешенен, (...) мэцге Бунмэс хазинабы (...), кеше йерэгенен, улемБез тибеше. Йыр есон алые (...) аралар за, сиктэр

и .|>гонор зэ юте. Ул быуаттар (...) аша атлай. Бэр быуынды
.....Мго (...), хезмэткэ (...) рухландыра (...). (З. Бишшева.)

3. Тубэндэ бирелгэн (пузэрэн, кайгылары бер мэгэнэле, кайылары куп мэгэнэле булыуын асыклагыз- Яуаптарырыззы «Башкорт теленен. гузлеге»нэ карап дэлиллегез.

Суртан, алабуга, азна, белеу, бэйге, бесэн, гумер, дэреслек, зур, еллэу, исем, йылытыу, китеу, кайтарыу, куляулык, майзан, музей, кен.

4. Билдэлэнгэн пузэр?ец синонимдарын табырыз.

а) Хезмэтецдэн *изгелек* кур,
Эшлэгэндэн *кеше улмэй*,
Рэхмэт алып йэшэмэБэ,
Кеше узе *рэхэт* курмэй.

б) *Тсыуанысыц* булБа, мин дэ
Бергэлэп *-кыуанырмын*.
Хэсрэттэр тешБэ башыца,
Иркэлэрмен, *йыуатырмын*.

(М. Карим.)

5. Антоним пузэргэ нигезленеп койолран йомактарзы кусереп ЯЗЫРЫЗ, яуаптарын асыклагыз. Антонимдарзын астына ИЫЗЫРЫЗ.

1. Юктан бар була, барзан кж була. 2. Кусеп килде, кусеп китте. 3. Эсе кара, тышы ак. 4. ОлоБо ла, кесеБе лэ эшлэпэ кейгэн. 5. Утта янмай, Быуза батмай. 6. *Аяты* йомшак, мыйыры каты. 7. Сите Быу иле, уртабы ут иле. 8. Иртэн сыта, кисен югала, уныц урынына иптэше кала. 9. Ере ак, орлого кара, кул менэн сэсэлэр, ауыз менэн уралар. 10. Эсе кызыл, тышы кара, ышанмаБац, ашап кара. 11. ТСанаты бар — осмай, аяры юк — йерей. 12. Кендез асыла, тендэ ябыла.

Яуаптары: болот; балык; бэшмэк; кояш; мерйэ; ел (дауыл); карбуз; бесэй; кагызга языу, укыу; боз; куз; самауыр.

6. Бирелгэн текста антитезаларзы табыгыз, уларзыц мэрэнэбен ацла-
тыфыз-

Без фабрика бил бекрэйтеп
Ебэк кулдэк тектек байзарга,
Э узебез йыртык кейем менэн
ТСалтырандык кышкы айзарза.

(М. Фасрури.)

§ 16. СЫҒЫУТЫ БУЙЫНСА ЛЕКСИКА

Узенец сыгышы буйынса башкорт теленец лексикабы саф ашкорт Бэм узлэштерелгэн Бузэрэн тора.

Башкорт халкы тормош-кенкуреш шарттарында терло илдэр, терле халыктар менэн хэрби, сэйэси, мээни, фэнни Бэм ауза бэйленештэре булдырган. Шуныц БеземтэБендэ башкорт теленен, лексикабы икенсе телдэрзек Бузэре менэн тулыланган. Ундай Бузэрэе *узлэштерелгэн пузэр* тип йеретэлэр. Теп башкорт Бузэрэн алтай Бэм дейем терки сыганаклы Бузэр тэшкил итэ. Мэсэлэн: *эпэ, эбэ, аба, абга* монгол телдэрэндэ атай мэгэнэБендэге, терки телдэрзэ *ана, апай, аппа* (сыуашеа), *она* (узбэксэ), *абла* (терексэ) атай эсэйзэн кесе катын-кызга ендэшэ торган Буз; *эвэ, эвэке, эвэлэй, эвэхэ* Бузэре тунгус-манжур телдэрэндэ *эбей, ~кайынбикэ, тсэйнэ, ецгэ* мэгэнэлэрэндэ йерей.

Мисалга Банап курБэаткэн Бузэр дейем алтай сыганаклы теп башкорт Бузэре була. Сенки терки, монгол, тунгус-манжур телдэре алтай телдэре гаилэБен барлыкка килтерэ. Дейем алтай Бэм дейем терки Бузэре терле тэбигэт куренештэрен, туганлык атамаларын, астрономик атамаларзы, кенкуреш Бузэрэн, тэн елеше атамаларын, тесте, панды, хайуан, кошкорт исемдэрен белдерэ.

Был хакта куренекле башкорт телсеБе Ж. Ф. Кейекбаев узенец «Башкорт теленен, лексикабы Бэм фразеологиябы» исемле китабында Бэм «Урал-Алтай тел белеменэ инеш» хезмэтендэ 70-кэ якын телдец факттарын сагыштырып, телдэрзек кэрзэшлеген уларзыц тарихи грамматикабы нигезендэ исбат итэ. Уныц эйтеуенсэ, эр(э) дейем алтай мэгэнэБендэ ир, эйэ, хужа мэгэнэБендэ йерей. Башкорт теле менэн уртак Бузэр терки телдэр арабында йыш осрай. Улар, Бэр кэрзэш телдец фонетик узенсэлегенэн сыгып, терлесэ яцгырай: эзербайжанса *гэудэ*, алтайса *сын* (башкортса *Ын*), башкортса *кэуэ*, казакса *кеуде*, карагалпакса *геуде*, кыргызса *кевдөл*, татарса *гэудэ*, терексэ *гвудэ*, терекмэнсэ *гвевде*, узбэксэ *гавда*, уйгырса *гавдэ*.

Башкорт телендэге узлэштерелгэн Бузэрэе ее теркемгэ: 1) фарсы теленэн узлэштерелгэн Бузэр, 2) гэрэп теленэн узлэштерелгэн Бузэр, 3) рус теленэн Бэм рус теле аша Кенбайыш Европа телдэрэнэн узлэштерелгэн Бузэрэге булеп карау кабул ителгэн.

Фарсы теленэн тормош-кенкуреш, сауза эше менэн бэйле Бузэр узлэштерелгэн: *тээрэ, сыниыр, булат, сумес* Б. б.

Еэрэп теленэн узлэштерелгэн Бузэр укыу, укытыу, ац-белем биреу менэн бэйле, сенки улар дин менэн бергэ китап теле

Буззэре буларатс килеп ингэн: *элифба, китан, "кэлэм, аманат, гаилэ, лэззэт, фан, хорриат, таһит* Б. б.

Ислам дине инеу менэн бергэ гэрэп теленэн бик куп Буззэр килеп ингэн: *мэтсэлэ, мэгана, мэкэтэп, тарих, мулла, Алла, гервф-гэзэт, йыназа, намаз, гэфу, гарасат, "киммэт.*

Бапкорт халтсыныц рустар менэн бик БОРОНГО замандарза уте аралашыуы артсабында рус теленэн бик куп Буззэр узлэштерелгэн. Беилэу теле аша ингэнлектэн, был Буззэр фонетик ятктан бик нытс узгэргэн, баштсорт Беилэу теленэ яратотштырылган: *самауыр, бизрэ, йэшник, миска, эскамайа, бурана, шашке, сай, -куласа, -калас, асмухэ, ситса, тау ар* h. б.

Рус теленэн бигерэк тэ тормош-кенкуреш, Бенэр, кэсеп, мэээниэт Бэм мэрариф h. б. тарматстарга тсараган Буззэр узлэштерелгэн: *эшлапа, лампа, пароход, трамвай, бронепоезд, император, губернатор, указ* Б. б.

Яцы осорза узлэштерелгэн Буззэр, язма телмэр аша узлэштерелгэнгэ, кубебенсэ русса нисек язылба, шулай языла Бэм уныла: *совет, колхоз, совхоз, союз, повесть, слесарь, роман, маляр, съезд, команда, профсоюз* Б. б.

Рус теле аша Кенбайыш Европа телдэренэн дэ Буззэр узлэштерелгэн: *республика, магнит, орган, директор, мастер, флейта, диплом, опера, бас, митинг, футбол, хоккей, актер* Б. б. Бындай Буззэр донья телдэренец барыбында ла тсулланылалар, шунлытстан улар халытс-ара, йэгни интернациональ Буззэр тип атала.

1. Тубэндэге тексты ухырыз, теп башкорт пэм узлэштерелгэн пузээрэе табырыз, уларзык хайы телдэрэн узлэштерелгэн асыхлап, баганалап кусереп ЯЗЫРЫЗ-

Халытс ижадын Бвйеуселэргэ был йыр ятсшы таныш. Э бына уныц теп авторын белеуселэр Бирэгерэк. Йырзын, нигезен тэшкил иткэн был ифрат зур кулэмле поэтик эсэрэе ижад итеусе кеше — Ырымбур губернаы Троицк ейэзе Туцгатар волосыныц Шэрип ауылы муллаы Фафса Рэсулев (1866—1921) булырга тейеш. Атаы менэн бер туган Зэйнулла ишан Балдырган «Рэсулиэ» мэзрэсэбен тамамлагас, Фафса тыуган тебэге Учалы ятстарында бик танылган Бузытсай кантонда сэркэтип булып эшлэй, э унан пун, муллалытска китэ. **1904—1905** йылдарза рус-япон Бугышында полк муллаы булып тсатнаша, орден менэн булэклэнэ, полковник дэрэжэбенэ кутэрелэ.

Фафса Рэсулевтец Атшулла улеменэ менэжэт сыгарыуы, хэзерге Учалы районыныц Ахун ауылында мулла булып торган аҒаһи Муса хажизыц ватсытбыз вафатына багышлап шырыр языуы Бэм, гемумэн, эзэби ижад менэн шегеллэнеуе,

эсэрэрен нэшер иттереу есен мехэррир Ризаитдин Фэхретди новтеа ебэрэп укытыуы мэглум. (Р. Насиров.)

• вйзэ «Илсе Раиса» йырын тынлап, йырзын кейе, пузээрэ турапында УЗВгез кисергэн хис-тойроларзы язып килегез-

2. Тубэндэге пузээрэн СЫРЫШЫН билдэлэгез, мэрэнэлэрен асыхларыз, лексик анализ яИагыз, уларзы рус теленэ тэржемэ итегез-

I. Базар, бэБлеуэн, абруй, былбыл, душэмбе, шишэмбе, шаршамбы, шэмбе, дэБшэт, зауы-к, майзан, Барай, йыБан, йома.

II. АҒЗа, бихисап, вэгэзэ, вэкил, дэЛИЛ, галим, дэулэт, заман, зирэк, тсиммэт, ткагизэ, матбугат, миллэт, нэфис, рэйес, шэхеи, эсбап, йэмгиэт.

III. Протокол, мискэ, кэнфит, Балдат, поезд, тауар, автобус, космос, самолет, генерал.

3. «Башкорт теленен, пузлеге»нэн гэрэп, фарсы, рус телдэренэн узлэштерелгэн 10-ар пуз кусереп языгыз, уларзык ниндэй стилистик хатламга хараганын билдэлэгез-

§ 17. ТСУЛЛАНЫЛЫУ КУ^ЛЕГЕНЭН ЛЕКСИКА

Дейвм тсулланылышы Буззэр тип ботэ башкорт халтсы Бейлэшкэндэ тсулланылган лексиканы йеретэлэр, э инде дейм тсулланылышы булмаган Буззэргэ был телдэ Бейлэшкэн кешелэрэе кубебенэ билдэле булмаган лексика карай: улар диалектизмдар, профессиональ, жаргон, искергэн Буззэр, яцы Буззэр (неологизмдар), интернациональ Буззэр Б. б. Диалект Буззэр (грекса *dialectos* «Бейлэш») — ул билдэле бер тебэктец урындагы Бейлэпенэ хае булган Буззэр. Уларзы нэфис эзэбиэттэ геройзарзыц телмэр характеристикабын, урындагы колоритты биреу ©сен файзаланалар: мэсэлэн, «*һие бер матссатпыз рэуештэ темескенең йөрвма*» (унда-бында Бугылып), «*Куй, "куй, малды яман вйратма, бер тышапац,гел шуны квсэй за тора ул*» (шуны Борай за, телэй зэ тора); «*Йэгез але, бында сыуылдашып йэукалэмэгез*», — тип екеренде (сыуылдашып тауышланмагыз); «*жен асыл кейемдар менэн нышып тултырган пандэек*» (тыц'кыслап, тыилзлап тултырган); «*Балаларзы "каран торогоз, мозга барма)гындар*» (бозга бармабындар).

Куп осратста диалект Буззэрэе эзэби телдэ узэрэнец синонимдары була: *мышар* — милэш, *балга* — сукеш, *"казак:* — сей, *мишак* — ток Б. б.

Профессиональ Буззэр — улар билдэле бер Бенэр теренэ хае булган, хезмэттец Бэм етештереуец бер сфераына тсараган хезмэт тсоралдарын Бэм предметтарын ацлагкан Буззэр.

Илхрессиональ Бузээр, нигезээ, фэнни стилдэ ткулланыла: *теория, презентация, рейсфедер, станок, фрезер станогы* Б. б.

Лэкин шуны ла эйтеп китергэ кэрэк, профессиональ Бузээр нэфис ээбиэттэ лэ кин, тсулланылыу таба. Ээби эсэрээрэ ватшгалар барган урындыц узенсэлеген, шартын, персонаждарзыц характерын курбэтеу, халытсгыц конкурентен, кэсебен тасуирлау есен файзаланыла. Мэсэлэн, *кирам, билэм, ~курна~к, кейд, тагара, балауыз, сансеу, порт айырыу, кус, бала ~корт, кус ябыу, кус носоу, псушауыз, мозга, кунак, тапан, батман* Б. б.

Искергэн Бузээр тарихи Бэм архаизмдарга буленэлэр.

Тарихи Бузээр — улар бегенге кенкурештэ булмаган предметтарзы, куренештэрэ ацлатсан Бузээр. Ошо предметтарзыц, куренештэрэц юкка сыгыуы сэбэпле уларзы ацлатсан Бузээр аралашузан тешеп тсала. Мэсэлэн, *сажин, алтауыт, барин, барымта, тархан, старшина, староста, дисатник* п. б. Лэкин улар тарих дэреслектэрэндэ, тарихи эсэрээрэ шул замандыц колоритын биреу есен файзаланылалар, рээттэ, уларзыц актив Бузлектэ синонимдары булмай.

Искергэн йэки архаизм (грекса *archaios* «боронро») Бузээр — улар бегенге тормошта булган предмет Бэм куренештэрэ ацлагкан, лэкин икенсе атамалары булган Бузээр: *ут* — улэн, *ат* — исем, *тсалта* — кесэ, *зац* — заман, *батман* — ауырлы'к улсэме, *эйеу* — ебэреу Б. б.

Кенсыгыш халытстарында тсулланылган боронго ай исемдэре элек тубэндэгесэ йеретелгэн: *ражап, шагбан, рамазан, шэуул, звл-катза, звлхизэ, мвхаррам, сафар, рабигылаууал, рабшылахыр, йомадиалаууал, йомадиалахыр*. Хэзер инде был исемдэр искергэн, дини календарзарза Ббта тсулланыла, улар урынына яцы исемдэр барлытска килгэн.

Архаизмдар шулай уге нэфис ээбиэттэ текска тэрэнэрэк тантаналылытс биреу, билдэле бер тарихи осорзоц колоритын курбэтеу, персонаждарзыц характерын нырыра'К асыу есен файзаланыла.

Яцы Бузээр (неологизмдар — грекса *neos* «яцы» Бэм *logos* «Буз») тубэндэге предметтарзы, куренештэрэ ацлатыу есен тсулланылган яцы Бузээр:

1) яцы предмет Бэм куренештэрэ: *компьютер, дискета, калькулятор, проектор, каразле телефон* Б. б.;

2) языусылар, шагирзар тарафынан элегэ тиклем булган тешенсэлэрэ, куренештэрэц мэгэнэлэрен асып бирэ. Бындай Бузээрэ окказионализмдар тип йеретэлэр.

Тормошта тсайбы бер уцышлы неологизмдар тиз генэ актив кулланылышлы Бузээр рэтенэ кусеп китэ: *ер юлдашы, магнитофон, телевизор, метро* кеуек Бузээр яцы Бузээр булып бар

лытска килбэлэр зэ, хэзер инде улар дейем тсулланылышлы Бузээр исэбендэ йерей.

Жаргон Бузээр — улар ээби норма сиктэренэн ситкэ сытскан, кешелэрэц айырым теркемдэренэ генэ хае узенсэлекле Бузээр: *ниарльнс итеу* -- билдэле бер шэхескэ, предметна, куренешкэ реклама тызузыру; *подвал* газетаныц аскы елешендэ ниндэйзер мэтеэлэ есен 'калдырылган буш урын Б. б. Бынан тыш лексикала варваризм Бузээр зэ бар. Варваризм Бузээр (грекса *barbarismos* «сит кеше») - телмэрэ тсулланылган сит телдэрэн ингэн Бузээр Бэм Бузбэйлэнештэр, лэкин улар ээби баштсорт теле эсенэ инмэгэн: *о'кей* — яткшы, ярар; *вау* — Бочкланыуы белдереу Б. б.

Бэр бер юлга ярашлы лексемаларзы Байлап тултыры-
L: J FbI3.

14-се таблица

Нейтраль Бузээр	
Диалект Бузээр	
Профессиональ Бузээр	
Архаик Бузээр	
Тарихи Бузээр	
Неологизмдар	
Интернациональ Бузээр	
Варваризмдар	
Жаргон Бузээр	

1. Тубэндэге тексты матур, тасуири итеп укырыз. Ундары искергэн Бузээрэ табып, терен билдэлэгец. Дэфтэрегезгэ кусереп ЯЗЫРЫЗ. Мэрэнэлэрен ацлатырыз.

Уткэн быуатта теньятс-кенбайыш тебэктэ тсыртска ятсын ырыу: булэр, бэйлэр, йурэш, ирэкте, йэнэй, гэрэ, тсыргыз, йылан, елдэк, дыуан, таз, буаныш, уран, РЭЙНЭ, балыжсы, уц, танып Б. б. ырыузар йэшэгэн. Теньятс-кенбайыш баштгорттары кейемен билдэлэгэн Бузат — тсатмарлы бизэктэр, тигез мейешле фигуралар булган. Байрам кейеме бик саплу тегелгэн, бигерэк тэ кызыл тескэ естенлек бирелгэн.

Иц таралган едко кейем сыба (кафтан) булган. ТСатын-тсыз сыбабын, атс гадмалар тсуйып, кук тестэге тукуманан теккэндэр. Э Бере ейэзендэ, мэсэлэн, 'катын-кыз Бэм ирээр сыбабы тсызыл тестэ, ткара тасмалы булган.

Бишмэт шулай уте тенья'к-кенбайыш баштсорт тсатын-тсыззарыныц нытс таралган кейеме Баналган. Уны камзул естенэн кейеп, билендэге теймэ менэн тсаптыргандар. ТСапты-рыуБыз бишмэтте копе тип йереткэндэр.

ТСатын-тсыз кулдэге атлас тасмалар, корамалар менэн бизэлгэн. Хэллэрэк баштшрттарзыц тшззары кулдэкте билле итеп, терлесэ бизеп теккэн. 'Катын-тсыззар баштарына озон атс тостэге тсалпатс, тсыйытсса, та'кыя кейгэндэр, тсалпатс остенэн француз яулыгы йэки тээзимге ситса яулы'к ябынгандар. Был тебэктэ тсатын тсыз кейеменэ тары л а альяп'кыс естэлгэн. (*«Баш-корт календарыжан.»*)

2. в?екте укып, уныц Иуззэренэ байкау flhaFbi?. Ниндэй гюнэргэ караран Иу^ээрзец купселекте тэшил итеуен эйтегез. Уларга естэп узегез ээ шул гюнэргэ хараFaH Иуззэр табыгыз-

Ботсландыргыс бейок сэнгэт донья'ы — бейек музыканттар донья'ы серенэ тешенэ башлагандан бирле, За'бир узен яцы тыуран кеше Ыматс хис итте. Бигерэк тэ Чайковский эсэрзэрендэге тэрэн фекер, тантаналы ябайлытс, моц куркэмле-ге, тетрэткес полифония — куп тауышлылытс осталыгы За'бир куцелендэ мэцге юйылмаслыгк эз тсалдырзы Бэм бутэн рус композиторзарыныц ижадын да ныкышмалы ейрэнэргэ рухландырзы.

Профессор Суккерман ярзамында За'бир Исмагилев музыка тезелешен, тсатмарлы музыка законы теорияпын Бэм техник композиция'ын узлэштер'э, тсатмарлы квартетты узлэште-реузэ утэ талапсан, эммэ гэзел профессор Григорьев булышты. Халытс музыка тсоралдары, полифония, инструментовка, форте-пьяно, драматургия Бэм баштса фэндэр буйынса утсытыусы Владимир Георгиевич Фере, Стракадымский, Ярыстовский, Розанов кеуек тэжрибэле педагогтар менэн профессорзар за була-сатс композиторга тепле белем биреу есен уз кестэрен йэллэмэне.

Озлек'ез кунегеузэр Бэм терле башваттсыс мэсьэлэлэрзе ны'кышмалылы'к менэн хэл тсылуу За'бирзы артабан сын-гыктырзы. Ул узе cbiFarFaH йырзарын нотага Балып, уларзы роялдэ уйнау менэн генэ сиклэнмэне. (*Я. Хамматов.*)

3. «Башкорт теленен, анлатмалы Иузлеге»нэн айырым профессияга хараFaH 4—5 Иуз табыгыз- Улар менэн таркау Иейлэм тезегез. Ул Иуззэрэн, ниндэй Иуз теркеменэ харауын асыкларыз, гойлэмдэге ролен билдэлэге.

4. Тубэндэге езвктэрэн диалект Иуззэр табы'ыз. Уларзын, МЭРЭНЭЛЭ-рен анлатып бирегез-

I. Мэзе тешкэн, юлы тенгэ -калган,
Бврктле тау буйын уткэндэ. (*М. Тажу.*)

II. Тик бер мэлгэ шаштсан кэйеф-сафа
Кезок була килер кендэргэ.

III. Ергэ ятып аунай аттар,
Тэн язалар, тсыш сытскас.
Ерзэн укем, кос алалар,
Т'ыш буйына талсытктсас. (*Н. Хэбиров.*)

IV. «Бете бер ятска, тсаймагы бер ятска ага, ибит, атай», — тине бэлэкэй Этслимэ, иркэлэнеп... Эхмэдизец аш ейе «Бот ма шина'ы»н курэ килеусе бисэ-сэсэ, тсыз-тсыртсын, бала-са'а менэн тулып китте. Улар бере'е инеп, бере'е сыгып эбэк Бэбэк йереп торзолар. (*Ж. Кейекбаев.*)

§ 18. АКТИВ БЭМ ПАССИВ БУ.^ЛЕК ЗАПАСЫ. БУ^ГЭ ЛЕКСИК АНАЛИЗ, ЛЕКСИК ХАТАЛАР^Ы И^КЭРТЕУ

Тел гилемендэ Бузлек запасын **актив** Бэм **пассив** терзэргэ булеп йеретэлэр.

Актив кулланылышы Буззэр шул телдэ Бейлэшеусе кешелэрэн, телмэрэндэ берзэй тсулланыла, уларзы дейвм тсулланылышы Буззэр тип тэ йеретэлэр. Ул Буззэрзец мэгэн'э баш-кортса Бейлэшкэн барлытс кешегэ лэ Бэйбэт ацлашыла. Шулай уте был теркемгэ тсай'ы бер профессиональ Буззэр зэ инэ.

Телдэ Бирэгерэк -кулланылыусы Буззэр зэ бар, уларзы **пассив** кулланылышы Буззэр тип атайзар.

Пассив Бузлек теркеменэ телмэрзэ Бирэк тсулланылган, куп осратста Бейлэуселэргэ бик ук ацлашылмаган Буззэр инэ. Бындай Буззэр исэбенэ архаизмдар, тарихи Буззэр, диалектизмдар, неологизмдар Бэм терле терминдар инэ.

Тубэндэге тексты укырыз, текста кулланылган Иуззэрэн езектен £f^3iйекмэткеИен ацлаура нисек ЙОРОНТО яИауын кузтеге?.

Уткэн быуатта был тебэктэ юрматы, берйэн, усэргэн, туцгэуер, там'ян Бэм тсыпееате ырыузары йэшэгэн.

Был тебэк баштсорттарыныц кейеме, тестэргэ эллэ ни бай булма'а ла, бик ыспай булган. Кейем теккэндэ орнамент итеп куберэк тсускарзы файзалангандар. Был тебэктэ иц таралган

кейем — елэн. Елэнде баш-корттар У рта Азия я-ктарына, мосол - мандар есен изге Баналган ерзэргэ, хаж -кылырга барганда куреп, отоп алып -канта. Тик улар был кейемгэ яцы исем таба, яцы мэгэнэ пала. «Елэн» пузе «ел» тамырынан килеп сы-к-кан: ат естендэ барганда елдэ елпенэ мэгэнэБендэ. Елэнде баш-корт - тар байрамда гына кейгэн, тик хэллелэр генэ уны кен дэ яуры нына Балган. Елэн баш-корт есен дэрэжэ, олпатлы-к, мэртэбэ, -киммэтле булэк Баналган.

Ирзэр бик озон, иркен кулдэк, сэкмэн, камзул, бишмэт кейеп йерегэн. Башына йэй кене тубэтэй, -кыш кене -кола-ксын бурек, -кама бурек, тире кэпэс, колэпэрэ кейер булган. ТСыш кене естэренэ тире тун, ая-ктарына тула ойо-к, кейез ойо-к менэн сары-к-итек кейгэндэр.

ТСатын -кыззар кейеменэ матурлы-кты терле бизэуэр естэгэн. Ундай бизэуэр: селтэр, алмизеу, башкизеу, тушелде рек, елкэлек, -кашмау, эмэйлек н. б. булган. Сэскэ тагы ла сэмэу, сэс тэцкэбе, сұлпы тагып йерегэндэр. («*Баштсорт календары*»нан.)

^ • Текста эйтелгэн ырыузар турапында нимэ белэпегез? Ү? телэгегез буйынса ниндэй зэ булпа ырыу турапында реферат эзерлэгез пэм иптэштэрегез алдында уны яхлагыз-

• Текстын, теп фекерен асыклагыз, уҒа исем бирегез.

Ысынлап та, текста нигеззэ бетэбе лэ дейем -кулланылышы Бузээр: ацлашылмаган, йэгни махсус лексика КУК. Бирелгэн Бузээр ярзамында без тенья-к-кенсыгыш баш-корттарыныц ее кеиемдэре, уларзыц исемдэре, эшлэнеше, уларзы файзаланыу турабында белдек.

Текста шулай уге тарихи Бузээр, йэгни СОДОНҒО баш-корттарзыц ее кеиемдэре исемдэрен ацлат-кан Бузээр киц урын алган.

Был текстагы Бузээрзе тикшереу БеземтэБендэ без езектец йекмэткеБен тэрэнэрэк ацланы-к. Авторзыц уйын, бурысын асы-клау есен терле Бузээрзе -кулланыу ниндэй роль уйнай?

9 Лексик анализды исегезгэ тешерегез.

- tɕf-*
1. Буз бер мэгэнэleme йэки куп мэгэнэleme?
  2. Тура йэки кусмэ мэгэнэгэ эйэме?
  3. Бирелгэн текста Бузеец лексик мэгэнэбе ниндэй?
  4. Дейем -кулланылышы Бузме эллэ кжмы? (Эгэр ю-к икэн, ниндэй махсус лексикага -карай: диалект, профессиональ, тарихи, архаизм, неологизм, жаргон, интернациональ Бузээр.)
  5. Актив йэки пассив Бузлеккэ -караимы?
  6. Баштсорт йэки узлэштерелгэн Бузме?
  7. Омонимдары бармы (мисал килтерергэ) Бэм ниндэй тип-ка -карай (омофондар, омографтар, омоформалар).
  8. Синонимдары бармы? (Мисал килтерергэ.)

9. Антонимдары бармы? (Мисал килтерергэ.)

10. Ниндэй стилдэ йышыра-к -кулланыла?

Олгв: алтын еэгат

1.	куп МЭРЭНЭЛЭ
2.	тура
3.	еэгэттен, ниндэй металдан эшлэнелеуен курпэтэ
4.	дейем -кулланылышы
5.	актив
6.	баш-корт
7.	КУК
8.	КУК
9.	КУК
10.	бетэ стилдэрзэ лэ

Алда курБэтелгэн алгоритм нигезендэ Бейлэмдэге бетэ Бузээрзе лексик анализ яБагыз.

Мул урожай бирБэ иген иккэн басыу,
ТСыйын тугел ец Бызганып -камыр басыу.

(Н. И[^]елбай.)

Нормага Балынган эзэби телдец меБим шарты булып телмэрзэ лексик сараларзы дерес Байлау Бэм -кулланыу тора. Лексик хаталар ебэрмэу есен нимэлэрзе белергэ кэрэк?

1. Мэгэнэлэре таныш булмаган Бузээрзе телмэрзэ Бэм языуза -кулланырга тырышмагыз. Йыр, бейеу, -курай — *сангаттец* киц таралган тере.

2. Телмэр штамптарын -кулланыузан на-кланыгыз: *масьалане псабыргагы менан тсуйырга, йыйылышта катнашыусылар исэбенда, лаиы-клы асарҗар ратенда* Б. б.

3. Тубэндэге диалогты у-кыплз. Ундагы дейем -кулланылышы Бэм диалект Бузээрзе табытыз.

— Эштэр херт, персизэтел!

— Ни булты?

— Минекелэр эшкэ сы-кманы.

— ТСайзалар?

— Э, Рэхмэт апкиткэн.

— Ац-картып Бейлэ.

— Рэхмэт емэгэ апкиткэн.

— ТСайза, нинтэй емэ?

— Урманга бура бурарга. (Т. Килмвхаматов.)

• Диалект пузээрэн дейем кулланылышы варианттары менэн алыштырыгыз.

4. Бузбэйлэнештэрзэ арты-к булган Бузээрзе -кулланмагыз (плоназм): *уҒемден биографиям, истэлекка сувенир, алга прогрессив аҗбиМ, малахиттан йашел икатулка.*

5. Бейлэмдэ тсабатланган Бузээрзе тезэтегез, наши тавтологияга юл тсуймагыз: «*Бизрэне тулгансы тултырырга*»; «*Уныц кэйефе тсырылды кэм Зифаны ул кэйефпез генэ озатып калды*».

6. Куп Бузлелектэн ^гкасырга тырышыгыз: «*Мине кисэ кис килгэндэ вокзалда атайымдыц шуган тейешле кешелэре "карты алды*». Э шуны ябай гына итеп эйтеп булыр ине: «*Мине кисэ вокзалда атайымдыц тугандары -каршы алды*».

1. Бузээрзе ике баҒаНаҒа булеп языгыз: 1) нейтраль лексика; 2) махсус лексика. Дейем кулланылышлы булмаган лексемаларзыц ниндэй тергэ карауын билдэлэгез. Курпэтелгэн пузээргэ лексик анализ япагыз.

Итек, быйма, сарытс, елэн, батсса, офис, Бука, колхоз, мотель, автодром, эт, интернет, компьютер, экран, программа, ут, тсалта, батман, аршын, лексема.

2. Э хэзер узегеззе редактор итеп хис итегез- Тубэндэге текстагы лексик хаталарзы тезэтегез.

— Кетте һа тигэнсе тартып бирэ бит эле ул, ^гкуйсы ла, Хозайым. Бына гиллэ, бына тсызытс.

— Бына Факиба. Эрэхэткэ сьпстыц инте хэзер.

— Шулай булмай ни. Бура кеуек биш Ыйырзын, Бетен бешереп хитлангансы бер сынаятс сэй эскэнсе тарттырабыц да алабыц... (Ж. Кеискбаев.)

§ 19. ФРАЗЕОЛОГИЯ, ТСАЛЫПТАР (КЛИШЕ), ТЕЛМЭР^Э ЭТИКЕТ һ Ү ^ Р Е

Фразеология — ул тел белеменец ныгынган Бузбэйлэнештэрзе ейрэнеусе булеге. Бындай Бузбэйлэнештэр тары **фразеологизмдар** (фразеологик берэмектэр, идиоматик, фразеологик бэйлэнештэр) тип тэ йеретолэ. Ирекле Бузбэйлэнештэрзэн айырмалы рэуештэ, фразеологизмдар бер мэгэнэне ацлаталар: *бурэнэ аша буре курд, кэкре ~кайынт терэнелэр, табан ялтыратыу* Б. б.

Фразеологизмдар кеше тормошоноц бетэ ярын да уныц хезмэткэ монэсэбэтен (*алтын "кулдар, -кул тсаушырып*), икенсе кешелэргэ монэсэбэтен (*тере дошман, силэгенэ кура псапнасы*), шэхси етешБезлектэрен Бэм ьщгай ятстарын (*башын югалттсан, букан букэн инде*) характерлай.

Фразеологик берэмектэр килеп сыгышы, тезелеше Бэм стилистик бизэктэре ягынан куп терло: ябай фразеологик берэмектэр (*донъя котву, Норэн палыу, жолан тсагыу, сабыр итеу*), идиоматик эйтемдэр (*кэкре ~кайынга терэтеу, теш*.

наирау, баш, ватыу, ел -кыуыу), мэтсэлдэр Бэм таптсыр Бузээр (койзоц озоно ятшы, *Нуззец -кысгканы я-кшы; алма, беш, ауызыма теш*).

Фразеологизмдарзын, теп узенсэлектэре:

1) фразеологизмдар һар сатк ике йэки унан да куберэк Бузээрзэн тора (*куз /галыу, балтаны Ныуга тошкэн* п. б.);

2) бер мэгэнэне белдереп килгэнлектэн фразеологизмдар буленмэй, йэгни тартсалмайзар. Улар, гэээтгэ, унын, составына инган Бузээрзец мэгэнэБен ацлатмайзар, э бер бетен мэгэнэне бирэлэр (*ауызына Ныу уртлау* — ендэшмэу мэгэнэБендэ, *тын алмайынса* — тутстауБыз мэгэнэБендэ, *айыу майы хортоу* — урлашыу мэгэнэБендэ);

3) фразеологизмдарза куп осратсга Бузээр составы даими, йэгни ундагы Бузээрзе алыштырып булмай (*бурана аша буре курсу* — быны *утын аша буре курсу* тип эйтеп булмай).

Баш'корт теле образлы фразеологик бэйлэнештэргэ бик бай, улар телмэрзец тэьсир итеу кесен арттырыуга булышытс итэ, матур эзэбиэтгэ, публицистикала кин, тсулланыла.

Фразеологик берэмектэр кубеБенсэ кусмэ мэгэнэлэ ^гкулланыланра курэ, улар образлы телмэр сараларын тэшкил итэ. Нэфис эзэбиэт эсэрзэрэндэ образдар тыузырыуга фразеологик берэмек киц тсулланыла, шул ар'кала эсэрзец теле Ыгылмалы, халытссан, терле стилистик бизэктэргэ бай була.

Фразеологик берэмектэрзе ирекле Бузбэйлэнештэр менэн бутарга ярамай. Мэсэлэн, *таш ватыу* — *баш ватыу*. Бында *баш ватыу* ныгынган Бузбэйлэнеш, ул телдэ эзер килеш йерей Бэм «уйланыу» тигэнде ацлата. Э *таш ватыу* — ирекле Бузбэйлэнеш, ул телмэр агышында тезелгэн.

Фразеологизмдарзы телмэрзэ Бэм языуга **клише** (ткалып) тип йеретелгэн Бэм шул кейенсэ файзаланылган ныгынган Бузбэйлэнештэр менэн бутарга ярамай. Уларза Бэр Буз узенен, мэгэнэБен Батотй, лэкин уларзыц тсулланылышы кендэлэк тормоштоц ритуалдары менэн бэйлэнгэн. Мэсэлэн, рэсми-эш стилиэнэ ТсараҒаН эп тсагыззары жанрына яуап биргэн Бэм баш-ка терле клишелар хае: гаризаларза, доклад тсагыззарында, бойоротстарза тсалыплаштсан «*неззец игтибарыгызга еткерэм*», «*уз иркем менэн*» Бузбэйлэнештэре тсулланыла. Клишелар шулай уте шэхси хат язышыуга йыш осрай. Мэсэлэн, «*БаумыНыгыз, минец "Кдзерлелэрем*», «*незгэ зур ихтирам менэн*», «*хатымдыц тэуге юлында*», «*нош телендэи хаттарыцды, куптэн-куп сэлэм*» Б. б. «*Хвэрмэтле юбиляр*», «*ижади уцыштар телэйбез*», «*шэхси тормошогозза уцыштар*» кеуек клишелар тсотлаузарза тсулланыла.

Клишеларга бэйлэнешле этикет **Бузээрэ** лэ инэ: *рэхим итегез, игтибарлылын курпэтегез, незгэ ауырлыт килтермэнэ,*

алдан ук рахмэт Б. б. нырынган Бузбэйлэнештэр стилистик биззекле стиль теренэ карай, телмэрзэ айырым иртибарлылык, ихтирам курбэтеу есвн файзаланыла.

1. Бузлектэн биш фразеологик Иузбэйлэнеш табып ЯЗЫРЫЗ Иэм упарҒа антонимдар һаһаҒи?. Мэсэлэн: ен ЫЗРЭНЫП — кул каушырып, куккэ кутэреу — бысракха батырыу.

2. Тубэндэге фразеологик Иузбэйлэнештэр менэн биш гюйлэм уйлап ЯЗЫРЫЗ: МЫЙРЫНЭ урап куй, башынды юралтма, куз алдында уҒеу, кызыл кар яугас, аяк салыу.

3. Бирелгэн пузбэйлэнештэрзэн кайИылары ирекле, кайИылары фразеологик Иузбэйлэнеш икэнэн билдэлэгез, фразеологизмдарзы кусереп язырыз Иэм мэрэнэлэрен ацлатырыз.

Тишек кэмэгэ ултыртыу, канат астына алыу, кызыл "кар яурас, канатлы -кош, баш кутэреу, канатлы хыял, -кул Белтэу, Буз буткаҒы, аяк салыу, куккэ кутэреу, уц кул, баш эйеу, баш Ғалыу, узецде кулга алыу, тэгэрмэскэ таяк тырыу, донья тсыуу, аш Ғалыу, квмеш алка, квмеш туй, типҒэ тимер езврлек, куз асып йомгансы.

4. Тубэндэге Иузбэйлэнештэр араИынан фразеологик берэмектэрзэ язып алыгыз, уларзын ниндэй стилгэ караганын билдэлэгез, тезелештэре буйынса ниндэй тер фразеологизмдар икэнэн эйтегез.

Ер аяпл ер башы, озон тел, ике якка ла ярау, телдэн телгэ, йэше-карты, йэне-тэне менэн, куян БурпаҒы эсеу, кара тырыш, Бимезлегенэ сызамау, Букыр бер тин, пак колак, кетэкетэ кетек булыу, оятынан ер тишегенэ инеу, капсырыцды кин, тот, минэн киткэнсе, эйҒенэ еткэнсе, куйында йылан асырау.

5. Рус телендэге фразеологик Иузбэйлэнештэрзэ МЭРЭНЭ ЯРЫНЭН тап килгэн башхорт телендэге фразеологик Иузбэйлэнештэр менэн алыштырырыз.

Рука об руку, не покладая рук, моя правая рука, на руках носит, руки связаны, положи руку на сердце, сидеть сложа руки, руки чешутся, рука не поднимается, прибрать к рукам, смотреть сквозь пальцы, знать как свои пять пальцев, палец о палец не ударить.

6. Бейлэмдэрзэ йэйэлэр эсендэ бирелгэн гюраузар урынына тейешле фразеологик Иузбэйлэнештэрзэ куйып кусерегез.

Салим ун Бигез-ун тугыз йэштэр самаҒындагы (ниндэй?) егет. Уныц эле (ни рэуешле?) ултырыр саҒи тугел. Ул урынынан (нисек?) Бикереп торзо ла, атына атланып, (купме вакыт? ни арала?) Ғабантуй майзанын урап сыкты. ФэҒимэ эргэҒенэ туктап, атынан тошто, капыл уныц (ни эшлэне?) кыйыулыгы

артты: «Бинэн башка минец (ниндэй?) кешем юк», - тип (ниндэй?) кыззыц алдына килеп баш эйзе, куш кулын Ғондо,

Фразеологик Бузбэйлэнештэр: Ныу пвлггендэй, тинһа тимер еҒврлвк, -кул -каушырып, ку# асып йомгансы, теле сиселде, ку\$ терэп барыр.

§ 20. ЛЕКСИК БЭМ ФРАЗЕОЛОГИК БУЗЛЕКТЭР

Ботэ Бузээр Бэм фразеологизмдар билдэле бер телдец лексиконнын тэшкил итэ. Башкорт телендэ лексемалар Бэм фразеологизмдар ис киткес куп. Уларзыц кайҒы берзэре бер мэгэнэгэ, э икенселэре бер нисэ мэгэнэгэ эйэ. Шул максаттан СЫРЫП, башкорт телендэге Бузээрзед анык лексик Бэм грамматик мэрэнэлэрен ацлатыу есен телсе галимдар махсус китаптар — Бузлектэр тезой.

Бузлектэр тезоу тэртибен ейрэнеусе телдец булге лексикография тип атала.

Бузлектэрзед терзэре бик куп, лэкин уларзы ике тергэ булеу традицияга ингэн.

Бер терло Бузлектэр тирэ-йундэге куренештэрзэ, терло предметтарзы ацлата: бындай Бузлектэр энциклопедик Бузлектэр тип йеротолэ, икенселэрэндэ пузээрзед лексик мэгэнэлэре ацлатыла, грамматик характеристикалары, дорос язылыш Бэм эйтелеш нормаҒы курбэтелэ — бындай Бузлектэр лингвистик Бузлектэр тип атала (15-се таблица).

Ацлатмалы Бузлектэр зэ лингвистик Бузлектэр исэбенэ инэ. Улар айырым бер телдэге Бузээрзед мэгэнэлэренэ шул ук телдэ ацлатма бирэ. Бындай Бузлектэ башта Буззед тура мэгэнэҒе, унан Буц уныц МЭРЭНЭ биззектэре, артабан кусмэ мэгэнэлэре

15-се таблица

Энциклопедик Бузлектэр		Лингвистик Бузлектэр	
Дейем	Тарма-к буйынса	Дейем	Айырым лексик твркемдэр
Баш тсоргостандыц тсытсаса энциклопедияҒы	Эзэбиэт теорияҒы Бузлеге Медицина Бузлеге Этнографик Бузлек Офтальмологии Бузлек	Баш'корт теленец ацлатмалы Бузлеге Баштсорт-рус Бузлеге Рус-баш'корт Бузлеге Баштсорт Бейлэштэре Бузлеге	Омонимдар Бузлеге Фразеологизмдар Бузлеге Синонимдар Бузлеге Антонимдар Бузлеге Орфография Бузлеге

турабында эзэби эсэрээрэн, халы-к ижадынан алынган мисалдарра таянып ацлатма бирелэ. Бетэ тер Бузлектэрэ лэ Бузээр алфавит тэртибендэ урынлаштырыла.

Быларзан тыш синонимдар, антонимдар, омонимдар, фразеологик, диалектологик, терминологик Бэм орфографик Бузлектэрэ зэ лингвистик Бузлектэргэ карай.

Лингвистик Иузлектец Буз статьябы тубэндэге елештэрэн тора: баш Буз, грамматик формалары, Бузец лексик мэгэнэбен ацлатыу, уныц Бейлэмдэ Бэм Бузбэйлэнештэ тсулланылыуына мисал. Куп мэрэнэле Бузээр статья эсендэ нумерация менэн бирелгэн, лексеманыц Бэр бер мэгэнэбе курьэтелэ, э омонимдарга айырым статьялар багышлана, э Буз узе тэртип Баны менэн билдэлэнелэ. АЯТС¹ и 1. Кешенец, -кош-тсорттарзыц Бэм тсайы бер хайуандарзыц басып йереу есен хезмэт итэ торган агзаы. *Уц сигк. Бул аяк., Тайыш аяк., Сатан аяк., Аяк, табаны.* ТСамыт аятс кэкре аяк. Аятс-урэ аятска басып, аятска баскан кейе. Аятс ура тороу. Артсыры аятс аягын артсыры тсуйып баса торган кеше. Аятс ослап аятстыц осо менэн генэ басып. *Гелиозом аяк ослап кына ишеккэ барзы.* Ф. ИСЭНРОЛОВ. Аятс есте аятска бастсан кейе. Аятс *вето ашау.* Аятс салыу 1) аятсты кеше юлына аркыры -куйыу. Аятс *салып йыгыу;* 2) *куем,* эшкэ тсамасау яБау. *Эске Нам тышкы дошмандарзыц аятс салыуына "кара мастак, социализм корабыз.* М. Рафури. Аятстан языу (йэки тсалыу) атлай алмас булыу.

Безгэ уз гумерегеззэ Бэр терле Бузлектэргэ — ацлатмалы, орфографик, русса-баштюртса, башкортса-русса, баштшртса-инглизсэ, диалектологик, медицина Б. б. Бузлектэргэ мерэжэрэт итергэ тура килэсэк. Тубэндэ шундай Бузлектэрэц тулы булмаган исемлеге бирелэ.

Башхорт теленен Гүзлеге: ике томда. Рэсэй Фэндэр академияпы, Башхортостан РИЛМИ узэге. Тарих, тел Иэм эзэбиэт институты. — М.: Рус. яз., 1993.

Башкортса-русса Бузлек. Рэсэй Фэндэр академияИы, Башхортостан гилми узэге. З. Ф. Урахсин редакцияИында. — М.: Дигора, Рус. яз., 1996.

Урахсин З. Ф. Башхорт теленен, синонимдар Иузлеге. 8фе, 1985.

Эхтэмов М. Х. Башхорт теленен омонимдар пузлеге. вфе, 1966.

Эхтэмов М. Х. Башхорт теленен антонимдар пузлеге. вфе, 1986.

Башхорт Иейлэштэрэнен Бузлеге, вфе.

Т. 1: Кенсырыш диалект. 1967.

Т. 2: Кенях диалект. 1970.

Т. 3: Кенбайыш диалект. 1987.

Эхмэр К. Башхорт эзэби теленен орфография Иузлеге. М., 1952.

Эхтэмов М. Х., Эхтэмова М. С. Математика терминдары Иузлеге. Эфе, 1982.

Биишев Т. Ф. Зоология терминдары Иузлеге. вфе, 1952.

Румэров В. З. Кешенен анатомияпы пэм физиологияИы буйынса русса-башхортса пузлек. вфе, 1981.

Гэдилова А., Шмаев М. Русса-башхортса хысхаса ауыл хужалыры терминдары Иузлеге. вфе, 1961.

Йэнтурин С., Хисамова Ф. Русса-башхортса, башхортса-русса ботаника терминдары пузлеге. вфе, 1991.

Казырметов Х. Х. Русса-башхортса, башхортса-русса физика терминдары Гүзлеге. вфе, 1984.

Мехэмэтдинов М. М., Эбсэлэмов З.З. Русса-башхортса, башхортса-русса юридик терминдар [тузлеге. вфе, 1987.

Мырзакаев Ф. С. Русса-башхортса ауыл хужалыгы терминдары пузлеге. вфе, 1987.

Эбсэлэмов З. З. Русса-башхортса пэм башхортса-русса ижтимагисэйэси терминдар пузлеге. вфе, 1985.

Эхмэтиэнов К. Э. Эзэбиэт рилеме пузлеге. вфе, 1965.

у 1. Анлатмалы пузлектэн куп мэрэнэле пузцен пэм омоним пузээрэн статьяпын кусереп алырыз.

2. Узегеззен гүнэрегез буйынса ниндэй з^о булг1а профессиональ пузцен статьягын ЯЗЫРЫЗ.

3. Синонимдар пузлеген файзаланып, мактау, антонимдар Иузлеген файзаланып, бай, омонимдар Иузлеге ярзамында эт пузээрэн мэрэнэлэрен дэфтэрегезгэ кусереп ЯЗЫРЫЗ.

• Ошо эштэрэе башхарранда синонимдар, антонимдар, омонимдар пузлектэре Иэм уларзын тезелеу принциптары менэн танышырыз.

4. Русса-башхортса пузлектэрэе файзаланып, тубэндэге Иузээрэе башхорт теленэ тэржемэ итегез- Уларзын бетэ тер МЭРЭНЭ бизэктэрэн башхортса бирелешенэ иртибар итегез-

Двуязычный, заключить, верный, глубина, вот где собака зарыта, дни сочтены, душа, ликвидировать, уважение, доверие, авторитет.

• Узегез пайлап, хайпы берээрэ менэн пейлэмдэр тезегез-Бейлэмдэрэн терен билдэлэге.

Узегеззе тикшерегез

1. Бэр юлда куп мэрэнэле пузээрэ^о табырыз:

- а) буяу, ткара, баш, китап, дэфтэр;
- б) имэн, тсара, донья, театр, аклау;
- в) баскетбол, ария, байрам, ат.

2. Бэр юлда омоним пузээрэ^з табыгыз:

- а) алма, тсайын, оста, парта;
- б) естэл, ткарама, китап, кеше;
- в) тартма, йэшник, яр, тсарагай.

3. «Башкорт теленец Гүзлеге» китабынын, 1-се томын файзаланып, түбэндэге Иуззэрээн мэрэнэлэрен мисалдар ярзамында ацлатырыз.

Айырылыу, зат, инеу, баш бэйлэу, донъя, дерес, ебэреу, йышыу, атслау, тсара, торма.

• Был Иуззэр менэн терле Иузбэйлэнештэр тезегез- Уларзы рус теленэ тэржемэ итегез.

4. Түбэндэге текстан узлэштерелгэн Иуззэрэе табыгыз. Уларзыц кайгы телдэн узлэштерелгэн булыуын андатмалы Иузлек ярзамында асыклагыз-

XVIII быуат азагында 9фе Сотсалытс (Сутолока) йылгабы ярзарында, уныц Агизелгэ тсойган урынында, урынлаш'кан Бэм 32 урамдан, тытсрытстан Бэм бистэнэн торган. Ул буйы 1200 Бэм кишлеге 500 сажин озонлогондапл майзанды билэгэн. Шул замандан Батсланып тсалган документта түбэндэге юлдар бар: «Был -кала Бигез зур Бэм тэрэн йырын арабында ята, шуларзын, беребенэн, кала ар-кыры утеп, Сотсалыгк йылгабы аҒа. ТСала бейек таузар менэн уратып алынган. ТСалала тезелеш планбыз алып барылган».

Бынан теуэл ике быуат элек вфелэ торлв тсатламдар йэшэгэн, Бэм уларзыц Баны түбэндэгесэ булган: дворяндар — 163, разночинецтар — 359, Балдаттар — 78, казактар — 265. Бетэбе 1051 кеше. (*«Офв тарихы» китабынан.*)

1. Текстагы Иандарзы табыгыз, уларзы г|уззэр менэн ЯЗЫРЫЗ-
2. Узлэштерелгэн Иуззэрэец сыганагын билдэлэгез.

5. Бирелгэн тексты тасуири итеп укыгыз, дейем терки сыганаклы башхорт Иуззэрэн этап куриэтегез, язып алыгыз.

ХАЖ СЭФЭРЕ ТУРАБЫНДА ХИКЭЙЭТ

Бохара эмире хаж сэфэренэ юл тотта. Юл кэрэк-ярактары Бэм ризытс тейэлгэн дойэлэре генэ йеззэн ашыу була.

Гэрэфэт тауына барып еткэс, у Ға аслычктан йезэгэн, аятегары сойэллэнep беткэн фэтшр дэруиш осрай. Тулы хозурлык Бэм рэхэтлеккэ кумелеп барган эмиргэ дэруиш эйтэ: «Бинен, сэфэрен, — кэйеф-сафа, минеке яфа Бэм газаптар менэн тулы. Э бит ТСиэмэт кенендэ эжерен бер тигез аласатсбыз», — ти.

— Алла Батслабын, минец эжерем нишлэп инде Бинеке менэн бер тигез булырга тейеш? Улай була тсалба, мин был да-лага ая'К та басмаган булыр инем, — ти эмир.

— Быны нисек ацларга?

— Нисек итепме? — ти эмир. — Мин Аллабы Тэгэлэнен, бо йорогон утэйем, э Бин уны бозабыц. Мине ТСэгбэтуллага сатсырзылар. Мин — тсунатс, э Бин — тун, аятс. Аллабы Тэгэлэ хаж сэфэренэ байзарзы сатсырзы. Фэтшрээрзе иБэ: «Узегеззе бэлэгэ Балмагыз!» — тип кисэтте. Фэтшр кейецэ бында килеп Бин узецде бэлэ-тсазаларга дусар иткэнБен., Шулай була тороп, Аллабы Тэгэлэнен, бойорогон утэп йврвгэн зат менэн, бер тигез эжер сауап алырга телэйБец, — ти.

ТСерьэндэ лэ эйтелэ: «Аллабы Тэгэлэ бэндэне косе етмэс эштэр менэн кеслэмэс», — ти.

6. Түбэндэге терминдарзы а) лингвистик, б) эээби терминдарзы айырып языгыз; мисалдар менэн дауам итегез. Бэр терминды андатыгыз.

Синоним, орфоэпия, экиэт, гипербола, диалог, монолог, графика, шигыр, шигыр тезелеше, лексика, сюжет, лирика, метафора, синтаксис, ижек, персонаж, ялгау, БузьяБалыш, морфология.

7. Курсив менэн бирелгэн Иуззэрэец синонимдарын табыгыз.

Яз кенендэ тсошсоктар
Бетэбе *зы~к -кубалар.*
Уззэрэнэ *-кыуанышып,*
Ябай яцы оялар.

(*С. Элибаев.*)

Шулай ара терле замандарза
Шулай *ду^лык,* озатс Баналган.
Бер-беребенэ килБэ тсазатс, баштюрт
У\$ виендэ hbiMwK тын алган.

(*И. Кинйэбулатов.*)

8. Халык ижады эсэрзэрэнэн килтерелгэн езектэрэн эпитет пэм сагыштырыузарзы табыгыз. Уларзыц узенсэлэктэрен, компоненттарын этап куриэтегез- Ширри эсэрзэге быуын-быуын эпитеттарзы билдэлэгез-

1. 'Кал'кып килгэн болоттай,
Зур япратслы агастай,
Ботагы алтын алтсалай,
Япрапл -камыш тэцкэлэй,
Быны Былыу егеттэй...
Балыпл аттай дулаган...
Балтырганы белэктэй,
Барынабы тсурай елэктэй,
Тугайзары тушэктэй,
Талы, муйылы тсурсактай...

(*«Ай, Уралым, Уралым.»*)

2. Уралып яткан Уралда
Болот кеук таузар бар.

(«Уралып ят-кан Уралда».)

9. Бирелгэн пузээрзе омонимдар булырлык итеп, Иузбэйлэнештэр тезеп ЯЗЫРЫЗ. Бэр пузбэйлэнештэге омонимдарзык мэгэнэпен аклатыры[^]. Шул пузбэйлэнештэр менэн пейлэмдэр тезегез.

1. Сабыу — а) исем кылым (Ыбай); б) исем тсылым (улэнде); в) исем 'кылым (кылыс менэн); г) исем. 2. Теш — а) исем; б) исем (кен мизгеле); в) кылым. 3. Тонок — а) сифат (пыу); си>фат (тес). 4. Табан — а) исем; б) исем (санала); в) бэйлэуес 5. ОсБоз — а) сифат; б) сифат (арзан). 6. Иш — а) бер пар; б) тшлым (аркан); в) кылым (ишкэк менэн).

10. Тубэндэге мэкэлдэрзэге куп нектэлэр урынына антонимдарзын. тейешлепен куйып кусереп ЯЗЫРЫЗ, мэкэлдэрзэц МЭРЭНЭГШН андатыры:[^]. 2, 5, 6-сы мэхэлдэр менэн пейлэмдэр уйлап язырыз.

1. ... бэрэкэт, таркаулыкта -- пэлэкэт. 2. Дус — баштса, ... аякка карар. 3. Эшлеклене иген басыр, ... йоко басыр. 4. Бер ... тыцла, бер ... тыцла. 5. Белгэн белгэнен эшлэр, ... бармагыи тешлэр. 6. Йэшлегец тырыш булпа, ... тыныс булыр. 7. Белгэнг© ..., ... карабы. 8. ... Бейлэ, ... тыцла. 9. Тырыштан тир китмэр, ... сир китмэс. 10. Яцгыззыц йэйэпе лэ югалыр, ... угы ла ....

11. Башкорт теленен омонимдар пузлеген файзаланып, тубэндэге омонимдарзык мэгэнэпен анлатырыз.

Ат — исем, *ат* — кылым; *ят* — сифат, *ят* — тсылым; *басу* — исем, *басу* — исем кылым; *йэш* — исем, *йэш* — сифат, *йэш* -- исем; *кук* — сифат, *кук* — исем; *-тсыуыш* - - исем; *тсыуыш* — кылым; *ей* — исем; *ей* — кылым; *проспект* — исем (урам), *проспект* — исем (план); *сабын* — исем, *сабын* — кылым; *тел* — исем, *тел* — кылым; *укыусы* — исем, *у^кыусы* — сифат кылым; *Нал* — исем, *нал* — тсылым; *ылым* — кылым, *шым* — сифат; *эт* — исем, *эт* — кылым; *я\$* — исем, *я\$* — кылым; *ярыш* — исем, *ярыш* — кылым.

12. Тубэндэге фразеологик пузбэйлэнештэрзе мэгэнэлэре тап килгэн пузээр менэн алыштырып ЯЗЫРЫЗ.

ТСул каушырып ултырыу, танау кутэреу, перэн палыу, шатс катыу, колакка киртеп куйыу, куз тешереу.

• Фразеологик пузбэйлэнештэрзе индереп пейлэмдэр тезегез, фразеологик пузбэйлэнеште мэрэнэИе тап килгэн пуз менэн алмаштырыгыз, пейлэмден МЭРЭНЭГШН узгэреуенэ игтибар итегез пэм уны ацлатырыз-

Олго: Куз тешереу — карау.

Сэлим тирэ-якка куз тешерзе пэм ризалык биреп баш эйзе. — Сэлим тирэ-якка караны Бэм ризалык бир>^п баш эйзе.

13. Бирелгэн пузбэйлэнештэр менэн икешэр гуйлэм -тезеп ЯЗЫРЫЗ:

- Иузбэйлэнеш тура мэгэнэпендэ кулланылран;
- г!узбэйлэнеш фразеологизм ролэндэ кулланылран.

Баштан пыйпау, аяк осона басып, тепБез кэмэг.^ ултыртыу, сафтан съныу, кулдарын бэйлэу, кэкре кайынга т^рэу.

14. Башкорт теленен фразеологик Иузлегенэн буласа—i< пенэрегецгэ бэйле булган фразеологизмдарзы табырыз. Улар мен^н пейлэмдэр тезеге>з.

15. Курсташтарырыззын исемдэренен мэрэнэлэрен асьшклап карапуз. Бынын; есен башкорт исемдэренен пузлеген файзаланырь»13.

• 1. Теп башкорт СЫРЫШЛЫ ниндэй исемдэр белэпеге ^? 2. Башкорт исемдэре куберэк кайпы телдэрэн узлэштерелгэн? 3. Узе геззен исеме-геззеи, МЭРЭНЭГШН белэпегезме?

16. «Йэшлек» газетапында бадылган «Исемен мэрэнэлеж>ле, башкорт?» (2008 й., 49—50-се пандар) тигэн мэкэлэне укып СЫРЫП, ,сд,эрестэ фекер алышыу ойшторороз. Авторзыц фекерзэре менэн килешэК1егезме? Эгэр 39 килешмэпэгец, узегеззен фекерегезз° идбатлап КараФb=>»13.

17. «Башкорт теленен лексикапы удешен мин нисек куЭ алдына килтерэм» исемле доклад ЯЗЫРЫЗ пэм дэрестэ докладыгыз менэн СЫРЫШ япагыз.

?

^^^ _ Тубэндэге пораузарра яуап бирегез.

- Лексикология фэне нимэ ейрэнэ?
- Ниндэй пузээр бер мэгэнэле пузээр тип ата.гж:а?
- Ниндэй пузээр куп мэгэнэле пузээр тип ата_71а?
- 4. Ниндэй пузээр синоним пузээр тип атала?
- Синонимик ояга караган пузээр бер-береп^нэн нимэБе менэн айырыла?
- Контекстуаль синонимдар тип ниндэй ср-^нонимдарга эйтэбез?
- Синоним пузээр ни есен кэрэк?
- Антонимдарга билдэлэмэ бирегез. Мисалдар> килтерегез.
- Антонимдар ниндэй юлдар менэн яНала?
- Антитеза тип нимэгэ эйтэбез? Уларзы япа^За антоним дарзын, роле нимэлэ?
- Контекстуаль антонимдар тип нимэгэ эйтэ&^з?
- Антонимдарзын, роле нимэлэ тип уйлайпыг- из? Таблицаны миралдар менэн тултырьныз (10 мь^:<?ал).

Фай: ?аланыу ку?легенэн		
Двийем тсулланылышы	Профессиональ Буззэр	Фразеологизмдар
CбиFбиuibi буйынса		
Теп баш-корт пуззэре	Узлэштерелгэн Буззэр	
Уларзыц тсулланылыу ватсыты кузлегенэн		
Искергэн Буззэр	Неологизмдар	

13. Ни всей Буззэр двийм тсулланылышы Бэм профессиональ Буззэргэ буленэ?

14. Дейвм тсулланылышы Буззэр тип ниндэй Буззэр атала?

15. Двийм тсулланылышы Буззэргэ ниндэй Буззэр инэ?

16. Првфессиональ Буззэр тип ниндэй Буззэргэ эйтэбэз?

17. Диалект Буззэр тип ниндэй Буззэргэ эйтэбэз?

18. Тарихи Буззэр хатсында Бейлэгез.

19. Архаизм Буззэр нимэне ацлата?

20. Яды Буззэр (невлогизмдар) тип нимэгэ эйтэбэз?

21. Интернациональ Буззэр хатсында нимэ белэБегез?

22. Ни всвн бер тврквм Буззэрзе теп баштсврт Буззэре, э икенсе бер тврквмвн узлэштерелгэн Буззэр тип йвртэлэр?

23. Баштсорт теленэ тсайы телдэрэн ниндэй Буззэр узлэштерелгэн?

24. Баштсорт теле лексикаыныц а рта банил удешен Без нисек куз алдына килтерэБегез?

25. Фразеолвгизмдар тип нимэгэ эйтэбэз?

26. Фразевлвгизмдар квндэлек Бвийлэштэ барлытстса килгэн Бузбэйлэнештэрэн нимэБенэн айырыла?

27. Фразеологизмдарзыц телмэрзэге роле тураында Бейлэгез.

28. Клише тип нимэгэ эйтэбэз? Улар фразеологии Бузбэйлэнештэрэн нимэБенэн айырыла?

29. Буззэргэ лексик анализ яБау тэртибе тураында Бейлэгез Бэм бер Бузгэ анализ яБап курБэтегез.

30. Лексикография тигэн Буззе нисек ацлайыплз?

31. Ниндэй тер Бузлектэрзе белэБегез?

32. Беззец ниндэй Бузлектэрегез бар?

V булек

ФОНЕТИКА БЭМ ОРФОЭПИЯ. ГРАФИКА БЭМ ОРФОГРАФИЯ

o Мэктэп программаы буйынса Безгэ фонетика Бэм орфо ^p, эпия тураында нимэ билдэле булуын исегезгэ твшв- ^&* рвгвз. Бораузарга яуап биреп, узегеззе тикшереп тсарагыз-

1. Безгэ телмэрзец ниндэй терзэре билдэле?

2. Фонетика нимэ вйрэнэ? Был булек ни всвн шулай атала?

3. Телмэрзец вндэре нимэ ул? Улар беззе уратып алган баштса ендэрэн нимэБенэн айырыла?

4. Ни всвн бвтэ вндэр Бузынтсы Бэм тартын-кыларга буленэ?

5. Нимэ ул пар тартынтсылар? Улар парFa ниндэй принцип менэн берлэшэ?

6. Баштсорт телендэ ни всвн ижек твшвнсэБенэ йэшэй?

7. Басым нимэ ул? Беззец телмэр всвн уныц ниндэй эБэмиеэте бар?

8. Безгэ фвнема тигэн твшвнсэ танышмы? Уны ни всвн белергэ кэрэк Бэм уныц менэн нисек файзаланырга?

9. Нимэ ул орфоэпия?

10. Нимэ ул ассонанс Бэм аллитерация?

§ 21. ТЕЛМЭР ӨНДЭРЕ. БУ^ЫНТСЫ БЭМ ТАРТЫНТСЫ ВНДЭР. ФОНЕМА, БУ^ГЭ ФОНЕТИК АНАЛИЗ

Фонетика — ул тел гилеменец телмэр вндэрен Бэм уларзыц яБалыу юлдарын тврквмлэу, бадым тсуйуу, Буззэрзе ижектэргэ булеу узенсэлектэрен вйрэнеусе булеге.

вндэр кешенец телмэр аппаратында тын алганда тел Бэм ирен, тауыш епсэлэренец актив эшлэуе БеземтэБендэ барлытска килэ. вндэр ике тврквмгэ буленэ: Бузынтсылар Бэм

тулы булмаган редуция кузетелэ — Бузынтсылар басымбыз ижектэрэ тсытсартылып эйтелэ.

Эгэр зэ Бузынтсы ен бетенлэй тешеп тсалпа, тулы редуция барлытстса килэ: *ете*, лэкин *етмеш*; *алты*, лэкин *алтмыш*. Тулы редуцияның орфографияла сагылыш таптсан осратстары ла бар: *халы-к* — *хал-кы*, *ирек* — *ирке*, *малек* — *милке*, *бурек* — *бурке* Б. б.

Шулай уте телдэ протеза Бэм эпентеза тип йеретелгэн фонетик куренештэр зэ бар. Уларзы, элбиттэ, кубебенсэ рус теленец Бэм баштса телдэрэц йогонтобо тип гсарарфа кэрэк.

Эгэр рус Бэм баштса сит телдэрэн ингэн Бузэрэц эйтешен ецеллэштереу есен Бузынтсы ен Бузэц алдынан тсуйылба, ул протеза була: *скамейка* — *эскдмйэ*, *шляпа* — *эшлапэ*, *стакан* — *ыстакан* Б. б.

Эгэр Бузынтсы ен Буз башындагы ике тартынтсы ендец арабына тсуйылба, ул эпентеза тип атала: *смола* — *пумала*, *книга* — *кенэгэ*, *крупа* — *кврпэ*, *бревно* — *бурэнэ* Б. б.

Ике Буз бер интонация менэн йэки бер тынала эйтелгэндэ, ике Бузэц уртабындагы бер Бузынтсының тешеп тсалыуы элизия тип йеретелэ: *бара алмайым* — *баралмайым*, *Ос/ю урамдары* — *Офуррамдары* Б. б.

• Баштсорт телендэ тартынтсылар менэн тартынтсыларзы ярашыуы, йэгни ассимиляция, йыш кузетелэ, был осратста тартынтсылар уз-ара яцгыраулытстса йэки Бацгыраулытстса тсарап отешашалар. Мэсэлэн, Буз яцгырау тартынтсыга булба, ялгау за яцгырау тартынтсынан башлана Бэм киребенсэ: Буз Бацгырау тартынтсыга булба, ялгау за Бацгырау тартынтсынан башлана: *урман-дар*, *-куна-к-тар*, *тсайт-ты*, *килгэн*, *яр^агы* Б. б.

Лэкин йэнэш килгэн тартынтсы ендэрэц ярашыуы Бэр ва^кытта ла эзмэ-эзлекле кузетелмэй. Мэсэлэн, тсылым яБаусы *-ла-лэ* ялгаулары, Буз Бацгырау йэки яцгырау тартынтсыга бетеугэтсарамастан, *л* менэн башлана: *баш-ла*, *шатлана*, *таш-ла* Б. б.

Исем Бэм сифат яБаусы *-лыпэ-лек*, *-логк-лок*, *-ло-лв*, *-hbij-hej* ялгаулары ла шулай уте тартынтсы ендэрэц ярашыуу законына буйфонмай: *берлек*, *конлвк*, *йэйлек*, *йылык*, *гумерлек*, *то\$ло*,

Баштсорт телендэге бындай куренеш, йэгни йэнэш торган тартынтсы ендэрэц бер-беребенэ отешамауы диссимиляция тип атала.

Баштсорт телендэ Бузгэ Бузынтсы ен менэн башланган ялгау тсушылба, Буз азап>шда *~к*, *к*, *п* ендэре *г*, *г*, *б* менэн сиратлаша: *китап* — *китабым*, *А~к И\$ел* — *Агщел*, *бал псалатс* — *балгала-к*, *булэк* — *булэгэ*.

Телдэ бер ендец бер нисэ эйтеш варианты бар, Бэм ул Бузэц тсайбы урынында тороуына, басымлы йэки басымбыз ижектэр менэн бэйлэнгэн. Бер ендец бетэ варианттары фонема тип йеретелэ.

Фонема — фонетика берэмеге. Грек Бузенец тамыры — *phon* — «ен» тип тэржемэ ителэ, ул рус теленэн узлэштерелгэн Бузэрэц осрай: телефон, грамофон, магнитофон, таксофон, фонотека Б. б. Был берэмек телмэрэзге бер ен эйтешенец бетэ варианттарын иеэпкэ алырга мемкинлек бирэ: без асыт ишеткэндэрен генэ тугел, редуцияга бирелгэндэрен дэ (тсайбы сатста бетенлэй таньрга мемкин булмагандарын да йэки бетенлэй югалгандарын да). Фонема Бузэ енде дерес эйтеу, эйтеш Бэм язылыш нормабын кузетеу есен кэрэк. Бэр фоне маныц узенец язма билдэбе — графемабы, йэгни хэрефе бар. Графема — ул абстракт тешенсэ, языуза телмэр ендэрен билдэлэусе график билдэлэрэц тупланмабы.

Эйзэгец, мэктэп программабы буйынса фонетик анализ яБау тэртибен идкэ тешерэйек. Бузэе утсыйбыз, бадымын тсуябыз. Бузэц нисэ хэрэфтэн тороуын билдэлэйбез, шунан Буц ендэрэ Банын асытслайбыз. Эгэр зэ хэрэф Бэм ен Бандары тап килмэбэ, сэбэбен ацлатабыз. Шунан Буц Бузэц бетэ ендэрен язып алабыз Бэм уфа характеристика бирэбез. Мэсэлэн: *Иэнбикэ* - - 7 хэрэф, 7 ен. *И* — тартынтсы, яцгырау, *э* — Бузынтсы, нэзек, *н* — тартынтсы, танау, сонор, *б* — тартынтсы, яцгырау, *и* — Бузынтсы, нэзек, *к* — тартынтсы, Бацгырау, *э* — Бузынтсы, нэзек.

- 1. Тубэндэ бирелгэн езектэн бер ижекле пэм куп ижекле пузэрэе кусереп языгыз- Ул пузэрэе нисэ пузынхы н9М нисэ тартынхы ен булуыын билдэлэгез пэм уларра характеристика бирегез (халын пузынхылар, нэзек пузынхылар, яцгырау тартынхылар, пангырау тартынхылар).

Бер кен Хозай Ер йезендэге барлытс халытстарга байрам елэшэ. Тсайтсанда баштсорттоц кусэре бынып китэ. Ни эшлэмэк кэрэк? Байрамды эрэм тсалдырып булмай бит инде. Куршелэргэ берэм берэм тейэп ебэрэ был. Э узе арбабын ташлап, Быбай Fбина тсайтып тешэ. Бетэ ерзэ байрам башлана. Тик баштсорт илендэ генэ тауыш-тын юте. Халытс куцелбез. Аптырагас, Хозайга тагы кеше ебэрэлэр.

— Миндэ байрам бетте, — ти Хозай. — Эгэр байрам кэрэк булба, тсунатс сатсырыгыз. Килгэн тсунатс узе менэн байрамын да алып килер.

Шул кендэн башлап баштсортта тсунатс сатсырыу гэзэте урынлашып киткэн. Тсунатс килдеме — илгэ байрам килэ. Ана шунан тсалган ул баштсорттоц тсунатссыл гэзэте. (*Риуэиэттэн.*)

цм'1||,)н о^екте текст тип эйтеп буламы? Булга, ни есен икэнэн

- 1<м;ка исем бирегез.
- Гоксты абзацтарга булеп кусереп ЯЗЫРЫЗ.
- 1екст эсендзге микротемаларзы билдэлэгез.

2. Тубэндэге г|узэрзэге тартынхы эндэргэ характеристика бирегез.

Башкортостан Республикаы, дзулэт гербы, флаг, Башкорт дзулэт академия театры.

3. Тексты ухырыд. Ундагы пуз?эрзэ ассимиляция куренешенец булы- уын асыклагыз, тартынкыларзыц ярашыу сэбэбен анлатырыз Бэм мисал- дарзы кусереп ЯЗЫРЫЗ.

Борон заманда беззец ата-бабаларыбыз бер урындан икенсе урынга кусеп йорегэн. Бер вакыт улар, мал котер осон арыуы- рак ер эзлэп, кусеп киткэн. Бик куп ер уткэс, былар бер кетеу бурегэ тап булган. Ошо кетеузе йероткэн буре кетеузен айыры- лып сыккан. Ул каруан алдына тешкэн дэ юл башлап киткэн. Ата бабаларыбыз буре артынан бара торгас, бик матур тугайлы йылгаларга, урманга, елэк-емешкэ, йэнлеккэ бай ергэ килеп сыккан. Ырыу карттары бергэ йыйылып: «Бындай ер донъяла КУК, ошонда гумер итэйек», — тигэндэр. Шул вакыттан бирле ата-бабаларыбыз узэрэн баш буре артынан килгон кешелэр, йэгни «башкорттар», тип йеретер булкандар. Борон бурене «корт» тип, башкорттарзы «Баш корт артынан килеусе халык» тип йероткэндэр. «Баш корт артынан килеусе халык» тип эйтеу — «баш буре артынан килеусе» тигэнгэ тиц. «Башкорт» пузе бына ошонан килеп сыккан. *(Риуэйэттэн.)*

- 1. Текстын, теп фекерен билдэлэгэ?.
- 2. Тексха исем бирегез.
- 3. Был едектен текст булыуын исбат итегед.

§22. ГН БЭМ ХЭРЕФ М8НЭСЭБЭТЕ. ИЖЕК.

БА^ЫМ. ОРФОЭПИК НОРМАЛАР. КИТАП БЭМ ЙЭНЛЕ БЭЙЛЭУ СТИЛЕНЕЦ ЭЙТЕЛЭШЕ

9 1. Графика нимэне вйрэнэ? Был булек ни есен шулай *dggz.* атала?

*mmi'^* 2. Нимэ ул хэрэф? Беззен, тирэ-йундэге башка билдалэрзэн ул нимэбе менэн айырыла?

3. Алфавит нимэгэ кэрэк? Уны кем уйлап тапкан?

4. Ни есен зур Бэм бэлэкэй хэрэфтэр кэрэк?

5. 9н тешонсэбе безгэ танышмы?

Хэрэф — телмэрзец енен ацлатыу есен кулланылган гра- ик билдэ (гэзэттэ, бер генэ енде ацлата, лэкин кайы сакта скэрмэбе лэ бар). Хэрэфтэрзе билдэле бер телдэ кабул ителгэн эртиптэ тезеу алфавит тип атала.

Графика — ул языу хэрэфтэре Бэм телмэр эндэре арабын- дагы менэсэбэтте, шулай ук телдец хэрэфтэрзец Бэм знак- тарзыц Ызма билдэбен ейрэнеусе бер булеге (шулар эсенэ тыныш билдэлэре лэ инэ).

Алфавит тип ниндэй зэ булба бер телдец билдэле тэртиптэ урынлаштырылган хэрэфтэр системапына эителэ.

Терки халыктарзын, ин, боронго языу комарткылары V бы- уатка карай. ТСомарткылар терки халыктарында ике язма кулланылганын курьэтэ: 1) Орхон-Йэнэсэй языуы, 2) уйгыр языуы. Галимдар Орхон-Йэнэсэй язмаында 38 енден, билдэбе, йэгни хэре(,)е, булыуы хакында исбат итэлэр. Бына уларзыц кайы берзэре: 1 , J^а, д д, f г, \ л, \ , у ц h. б. Купселек Фа- лимдар Орхон-Йэнэсэй я.змаыныц тамгаларга бэйле булыуын эйтэлэр. Уйгыр языуында барлыгы 20 хэрэф булыуы билдэле, шуларзын, бишебе Бузынкы эндэрзе ацлатыусы хэрес)тэр. Уйгыр языуын гэрэп языуы алмаштыра. Ул языу башкорт- тарга X—XI быуаттарза ислам дине менэн килеп инэ Бэм 1930 йылга тиклем кулланыла. 1928 йылдын, 7 июлендэ Башкорто- стан Узэк Башкарма Комитеты латин алфавитын рэсми дзулэт алфавиты итеп иглан итэ. Яцы алфавитка кусеу 1930 йылдын, 1 гинуарында Fbma тамамлана.

Башкорт АССР-ы Югары Советы Президиумы 1939 йылдын, 20 февралендэ башкорт языуын латин алфавитынан рус графи- каы нигезендэ тезелгэн алфавитка кусереу турабында карар кабул итэ.

Башкорт алфавитында 42 хэрэф бар. Хэрэфтэр зур пэм бэлэкэй хэрэфтэрзэн тора.

Кузынкы эндэрзе ацлатыусы хэрэфтэр — 9, Бузынкы эндэр — 12.

Тартынкы эндэрзе ацлатыусы хэрэфтэр — 28, тартынкы эндэр — 28.

Ике хэрэф — ь, ь — касандыр ен тултырмаына эйэ булба- лар за, хэзер уз аллы ен ацлатмайзар.

Языуза фонема Буззец ниндэй урынында булыуына кара мастан, бер ук хэрэф — графема менэн Бурэтлэнэ. Грамоталы языу есен якшы усешкэн фонематик ишетеу мобим, йэгни эндэрзе ишетеу кунекмэбе, телмэр аилпында уларзы айырыу Бэм ниндэй позицияла тороуын ацларга кэрэк.

Баштсорт алфавиты

Да	Бб	Вв	Гг	FF	Дд	Зз	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии
а	бэ	вэ	гэ	Ғы	дэ	зы	йе	йо	же	зе	и
Йй	Кк	Тстс	Лл	Мм	Нн	ц	Оо	9е	Пп	Рр	Сс
•кыка	ика	тсы	эл	эм	эн	эц	о	е	пэ	эр	эс
с	Тт	Уу	Үү	Фф	Хх	ҺҺ	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ьь
сэ	тэ	у	ү	эф	ха	Һа	це	че	ша	ша	калии айыры билдэб
		Ыы	ь	Ээ	Ээ	Юю	Яя				
		ы	из^еклек Бэм но^ек айырыу билдэбе	э	э	йу	йа				

Һу/ззец фонетик Бэм график йезен ацлау Бэм сагыштырыу есен Бузго ен-хэрэф анализы эшлэйзэр. ҮТК9Н параграфта «Йэнбикэ» Бузен нисек тикшергэнде исегезгэ тешорегез Бэм тубэндэге анализ менэн сагыштырыгыз.

1. Буззе тыцлайбыз. һор енде язып алабыз, уҒа характеристика бирэбез Ыом уныц ниндэй хэрэф менэн бирелгонен курьэтэбез:

- й — яцгырау тартынтсы, и хэрэфе менэн
- э — нээк Бузынтсы, э хэрэфе менэн
- н — яцгырау тартынтсы, танау, сонор, н хэрэфе менэн
- б — яцгырау тартынтсы, б хэрэфе менэн
- и — нээк Бузынтсы, и хэрэфе менэн
- к — яцгырау тартынтсы, к хэрэфе менэн
- э — нээк Бузынтсы, э хэрэфе менэн билдэлэнгэн

7 ен, 7 хэрэф. Был тикшерелгэн Буззе эндэр Бэм хэрэфтэр Ыаны тап килэ. вндэрзед нимэ менэн билдолонеуен язып, без Беззед менэн фонетик тҮгел, э Бузго он-хэрэф анализы эшлэнек тэ инде. Онде ниндой хэрэф менэн билдэлэу һор сатс ацлашыламы? Яуа-быгыззы ацлатыгыз.

Бирелгэн Буззорго транскрипция яҒагыз: елэн, юрган, ёлка, еллэтеу, балгалатс, люк.

Баштсорт алфавитының узенец серзоре ло бар:

- Мосолон, ь Бэм ь. Улар он ацлатмаган ниндой хорэфтор Бэм уларзыц роле нимоло?

- Тагы ла дурт хорэф бар. Буззед тсайы урынында тороуына Тсарап уларзыц он мэгэнэбе узгэрэ. Ниндэй хэрэфтэр икэнленген Без ацлаганьыгыззыр инде?

Дорос?, улар е [йе], ё [йо], ю [йу, йу], я [йа].

Буззед тсайы урынында тороуына карал, улар бер Бузын-•iii ондо билдэлэй Бэм тартынтсы ондэрзед йомшатслыгын Курьэтэ, шул уте ватсытта тулы бер ижекте ацлата.

Баштсорт телендэ языу Бэм утсыу — ижекле. Ижектэ ондэр •пзмэбе менэн дерос языу бэйлэнгэн, Бэм, киреБенсэ, язылган Иуззэ хэрэфтэр тезмэБенэ уларзы утсыу бэйлэнгэн. Йэнле телмэрзэ — ондэр, язма телмэрзэ хэрэфтэр Буззе дорос *кабул •тергэ Бэм ацларга хезмэт итэ.

Буззэрзэ, F939TT9, Бузынтсы ондэр косо басым менэн эйтелэ, туҒа курэ лэ улар ижек яҒаусылар булып тора. Буззэ купме ижек булҒа, шул тиклем ук Бузынтсы ондэр була.

Баштсорт тел белемендэ ижек ике йунэлештэ ойрэнелэ:

1) яҒалышы ягынан ижек тип бер тында эйтелгэн онгэ йэки бер нисэ ен берекмэБенэ ойтолог;

2) яцгырашы ягынан йоношоБендогелорго тсараганда кес-лорок яцгыраган ен булган телмор кирэген ижек тип йеретэлэр. Мэсэлэн: уй, ат, -кайт; бар-ла, яйла (экрэнэй), бо-йон-до-ро-к-һој легк-тоц һ. б.

Буззэрзэ ижектэр Ыаны терлесэ була. Баштсорт телендэ бер Буззэ берзэн алып уНҒа ятсын ижек булуыу мемкин: дэрт-лэн- < > • реу-се-лэр-^е-ке.

Баштсорт телендэ ижектэрзед тсалыбы бер ондэн алып дурт онгэ тиклем була: ара, дйт, -карт.

Ижек яҒай алыусы ондэрзед урынына бэйле асытс Бэм ябытс ижектэр була. Асытс ижектэр Бузынтсы л арҒа: нала, дала, -кара, э ябытс ижектэр тартынтсыларга бетэ: тай, кур-кэм, аш.

Басымдың тешеу-тешмэуенэ тсарап, ижектор басымлы Ыом басымьыз була: агас, агаслыж, ~карама, яцы, яцы (~кайтты).

1. Бирелгэн пуззэрзэн. транскрипциями тезегез пэм ижектэргэ булеп языгыз.

Ебегэн, юлбарыд, елгыуар, юлаусы, ябалатс, елмерзэк, ятстырттыс, альбом.

2. Тубэндэге езекте укыгыз. Халын хэрэфтэр менэн бирелгэн пуззэрзэ ижектэргэ булеп кусерегез, уларзыц ижек калыптарын языгыз.

Олгв: т — тартынтсы, Ы — Бузынтсы, булуыунса: бу лы-уын-са: ть-ть-Ыт-ть.

Билдэле булуыунса, IX быуатта венгр^ар Кеньятс Уралдан Дунайга кусеп кито. Мадьярзар менон берго баштсорт теэбилэлэренец бер елешо ло кито. Улар Дунай уйҒуулыгында моцгего теплонэ.

Венгрия башторттары арабында ислам динен кабул пткандэре лэ, католик динен тотоусылар да булган. Мосолман башторттар уз телен XIV быуаттса тиклем Батслаган. Фаран тарихсыбы Ятсут Хэмэуи языуынса, Венгрия дэүлэтэндэ мосолман баплорттарзын, 30 ауылы булган.

Кенбайыш Европа королдэренен, Палестинага таре походта - рында Венгрия королдэре лэ тсатнаштан. Был походтарза мадьяр рыцарзары менэн бергэ христиан башкорттар за булган. Эмма христиан башторттар мосолмандарга карты Бугышмаган.

Тарихта христиан башторттарзыц етенсе Бэм Бигезенсе таре походтарында (1248—1254) тсатнашыуы билдэле. Египет авторзары ото ике походта христиан башторттар турабында азып калдырган.

Венгр королдэре башторттарзы атсрынлап мадьяр теленэ Бэм католик диненэ кусергэн. Шулай булыуга тсараматтан, богонго башкорт халтсы менэн венгр халтсы арабында тсан туганлыгы Баман да Батслана... (Р. Бикбаев.)

- Текска исем бирегез һам уныц темапын эйтегез.
- Абзацтарзын, микротемаыын билдэлэгез Иэм дэфтэрегезгэ язып куйыгыз.

3. Язма текста Иузээрэе юлдан юлга кусереу кагизаларен исегезгэ тешерегез.

Бузээрэе айырым ижектэрэе косола тауыш менэн билдэлэу басым тип атала.

Морфологик ятктан башторт телендэ басым урыны даими, кубебенсе, Буззец Буцгы ижегенэ тошэ. Ялгаузар остэлгэн Байын, басым азаттса кусэ бара: *тозолош — тозолшитар — твзолшитэрэн*. Э бына рус телендэ басымдар торло ижектэргэ тошэ Бэм йыш тсына кусеп йорой.

Башторт телендэ Борау алмаштарында, тсайы бер рэуештэрэе, ярзамсы Бузээрэе бадым тэуге ижеккэ тошэ, хэбэрлек заты ялгаулы Бузээрэе бадым ялгау алдындагы ижеккэ, шулай уте кидэксэлэр алдындагы ижеккэ лэ тошэ.

Телмэрэе айырым игтибар талап иткэн Бузээрэе эмоциональ йокмэтке бирергэ кэрэк булганда логик басымдарзы айырып йоротэлэр. Башторт тел гилеме тарафынан башторт Бузээрэнэн, эйтелеш нормалары Бэм телдэн эйтелгэн телмэрэе интонацион ятстан бизэу тсагизэлэре ейрэнелгэн.

Орфоэпия — ул тел гилеменен, эйтелеш нормаларын ейрэнэуесе Бэм эйтелеш тэтсдимдэрен эшлэуесе бер бүлеге.

Орфографик хаталар орфографик тсагизэлэрэе белмэуээн, график хаталар хэрэфтэрэе деред яза белмэуээн килэ. Бэлэкэй

класс утсыусылары хэрэфтэрэн, отсшаш элементтарынын, азылышын бутайзар, Бэм уларзын, кезгелэге сагылышын бирэлэр (мэдэлэн, Я хэрэфен R итеп язалар).

Орфоэпик хаталар эйтелеш нормаларын бозоу менэн бэйле.

Башторт телендэ лэ дород эйтелеш менэн дород азылыш Бэр ватсытта ла тап килмэй. Телмэр культурабына эйэ булган кеше телден, дород эйтелеш нормаларын мотлатс белергэ тейеш. 'Кызганыстка карты, йыш тсына радио Бэм телевидение тапшырыузарын алып барган кешелэрэн, телмэрэндэ лэ шундай хаталарзы кузэтергэ була. Текст нисек азылган була, шулай утсыу гээткэ инеп киткэн, э орфоэпий нормаларзы онотоп ебэрэбез. Мэдэлэн, Буз башында Бэм азагында к, -к ондэрэнэн, дород эйтелеше тубэндэгесэ була:

1. булэк алган — булэгалган
уратс одте — урагодто
иртэ килде — иртэгийде

2. Тэуге Буз р, л, и, з, ж ондэрэнэн, беребенэ тамамланып, икенсебе к, тс ондэрэнэ башланба, Бэм был ике Буз паузабыз эйтелбэ, шулай уте к, тс ендэре дород эйтелештэ г, г ондэрэнэ кусэ:

- бал калек — балгалак
- Бэр кеше — Бэргеше
- бал корто — балгорто

3. Тэуге Буз Бузынкы онгэ тамамланып, икенсебе к йэки тс оно менэн башланба, улар паузабыз эйтелгэндэ лэ к, тс ондэрэнэн, г Бэм г ондэрэнэ кусеше барлыкка килэ:

- алты каз — алтыгаз
- ете кыз — етегыз
- килэ китэ — килэгитэ

4. Буз батындапл в оненец деред эйтелеше.

Алфавитта был енден, узенен, айырым хэрэфе юк, шунлыктан язмала ул в хэрэфе менэн белдерелэ, лэкин деред эйтелештэ уы, уе рэуешендэ эителэ:

- Вэкил — Уэкил
- вакыт — уакыт
- Ватан — уатан

Лэкин бындай узгэреш рус теленэн узлэштерелгэн Бэм халык-ара Бузээрэе кузэтелмэй: *вагон, врач, велосипед, волейбол* Б. б.

Орфография (грекса *orfo* «дерес» Бэм *grapho* «язам») — языуза телмэрзе биреузец бер терле алымдарын билдэлэусе тсагизэлэр йыйылмабы. Икенсе терле эйткэндэ, тел гилеменец дерес язылыш нормаларын ейрэнэ торган булге орфография тип атала. Орфографияның булктэре — улар Бузээрзе телдэн язма телмэргэ кусергэндэ һар терле 'кыйынлы'ктар менэн бэйле куп -кагизэлэр теркеме. Баш'корт теленец орфографияһында түбэндэге булктэр айырып йеретелэ:

1) Бузец мэгэнэуи елештеренец дерес язылышы — тамыр-зар, ялгаузар;

2) -кушылып, айырым Бэм дефис менэн язылыу;

3) зур Бэм бэлэкэй хэрэфтэрзе ткулланыу;

4) Бузээрзе юлдан юлга кусереу;

5) Бузээрзек график 'кыскартылыуы.

Орфографияның Бэр бер булге билдэле бер принциптар менэн характерлана. Орфографияның принциптары — ул бер йэки бер нисэ тсагизэ нигезэндэ яттсан тел законлылыттары.

Баш'корт теленец дерес язылышы, нигеззэ, баш'корт йэнле Бейләу теленец эйтелеш принцибына, йэгни фонетик, орфоэпии нигезгэ тсоролган. Был принцип буйынса Бузээрзэ ендэр нисек ишетелба, шулай языла: *Агизел, ярганат, тсырсынташ, тсэйенбикэ, душлашы* Б. б.

Лэкин шул уте ва'кытта баш'корт теленец дерес язылышы менэн дере? эйтелеше араһында зур гына айырма бар. Мэсэлэн, *як,шы ине* Бузбэйлэнешен бер тынала шэп итеп эйтеп 'карагыз. Могайын, шулай эйткэндэ ул *я-кшине* формаһында яцгырай, Бэм дурт ижекле Буз ее ижеклегэ генэ тсала.

Бынан тыш фонематик принцип тураһында ла эйтеп китергэ кэрэк. Был принцип ендэрзе ацлатыусы хэрэфтэрзек бер терле язылыуын тэьмин итэ. Фонематик тсагизэлэргэ, йэгни фонематик принциптка нигезлэнгэн йомша-кы-к ь Бэм тсалыны-льга ь билдэлэренец язылыуына бэйлэнгэн.

Орфографияла морфологик принцип та бар. Рус Бэм рус теле аша ингэн Бузээрзек кубеһендэ тамыр Бэм нигез елештэре рус орфографияһындагы морфологик принципта языла, э ялгаузар сјонетик принциптса ярашлы тсушыла: *мотор-јар-га, коллектив-тар-зыц, академия-Нын-да* Б. б.

Традицион припцшгка нигезлэнгэн 'кагизэлэрзе лэ искэ тешерэйек, сенки зур Бэм бэлэкэй хэрэфтэрзек дерес язылышы ла орфографик хатага иеэплэнэ.

Зур хэрэфтэр менэн түбэндэгелэр языла:

1. Яцгызлы'к исемдэр, фамилия, исем Бэм атаһының исеме, хайуан тсушаматтары: *Азаматов Ирек Сэлх улы, Бейрэкэй, Ак,тырна-к, Иршдек, Яйгк, Быцарголатс* Б. б.

2. Яцгызлы'к географик атамалар: *Мэскэу, Казан, Орган куле, Пирения ярымутрауы* Б. б.

3. Сэнгэт эсэрзэренец исемдэре: *«Ыргыз» романы, Салауат арияһы, Заһир Исмэгилевтец «ТСозаса» комедияһы, ТС.Дэулэт-килдеевтец «Зэцэр кулдэкле -кыз» картинаһы.*

4. Матбугат, кондитер Бэм парфюмерия изделиелары, транспорт сараларының тэуге Бузээрзе тырнатс эсенэ алына: *«Боролош» романы, «Агизел» журналы, «Башкортостан» газетаһы, «Паратом» кгнфите, «Жигули» машинаһы* Б. б.

5. Хэрэфтэрзэн йэки аббревиатура ендэре менэн ябалган исемдэр: *БДУ, МДУ.*

— 1. Тексты тасуири итеп укырыз, фонетик, морфологик принциптарра . ^ . ^ нигезленеп язылган Бузээрзе табырыз, ялраузарзын фонетик принциптка ярашлы кулланылыуын исбат итегез.

МэшБур тсурайсы, йырсы, куренекле драма артисы Ишмулла Дилмехэмэтов киц билдэле халык музыканты, Туцгэуер ырыуының сал быуаттар тепкеленэн килгэн -курайсылар мактэбенец талантлы вэкиле Иштсэле Дилмехэмэтов гаилэ-Һендэ тыуып усэ.

Ишмулла Дилмехэмэтов - - баш'корт сэнгэте доньяһында ысын мэгэнэҺендэ феноменаль куренеш. Сенки ул, бер ниндэй махсус укыу йортонда белем алыу мемкинлеге теймэугэ тсарамастан, профессиональ театр Бэм филармония сэхнэҺендэ узенец тэбиги таланты Бэм ижади физикэрлеге аржаһында оло осталытска, камиллытска елгэште. Моцо менэн республикала, элекке СССР за гына тугел, Европа менэн Азияның тидтэлэрэе илдэрэндэ тамашасыларзыц тсайнар Бейеуен яулары. Уның уцыштары, элбиттэ, бер юлы баш'корт халытс йыр сэнгэтенек, илаһи башкорт -курайының да триумфына эйлэнде.

Йырсы-импровизатор булара-к, Ишмулла Дилмехэмэтов айырыуса «Тыуган ярым» (узенец Бузээрэ), «Байра-Байра, Бары Бандугасым!» (Техфэт Морат Бузээрэ) йырзаны менэн халытстыц оло мехэббэтен -казанды. Уның либреттоларына композитор ЗаБир Исмэгилев «Урал илселэрэ», «Атшулла» Бэм «ТСабым турэ» исемле опералар ижад ите. (*Р. Шэкур.*)

• Текска исем бирегез.
• Ишмулла Дилмехэмэтов тураһында нимэ белэпегез, шул хахта Иейлэгез.

• Текстын стилин билдэлэгез.
• ейзэ «Тэбири талантлы курайсы» тигэн доклад ЯЗЫРЫЗ БЭМ дэрестэ cbiFbiu flhaFbi3.

2. Бирелгэн гюйлэмдэрзе дерер орфоэпик нормалар нигезендэ укыгы? Иэм ни есен шулай ухылыуын аклатырыз.

1. Беззец ятшы эшлэгэнегеззе Бэр кем белэ. 2. Бер тсабат та барманырыз шикелле. 3. ТСыр тсаззаны оса Бауанан. 4. Без походка ял кено барзыгк. 5. Бул тсул менэн эшлэгэн хатацды уц тсулыц менэн тозэт. 6. Быйыл йэй кено бик эсе булды. 7. Мин у Га пуз тсуштым, ул эйлэнep тэ тсараманы. 8. Котеу китте иртэ менэн. 9. Нисэ кеше кэрэк Безгэ? 10. Икэу кэрэк. 11. ТСазау • катырга ине бынау урынга.

3. ЗУР ЙЭКИ бэлэкэй хэрeф менэн языгыз.

(Б, б)ейек (В, в)атан (h, h)уFbinibi, (Б, б)ородино Бугышы, (У, у)ытыусылар коно, (Я, я)цы йыл байрамы, (Тс, тс)ызыл (М, м)айзан, (О, о)ктябрь проспекты, (М, м)илли йэштэр театры, (Тс, тс)ыштсы Барай, (А, а)врора крейсеры, (Э, э)фв боз аренаы, (К, к)онгресс-холл, (С, с)алауат Бэйкэле.

Узегеззе тикшерегез

1. Орфография тип нимэгэ эйтэбе??
2. Баш-корт теленец орфографияы ниндэй принциптарга тшролган?
3. ТСайы осраткта он менэн хэрeфтец тап килмэуе турабында Бойлэгез.
4. ^ур БЭМ бэлэкэй хэрeфтэр менэн язылыу осратстары турабында Бейлэгез.

VI булек

МОРФЕМА БЭМ БУ^БЯНАЛЫШ

*? Мэктэп программаы буйынса морфемика Бэм БузьяБа-
*4pГ лыш турабында белгэндэрегеззе исегезтэ твшерегез.
Тубэндэге horaу^арFa яуап бирегез.

1. Морфема нимэ ул? Безгэ ниндэй морфемалар билдэле?
2. Баштсорт телендэ яцы Бузээр яБаганда уларзыц Бэр беребе ниндэй роль уйнай?
3. БузьяБалыш нимэ вйрэнэ? Был булек ни есен шулай ата-ла?
4. БузьяБалыш юлдары нимэ ул? Яцы Бузээр ниндэй топ принциптар нигезендэ яБала?
5. «Морфема анализы» тигэн тошенсэ Безгэ танышмы? Ул ни осон кэрэк Бэм уныц менэн нисек файзаланырга?
6. Тамырзаш Бузээр тип ниндэй Бузээргэ эйтэбез? Мисалдар килтерегез.

§24. hY^ СОСТАВЫ

Кузнец иц бэлэкэй ©лвшв (лексема) — ен. Лэкин ендвц уценен, мэгэнэбе КУК. МЭРЭНЭГЭ эйэ булган Буззец минималь берэмеге — морфема. Тел рилеменец булеге — морфемика Бузээрзец составын, Буззец мэрэнэуи олошо — морфемаларзыц тибын Бэм тезелешен вйрэнэ.

Морфема — Буззец МЭРЭНЭГЭ эйэ булган минималь елвшв: тамыр, аффикстар. **Тамыр, аффикстар** — морфеманыц торзэре, ЙЭРНИ Бузээр тамыр морфемаларзан Бэм аффиксаль морфемаларзан тора.

Морфема грекса *morphe* «форма» тигэн Буз. Мэсэлэн, *иген-се, иген-се-лэр, иген-лек, иген-се-лэр-^дн* тигэн Буз ф ° Р^{м а л а} Р^{ш н} Д^а *иген* — тамыр морфема, *-се, -лэр, -лек, -Эн* — аффикстар.

I.\ iim, яБаусы ялгау ярзамында барлытстка килгэн елеше мим-» тип атала. Нигез Буззец лексик мэгэнэБен ацлата. *Урман* — тамыр, *урман-сы* — нигез, *урмансылык* — нигез Буз.

Нигеззец мәжбури елеше булып тамыр исэплэнэ Бэм Буззец лексик мэгэнэБен тамыр белдерэ: *буран*, *агас*, *тау* Б. б.

Тамыр — ул бер ук тамырзан яБалган Бузээрзец дейем елеше. Бындай Бузээрзе тамырзаш Бузээр тип йеретэлэр, мээселэн:

урман	балы-к
урмансы	балытссы
урманлы-к	балыккы
урманда	балы-ксылар

ТСушма Бузээрзе ике йэки ее тамырзыц да булыуы мемкин: *-кулъ-я\$ма*, *йыль-я^ма*, *фото-йыль-я\$ма*, *тсуль-яулык*, *Башкортостан Республикакы* Б. б. Ундай Бузээр -кушма Бузээр тип атала.

Телдэ айырым -кулланылмайынса, ниндэй зэ булБа мэгэнэ ацлатмайынса, Бузгэ тсушылып, яцы Буз яБаусы, уныц формаБын узгэртеусе морфема елеше ялгау була. Аффикс (латинса *abbixus* «теркэлгэн») — ул Бузгэ яцы лексик, грамматик мэгэнэ биреп килеусе елеше. Аффикс Бузгэ тик тамырзан Буц гына тсушыла: *умарта-сы-лы-к*, *йыл-тсы-сы*.

Шулай итеп, баштсорт телендэ ялгаузарзы (аффикстарзы) ее тергэ булеп йеретэлэр: Буз яБаусы, форма яБаусы Бэм узгэртеусе.

Буз яБаусы аффикстар Буззец тамырына йэки нигезенэ тсушылып, уиа яцы лексик мэгэнэ естэй: *юл-даш*, *укыу-сы*, *укы-тыусы* Н. б.

ТСайбы бер яБаусы ялгаузар Бузгэ айырым мэгэнэ бизеге естэй:

1. Иркэдэу, кесерэйтеу ялгаузары: *-кы^ы-тсай*, *мал-тсай*, *тсолон-сатс*, *кош-сотс* Б. б.

2. Сифаттарзыц, рэуештэрзец дэрэжэ ялгаузары: *ал-Ныу*, *тсы^ыл-ырагк*, *матур-ыраи*, *буре-лэи*, *буш-лай*, *тере-лэй* Б. б.

Форма яБаусы аффикстар шулай у-к Буззец тамырына йэки нигезенэ тсушылып лексик-грамматик мэгэнэне узгэртэ. Уларзыц яБалма Бузээрзэн айырмаБы шунда: Буз теркеме узгэрмэйенсэ -кала: *балакай*, */галдат-тар* Б. б.

Буз узгэртеусе аффикстар тамырга ла, нигез Бузгэ лэ 'кушылып килэ. Был осратста лексик мэгэнэ узгэрмэй, тик грамматик мэгэнэ генэ узгэрэ: *укыусы-ныц*, *укыусы-га*, *ип-тэш-ем*,

v Тексты укырыз. У>а ниндэй исем биреп булып ине?

Баштсорт дэулет университетында утсыган сатста бер кенде горком кураторы Гэли Рэли улы Сэйтбатталов аудиторияга кнлеп инде лэ безгэ хэбэр Балды:

— Тере профессорзы кургэнегез бармы? Беген Безгэ тере профессор лекция утсыясатс. Уны тыцларга эзер булыгыз.

Тиззэн деканат ягынан беззец аудиторияга табан Былттыслап атлаган, тсулына зур портфель тоттсан кеше куренде. Без йэБэт кенэ инеп ултырзытс. Был кеше Йэлил Риниэт улы Кейекбаев булып сы-кты. Ул безгэ баштсорт теленец сагыштырма грамматикаБы буйынса лекциялар утсый башланы. Талгын Гbina Бейлэй, тсайБы бер Бузээрзе татстага яза, янына узбэк, уйгыр, тсазатс, сыуаш Бэм баштса телдэрзэн мисалдар килтерэ. Шуныц нигезендэ был телдэр менэн баштсорт теленец тсэрзэшле ген, уларзыц бер сыганатстан усешен асыгк курБэтэ.

Эле лэ хэтеремдэ: Йэлил Гиниэт улы татста янында йылмайып 'карап тора, Бейлэй-Бейлэй зэ, беззец аптырап тыцлаганды кургэс, беребезгэ мерэжэгэт итеп эйтеп куя:

— Бына шулай була ул, мырзаш... — Э узе Баман шат йылмая.

Без, шулай итеп, тере профессорзыц лекцияларын тыцланытс. Безгэ ататслы тел белгесе Йэлил Риниэт улы Кейекбаевта укыу бэхете насип булды. Ул яраттсан утсытыусыларыбыззыц береБе ине.

Лекцияларын тыцлаузан тыш, без Й. Ф. Кейекбаевтыц экиэттерен, тсобайырзарын, «Зебэй Утэголов» тигэн очеркын, Буцынан «Тугандар Бэм таныштар» романын теэнэгэтленеп утсынытс. Уныц Бэр эсэре беззэ тсызытсБыныу уятты.

Йэлил Гиниэт улы Кейекбаев, беззец яраттсан утсытыусыбыз, Бис тсасан да исебеззэн сытсмас. (*К. Яйы-кбаев.*)

• Текстан укыу тамыры менэн япалган Иузээрзе кусереп алырыз пэм составтары буйынса тикшереге?. Аффикстар хушкандан пун ниндэй мэгэнэле Г1узээр барлыкка килэ? Бузээрзе аффикстарзын роле хақында Иырымта яИагыз-

Бузгэ морфема анализы.

Бузээрзе тикшереу тэртибен исегезгэ тешерегез:

1. Бирелгэн Буззец ниндэй Буз теркеменэ тсарауын билдэлэйбез;

2. Буззе узгэртеп тсарайбыз Бэм ялгауын асытслайбыз, график рэуештэ билдэлэйбез •;

3. ТСалган елешен нигез итеп билдэлэйбез •—>;

4. Тамырзаш Бузээр Байлау ярзамында нигеззец тамырын табабыз ' ^;

5. Мэгэнэбе буйнса Буззэ бер тамырмы йэки бер нисэуме икэнэн билдэлэйбез;

6. Тамырзан Буц Буззец ялгауын табабыз Бэм уныц терен билдэлэйбез.

Ошондай «тикшереу» морфема анализы тип атала. Уныц менэн Буззец лексик мэгэнэбен асыклау йэки орфограмманы дорос языу есен, кэрэкле кагизэне Байлау есен файзаланалар. I

1.Тубэндэ бирелгон пуз?эргэ морфема анализы ЯПЭРЫЗ, бер тамырзан булран пузээрзе- теркемлэп ЯЗЫРЫЗ.

Язма, алыска, языусы, бала, атым, колон, язмыш, алыслашыу, атымдыц, колонсак, атлы, йылкысы, колонкай, балакай, аткай, умарталык, яззыртыу, алысайуу, атыма, колондоц, балалар, йерэкле, алыслык, язылыу, алыслаштырыу, колонкайзар, колонсаилм.

• Беззен, языуза тамырзаш Иузээрзэн биш теркем пэм был теркем-дэргэ менэсэбэте булмаран ее ЯЦРЫЗ пуз булырра тейеш.

2. Тубэндэге тексты ухырыз. Билдэлэнгэн пузээрзе күсереп ЯЗЫРЫЗ, уларра һүз составы, ЙЭРНИ морфема анализы аһаҒbi?: Иузээрзэн, тамырын, нигезен Иэм ялраузарын курпэтегез, ялраузарзык терен билдэлэгед.

Башкортостан — ТСараҒакалдыц ак йозолер;
Батыршаныц яуга эйзэр хате Бузелер.
Башкортостан, кайырылҒа ла канаттары,
Дер Белкеткэн батшаларын, сенаттарын!
Башкортостан — беркеттэрзец тойэге ул,
Яугирзарзык ситтэ калган Бейэге ул!..
Башкортостан азатлыкка сая булыр,
Салауатка канат куйыр кая булыр!
Башкортостан — сабыр, назлы гол иле ул,
Ящыры.иам ауылдарзык кол иле ул...
Быгау иле, дарзар иле, шымсы иле,
Талдарынан ал кан тамган камсы иле.
Купме михнэт, купме аһ-зар курмэне ул,
Хозайга шекер, улмэне ул!

Улмэне ул!

(Х. Рилэжес.)

3. Тубэндэге тамыр пузээрзе файзаланып, тамырзаш пузээр япап ЯЗЫРЫЗ- Был осракта аффикстарзык хайпы терен хулланыуырыззы асыхларыз.

Акыл, матур, карт, урман, кымыз, таш.

• Тамырзаш пузээрзэн ниндэй һүз теркеменэ харауын эйтегез.

• Матур, карт пузээрзэн, синонимдарын табырыз, уларзык бер Нисэпе менэн пейлэмдэр тезвгез-

• Шул ух пузээрзэн, антонимдарын табып ЯЗЫРЫЗ.

§ 25. БУ^БЯБАЛЫШ ЫСУЛДАРЫ

Башкорт телендэ БузьяҒалыштыц морфологик, лексик, семантик, лексик-морфологик, лексик-синтаксик ысулдары бар.

Морфологик пузьяпалыш — ул Буззец тамырына яҒаусы ялгаузар кушыу, бер нисэ тамырзык бер кушма Бузгэ ойшоуы аркаҒында яцы Бузээрзец яҒалыуы.

ЯҒаусы ялгаузар кушылып яцы Буз яҒалыу теп морфологик ысул Банала: *йыпсы-сы, агаслы-к, урман-лыпе, тсыр-гыс, -кишла-м* (исемдэр); *пвймдлек-ле, яҒ-гы, теп-лв* (сифаттар); *уи-ла, аш-а, иатс-ла, һbi^лан, тор-ма* (кылымдар); *иртэн-сэк, йэи-ен, а-кса-лата, элек-кесэ* (рэуештэр).

Ике йэки унан да артык тамыр йэки нигеззец бер мэгэнэ ацлатыусы Бузгэ берлэшеуе аркаҒында кушма пузээр яҒала: *• кара+атс > жарагас, яр+~канат > ярганат, йыл+я?ма > ылыш.}ма Б. б.*

ТСошкорт, бала-сага, атй-эне, буре-фэлдн, сеиле-беиле, тирэ-як, аталы-инэле тибындаил Бузээрзе ишле (парлы) пузээр тип йервтэлэр.

БДУ < Башнорт дэулет университеты, АНШ < Америка Кушма Штаттары, БР < Башкортостан Республиканы кеуек Бузээр кыскартылган кушма пузээр тип атала. Уларзык яҒалышы ла морфологик БузьяҒалышка карай.

Лексик-семантик ысул менэн БузьяҒалыш тип телдэ быга тиклем йэшэп килгэн Бузээрзец яцы мэгэнэлэр кабул итеуенэ, йэгни Буззец куп мэгэнэлелеге барлыкка килеуенэ эйтэлэр:

1) Исемдэр: *буяу* (кылым), *буяу* (исем), *"кара* (тес), *-кара* (исем);

2) Сифаттар: *-канатлы* (кош), *-канатлы* (Буз), *-канатлы* (уй), *а-к* (пот), *а-к* (юл), *а-к* (бэхет), *а-к* (тирмэ) Б. б;

3) ТСылымдар: *алыу* (узецэ кабул итеу); *алыу* (кулга алыу); (курБэтмэ); *алыу* (уцыш); *алыу* (белем) Б. б.

Фонетик БузьяҒалыштыц тубэндэге терзэре бар:

а) ©ндэрзец сиратлашыуы: *Нейэл — свйэл, кары — пыры, серек — еврэк, бврток — бврвек;*

б) Буззец тотош Бузынкылары нэзегэйеу: *-каины — -кэйнэ, /галма-к — Нэлмак;*

в) басымдыц узгэреуе: *парами*, (исем) — *-карама* (кылым), *яцы* (китап) — *яцы* (килде) Б. б.

Лексик-морфологик БузьяБалыш тип Буззец мэгэнэБе Бэм грамматик Бызаттары узгэреу юлы менэн икенсе Буз теркеменэ күсеуен эйтэлэр:

а) баш-ка Буз теркемдэренец исемлэшеуе: *уктыусы, кетеусе, -карайтым* (-калган икэн);

б) сифатлашыу: *имеусе* (исем) < *имеуселэр* (пет), *кимереусе* (исем) < *кимереуселэр, кимереусе* (сыскан).

Лексик-синтаксик Бузьяпалыш булганда бер нисэ Буз дейем мэгэнэгэ эйэ булган Бузбэйлэнешкэ эйлэнэ: *тимер юл, Багкорт дэулэт педагогя университеты, ~кымыз янаусы, базар квн, Q(jx) — Сибай поезы* Б. б.

ТСушма Бузээрзец дерес язылышын белеу есен тубэндэге ора-ктарзы истэ тоторга кэрэк:

1) ике тамыр Буззе -кушыу юлы менэн яБалган -кушма Бузээрзэ тэуге тамыр аны-клаусы вазифабын югалтып, ике тамыр бер атама булып китпэ, бындай -кушма Бузээр бергэ языла: *Нарыштау, Агизел, Асылыкул, ат~казашан, Тацпылыу, Иш-килде* Б. б.;

2) Бузээрзе эйэртеу юлы менэн яБалып, эйэртеусе Буззэ 3 се зат эйэлек ялгауы тешеп калган бер теркем -кушма Бузээр бергэ языла: *балгалаж, аип>яулы7<, жульязма;*

3) ике тамырзан торган -кэрзэшлек терминдары бергэ языла: *олатаи, елэси*

4) тамыр Бузээрзе -кабатлау, парлау юлдары менэн яБалган -кушма Бузээр Бызы-кса аша языла: *ары-бире, азмы-купме, халы~к-ара, йврвй-йврви, ойквм-виквм, квскэ-квскэ, ир-егет, тсыз~кыр~кын* Б. б.;

5) ике аралаи>1 сикте белдереусе -кушма Бузээр Бызы-к аша языла: *Офв — Стэрлетамсгк, У чалы — Кумертау.*

1. О?екте ухбиFби?. Калын хэрефтэр менэн ядылран Музээрзен, составтарын, ябалыу юлдарын тикшерегез (пэм анлатырыз.

Исерткес эсемлектэр эсеу — шулай уге ту-кланыу гигиенабын бозоу, тигэн Буз. Исерткестэрзец Баулы-к-ка зыяны ха-кында куп язалар, Бейлэйзэр. Эммэ БеземтэБе Бис кенэ юте. Эскелек илде басып бара. Эскелектец кеше Баулыгына зыяны ны-к зур. Бына ни есен айы-к йэшэузе кенузэк мэсьэлэ итеп -карау ихтыяжы килеп тыузы.

Ысын мэгэнэБендэ йэшэу айы-к кен итеузен гибэрэт. Эскэн кешенец ацы томалана ла йэшэуенен, ни рэуешле икэнен онота. Онота гына тугел, э бетенлэй шэйлэмэй. Шул рэуешле кендэре, айзары, йылдары утэ. Айы-кы-ктыц -кэзерен белмэгэн кеше йэшэу^{не}н, мэгэнэБен ацламай. А-кылы юйылган, йэшэуенец мэгэнэБе онотолган хэлдэ кен итэ ундай кеше.

Тирэ-йундэ тормош барганын, бала л ары ускэнен (ярай эле балалары атайзарыныц эскегэ Бабышыуынан алда доньяга килгэн, югиБэ терле сиргэ юлы-к-кан булыр ине улар), йорт-йыБазы туганын Бис шэйлэмэй ундай кеше.

Фэ-кэт айы-кыгк гына йэшэузец ысын мэгэнэБен билдэлэй. Эгэр зэ мэгэр аратсы йэки исерткес эсемлектец бутэн тере файзалы булба, ТСерьэндэ уны -кулланырга кэцэш иткэн аяттар язылыр ине. Ундай аят ю-к ТСерьэндэ. Тимэк, айытслы-кты йэшэуебеззец нигезе итеп алырга тейешбез. Шунбыз белэсэкбез, бетэсэкбез, кж-ка сыгаса-кбыз.

Эскегэ Бабышып, гаилэ -короузан мэхрум ителеп, купме ират током тсалдырыузан мэхрум?! Э купме тсатын-тсыз, айы-к тормошто йэшэу мэгэнэБенэ эуерелдерэ алмаганлы-ктан, эсэ булыу бэхетенэн мэхрум?! Алла Ба-клабын!

• Тамырзаш Иузээрзе теркемлэп ЯЗЫРЫЗ-

2. Тексты игтибар менэн у-кырыз, ундагы тамыр, япалма, -кушма Бузээрзе кусереп ЯЗЫРЫЗ.

РЕСПУБЛИКАБЫЗ ТАРИХЫНАН

1917 йылдыц 25 августынан 30 августына тиклем Эфелэ II Баш-корт съезы утэ.

Съездыц кен тэртибендэ Узэк Бапгкорт Советыныц отчет доклады, ойоштороу йыйылышына бэйле мэсьэлэлэр -карала.

Ойоштороу йыйылышына тейешенсэ эзерлэнеу, махсус баш-корт исемлеген тезеу, бетэ баш-корт райондарында ауыл советтарын ныгытыу турабында -карау сыгарыла.

Узэк Баш-корт Советыныц составы яцыртыла, уныц рэйесе итеп Ш. Манатов, агзалары итеп З. Вэлиди, С. Мирасов Б. б. Байлана. (*«Башсорт календары»*нан.)

• Текстары узлэштерелгэн Иузээрзе табырыз.

• Башкорттарзын милли азатлых есен керэше тураИында ниндэй китаптар ухбиFаHбиFбиЗ бар?

3. Бирелгэн Бузээрзе файзаланып, исемдэр, сифаттар, рэуештэр, кылымдар flhaFбиЗ- Ниндэй ялгаузар хушып яИаранырыззы анлатырыз-буцынан ул Иузээр менэн Иузбэйлэнештэр тезегез.

1. Баш-корт-, кез-, -кыш-, кис-, иртэн ;

2. ТСур-, тсас-, -кап , -карау-, -кыл-, -кыр-;

3. влге-, ошо-, от-, оялыу-, нэээкэт .

4. 9?екте тасуири итеп ухырыз. Текска исем бирегез, яИалма Иузээрзе ТаббiFbi9, уларзын нар берегюнен ниндэй юлдар менэн ябалганын асыклагыз.

Шэрэфи агай ул — уртаса буйлы, ткалын кэузэле, арыслан Быматк, киц яурынлы, йерегэндэ Иалматк ткына барып йерей торран кеше. Шул арысланга откшаган булганга уны «Арыслан Шэрэфи» тип йеретэлэр. Лэкин был уныц ауыл телендэ ткулланыла торран берзэн бер лэткэп исеме тугел. Унан башка уны ткызарып торган белэк кеуек зур моронга эйэ булганы есен «карту ф морон Шэрэфи» тип, пэр ваткыт у? Иузен едтэ тсалдырырга тырышканлыгы есен «тискэре Шэрэфи» тип тэ йеретэлэр. Иц куп ткулланыла торганы — «тискэре Шэрэфи». Сенки уныц был сифаты инде бетэ районга таралган. Теге утызынсы йылдарзагы боролоштар ваткытында районда «Сулпан» колхозы тураИында Буз сытктанда, «унда бутап ятыусы тискэре Шэрэфи генэ. Мин ярлы, мине бер нэмэ лэ эшлэтэ алмайзар, ти зэ алга килэ лэ баса...» тип Нейлэйзэр ине.

Уныц йэше инде иллеге яткынлап бара. Шулай за тэбэнэк ткалын кэузэБе аз FbiHa ла шицгэне ютк. Аткирын Иэм тигез улсэнгэн азымдарында ла артытк узгэреш куренмэй. Эсе ятктарза усэ торган ткаты агас япратктары шикелле, Наткал - мыйытк та бик ткаты тора; эле булла бер генэ атк бертек тэ куренгэне КУК. ТСысткаИы, эле Шэрэфи агайзыц НукИа тимер езерлек таза Иэм тормош агасынан иц бай уцыш йыя торган ваткыты.

Ул узенец егет сагындагы батырлытк сифаттарын сатк ткына ла кэметмэгэн кеуек, насарзарын да арттка ташламаган. Ул Иаман да эуэлге Иыматк кире. Ул Наман да эуэлге Иыматк уз Иуэле. Уныц Иаман да уз Нузен генэ булдыргыны, башткаларзан бер иле югары булгыИы килэ. Ваткыт-ваткыт уныц тигез нур сэскэн ткояштка ла, нар кешенец дэ батксаНына яуган ямгыргал а эсе бошоп ткуя.

Уз Иуэле Иэм тискэре кеше ул Шэрэфи агай. (И. Насыри.)

• Эзектец ниндэй телмэр тибына (хикэйэлэу, тасуирлау, фекерлэу) караранын Иэм унын билдэлэрен эйтегез.

• Морон, тискэре, ярлы Бузээрэнен синонимдарын табырыз-

• Шэрэфи арай^ын хушаматтарын эйтегез. Был хушаматтар унын ниндэй сифаттарын аса?

• Узегез белгэн, кургэн йылга йэки кулгэ бэйлэп, тасуирлау хикэйэ1те тезеге?.

5. Ягоусы ялраузар хушып, яИалма исемдэр ЯЗЫРЫЗ. Уларзын мэрэнэлэрен алатырыз, (тузбэйлэнештэр ЯИЭРЫЗ.

1. -са, -сэ, -сы, -се, -со, -се; -льгк, -лек, -лотк, -лек; -даш, -дэш, заш, -зэш.

2. -ма, мэ; ыс, ее, ос, -ее; -иле, -гее.
3. ын, -ен, -ЫПК, -ек, -ткатк, -кэк, -матк, -мэк.
4. -ынты, -енте, ымте, -емте.

• Кунегеузе утэу есен «Башхорт теленен Г1узлеге»н файзаланырра мемкин.

6. Бейлэмдэге рэуештэрзе билдэлэп, уларзын гойлэмгэ ниндэй хис-ТОЙРО бизэге, баһа биреузэрэн андатырыз- Уларзы шул ух МЭРЭНЭЛЭ узгэртеп буламы? Булиа, ни есен? БулмаИа, ни есен?

1. ТСоро-Иары ташлап, аз-маз ерголэгэс, ут лэукеп, уз юлын алды. (F. ИбраИимов.) 2. Ауырып киткэн сатктарында бер-береНен ткарап, у? белдектэрэнсэ дауалап, тизерэк аяткчка бастырырга тырышткандар. (Экиэт.) 3. ...Шуны белгэс, серегэн, ткыйыш ткоролош тэртибенсэ бара алманым. (B. Вэлид.) 4. Э халытк менэн уныц тап узенсэ эшлэнгэн эштэр, алдагы бурыстар хаткында ирээрэе, ололарса, етди Нейлэшеу генэ... (3. Бишшева.)

• Яг1алма исемдэрзе курготегез, уларзын тезелешен байхарыз Иэм андатырыз-

7. Тубэндэге Иузээргэ морфема анализы яИарыз-

АткИаткалдары, бэхетНезлеккэ, йортауайзарга.

• Йортауайзар Г1узен нисек андайИырыз? Кулланылышы буйынса ниндэй тергэ харай?

Узегеззе тикшерегез

1. Морфема тип нимэгэ эйтэбез?
2. Буззец нигезе тип нимэгэ эйтэбез?
3. Буззец тамыры тип нимэгэ эйтэбез?
4. Аффикстар тураИында нимэ белэНегез?
5. Аффикстар ниндэй терээргэ буленэ? Бэр береНенэ характеристика бирегез Иэм миралдар килтерегез.
6. Башткорт телендэ ниндэй БузьяИалыш ысулдарын белэИегез?
7. Тамырзаш Бузээр тип ниндэй Иузээргэ эйтэбез?
8. ТСушма Иузээр тип нимэгэ эйтэбез?
9. ЧКушма Иузээрзец дерес язылышын ацлатыгыз.
10. Морфема анализы тураИында нимэ белэИегез? Ниндэй зэ булиа берэй Иузгэ морфема анализы яИап курИэтегез.

ЙЭШ БЕЛГЕСТЕЦ ТЕЛМЭРЕНЭ ТАЛАПТАР

1. Йэш белгестец Бейлэу Бэм язма телмэре дерес булырга, йэгни баш'корт эзэби теленец нормаларына (орфоэпик, орфографик, грамматик, пунктуацион, синтаксик) яуап бирергэ тейеш.

2. Йэш белгестец телмэре теуэл булырга тейеш, белгес у? Бонэренец терминдарын, махсус Бузээрзец мэгэнэлэрен теуэл белергэ, уларзыц бэйлэнештэрен Бэм ткулланылышын ятсшы белергэ тейеш.

3. Йэш белгестец телмэре логик ятктан дорос булырга тейеш. Ул иц меБим Бэм икенсе пландагы эштэрзе айыра белергэ тейеш. Белгес узенец -карашын ятсларга, тезис тезергэ Бэм исбатлау есвн аргументтар килтерэ белергэ тейеш.

4. Йэш белгестец телмэре таза булырга тейеш. Телмэрзец тазалыты — ул стилистик Бэм лексик нормаларзы кузэтеу. Белгестец телмэрэндэ паразит, ябай Бейлэшеу, диалект, жаргон Бузээрэ булырга тейеш тугел, баштсорт телендэ синонимдары булганда телмэрзе сит телдэрзэн ингэн Бузээр менэн бутарга ярамай.

5. Йэш белгестец телмэре тасуири булырга тейеш. Телмэрзец тасуирилыпл, беренсенэн, синонимдар (лексик Бэм грамматик), икенсе ятстан, образлы сараларзы (эпитеттар, метафоралар һ. б.) тсуллана белеу менэн бэйлэнгэн.

6. Йэш белгес бер йэки бер нисэ партнер менэн шэхси, телефон йэки эш хаттары буйынса диалог Бэм монолог алып бара белергэ тейеш.

Исецдэ тот!

I. Тексты тасуири үсбipFa нисек эзерлэнергэ?

1. Тексты игтибар менэн утсыгыз. Унда нимэ турабында Бвйлэнеуен куз алдына килтерергэ тырышып -карагыз (мвмкин булганда).

2. Телмэрзец темабын, теп фекерен, тонын билдэлэгец.

3. Был тексты Без ниндэй ма'ксат менэн укыясатсбыгыз, узегеззец тыцлаусыларыгыззы нимэгэ инандырырга телэй-Бегез, шул хатсга уйлагыз.

4. МэгэнэБе буйынса иц меБим Бузээрзе, йэгни логик басым тошкэндэренец алтына Бызып барыплз.

5. Паузаларзы билдэлэгец.

6. Тасуири итеп уткыганда телмэрзец баштса тасуири сараларын нисек файзалана алыуыплз хатсында уйлагыз, мэсэлэн, телмэрзец темпы, тауыштыц косе.

II. Текстыц планын нисек тезергэ?

1. Тексты укырыз, ацлашылмаган Бузээрзец мэгэнэБен асы'клагыз.

2. Текстыц теп темабын Бэм теп фекерен билдэлэгец.

3. Тексты мэгэнэуи елештэргэ булегез, уларга исем бирегез.

4. Пландыц тсараламабын языгыз. Планда бетэ меБим моменттар сагылганмы, пландыц елвштэре мэгэнэлэре буйынса бэйлэнгэнме, улар текстыц темабын Бэм теп фекерен саиллдырамы икэнен кузэтегец.

5. Камиллаштырылган пландыц вариантын игтибар менэн атсламага кусереп языгыз.

III. Йокмэткене текстса я-кын итеп я\$уу (Бейлэу) есвн нисек эзерлэнергэ?

1. Тексты игтибар менэн утсыидз; ацлашылмаган Бузээрзец мэгэнэБен асытшагыз.

2. Дэреслектэ йэки укытыусы тэтсдим иткэн Бораузарга яуап бирегез.

3. Бирелгэн планга ярашлы (йэки планды узегез тезегез) тексты мэгэнэуи елештэргэ булегез.

4. Текстыц стилистик билдэлэгец. ТКайы бер тел узенсэлектэрен исегеззэ ТОТОФОQ, язганда йэ Бейлэгэндэ уларзы Батслагыз.

5. Тексты мэгэнэуи елештэргэ, фразаларга булеп, яцынан укыгыз.

6. Китапты ябыплз. Изложениенец беренсе вариантын (йэ тсараламала язылганын) тсарап сыгып тозэткэндэн Буц, атсламага кусереп языгыз.

IV. Инша естендэ нисек эшлэргэ?

1. Иншаныц темабын Бэм теп фекерен билдэлэгец.

2. Без иншаилз менэн кемде Бэм нимэгэ ышандырырга телэйБегез, шуны уйлагыз.

3. Кэрэкле материалды йыйылыз Бэм Байлап алыгыз.

4. Иншаныц, нигеззэ, ниндэй телмэр теренэн торасагы билдэлэгез (хэбэр, Бурэтлэу, фекерлэу).

5. Стилз узенсэлектэре турабында уйлагыз (мэсэлэн, нэфи эзэбиэт, публицистика п. б.).

6. Планын тезегез.

7. Иншаны тэузэ тсараламага языгыз, тикшереп сытс-канда Бэм хаталарын тезэткэндэн Буц, атсламага кусереп языгыз.

V. Хикэйэ языу естендэ нисек эшлэргэ?

1.Без ниндэй Ва-КНФа турабында Бейлэргэ йыйынабыгыз, ниндэй дэрэжэлэ ул -кызытслы Бэм фэБемле, шул хатсга уйлагыз.

2. Хикэйэнец темабын Бэм теп фекерен билдэлэгез, уФа исем бирегез.

3. Узегезец хэтирэлэрегецзэн кэрэкле материалды Байлагыз йэки уны баштса сыганатсгарзан йыйыгыз.

4. Хикэйэнец композиция схемабын тсарагыз.

5. Хикэйэнец композиция схемабын конкретлаштыргандан Буц план тезегез. Унда башланыш, сиселеш, кульминация, тейенлэнеу, Ыгымта влештэрен курБэтегез.

6. Хикэйэ елештэренец кулэменэ игтибар итегез. Унда топ мвБим ватшга тулыратс сагылырга тейеш икэнен уйлагыз.

7. Хикэйэлэ диалогтарзы (йэки айырым репликаларзы), Бурэтлэу эпитеттарын (бэлки фекерлэу) тсулланырга тырышырыз, улар Без Бейлэгэн кешелэрзец характерын, ватшгаларзыц аҒбиібіН тулыратс куз алдына бадтырырга ярзам итер.

8. Хикэйэгецзе тэузэ тсараламага языгыз, тикшергэндэн Бэм тезэткэндэн Буц кусереп языгыз.

VI. Изложение языу естендэ нисек эшлэргэ?

1. Тексты укыганды игтибар менэн тыцлагыз.

2. Текстыц темабын Бэм теп фекерен билдэлэгез.

3. Текст нисэ елештэн тороуын куз алдына килтерегез. Бэр елешо нимэ турабында Бейлэй?

4. Бэр елештэ мэгэнэ ягынан теп Бу^зэргэ игтибар итегез.

5. Авторзыц ниндэй образлы Буззэрен узегезец изложениегызца тсулланырга телэр инегез?

6. Языусыныц ниндэй тыныш билдэлэр ґкулланыуына игтибар итегез.

7. Тексты тагы бер тсат укыганды игтибар менэн тыцлагыз.

8. Текстыц планын тезегез.

9. Изложениены тсараламала язгандан Буц, тикшереп n.in.ipFa, тейешле тыныш билдэлэрен тсуйырга онотмагыз. Шунан Буц Fbma атсламага кусереп языгыз.

VII. Картина буйынса инша естендэ нисек эшлэргэ?

1. Рэссам турабында мэглумэттэрзе укыгы?.

2. Картинаныц исеменэ игтибар итегез. Йыш тсына рэссам узенец картинабында иц меБим йекмэткене ошо бирелгэн исемдэ курБэтергэ телэй.

3. Бурэткэ игтибар менэн тсарагыз, уныц йекмэткеБэ хатсында уйланыгыз (бында нимэ булган, ни есен?).

4. Иншаныц темабын Бэм теп мэгэнэБен билдэлэгез, шунан сыгып исем бирегез.

5. Иншаныц планын тезегез.

6. Иншала кешелэрзец кейемдэре, йвззэре нисек, Бауа йэки урман, ялан нисек Бурэтлэнгэн, ниндэй буяузар тсулланылранын тасуирлагыз.

7. Иншаны тсараламага языгыз, хаталарын твзэтегез, кусереп языгыз.

- 2) морфологик билдэлэре;
- 3) синтаксик функциябы.

Баштсорт телендэ 12 Буз теркеме бар. Улар уз аллы Бэм ярзамсы Нуз тврквмдэренэ буленэ.

Уз аллы Буз тврквмдэренэ түбэндэгелэр инэ: исем, сифат, Бан, алмаш, тсылым, рэуеш.

Ярзамсы Буз теркемдэре: бэйлэуес, теркэуес, кисэксэ, менэсэбэт Бузээр, ымлытс, отсшатыу Бузээр.

Буз теркемдэренец буленеше түбэндэге схемала бирелэ.

VII булек

МОРФОЛОГИЯ

«Мэктэп программабынан грамматиканыц «Морфология» ^р, булеге буйынса алган белемезе иске тешереgez. Тубэн-^{Ш*} дэге Бораузарга уз аллы яуап бирегез.

1. Морфология нимэ ойрэнэ?
2. Нимэ ул пуз теркеме? Баштсорт телендэ ниндэй пуз теркемдэре бар?
3. Уз аллы пуз торкемвнэ ниндэй пуз теркомдэре инэ?
4. Ярзамлык Бузээрэ ниндэй Бузээр (Буз теркомдэре) инэ?
5. Бузец грамматик мэгенэпэ тигэн тешенсэ Бэзгэ танышмы?
6. Морфологик анализ тешенсэе менэн танышбыгызмы? Ни есен был тошенсэлэрэзе белергэ кэрэк?
7. Исемдец, сифаттыц, Бандыц, алмаштыц, тсылымдыц, рэуештец, ярзамлытс Бузээрэц ниндэй грамматик категориялары бар?

Буз теркомдэре турапында тешенсэ

Морфология {*morphe* — форма, *Logos* — учение) — Буз хатсындагы грамматик тэглимэт ул.

Морфология пуз формабын, Бузец грамматик категорияларын Бэм пэр телдец морфологик тезелешен билдэлэусе пуз теркемдэрен ойрэнэ.

Буз теркомдэре — бер-беребенэн мэгенэ йокмэткелэре, формалары Бэм синтаксик функциялары менэн айырылып торган лексик-грамматик теркемсэлэр.

Буз теркемдэрен түбэндэге узенсэлэктэре буйынса булеп йервтэлэр:

- 1) лексик-грамматик мэгенэе;

Буз теркемдэренен, буленеше |

уз аллы	ярзамсы
З~	.г
исем сифат Бан алмаш тсылым рэуеш	бэйлэуес теркэуес кисэксэ менэсэбэт Бузээр ымлытс отсшатыу Бузээр
~Т~	.г
1) грамматик формалары Бэм категориялары ныгк усешкэн; 2) Бейлэм кисэктэре булуу Бэлэтенэ эйэ	1) грамматик категориялар менэн узгэрмэй; 2) Бейлэм кисэге булуу Бэлэтенэ эйэ тугел

§ 26. ИСЕМ

Исем турапында дейвм тешенсэ

Исем — предметлытс тешенсэбен ацлатыусы уз аллы Буз теркеме.

Мидалдар: хезмэт, Бауа, тшыш, ашлык, йондоз, тшыш, фекер, матурлытс, йэшлек, сабырлытс, хыял, ижад, кос, тейен, атскош, сабий, ерек, мэтрушкэ.

Мисалдаран куренеуенсэ, предметлы-к твшенсэе киц мэгенэгэ эйэ, шуилытстан исем иц зур Бэм киц тсулланылган Буз теркеме булып исэплэнэ.

Предмет, кеше, куренеш, тешенсэлэрэн, атамабын ацлат-
 \\\} горкоме исем тип атала. Ул кем? нимэ? кемдэр?
 НУ и \лэр? Бораузарына яуап бирэ.

Анлаткан мэгэнэлэрэнэ ткарап, исемдэр тубэндэге теркем-
 сэлэргэ буленэ:

1. Конкрет предмет, матдэ, йэн эйэлэрэн белдергэн исемдэр:
 ей, урам, кала, бысатс, естэл, кемеш, исурFани, батсыр, арыш,
 Боло, агай, елэсэй, -кайын, ерек, буре, йомран, кесэртке.

2. Терло мизгелде, куренештэрзе, хауа торшон ацлаткан
 исемдэр: болот, йэшен, тойон, ямгыр, Базагай, яз, йэй.

3. Терле сифат, узенсэлектэр атамабын андаткан исемдэр:
 горурытс, изгелек, сызамлы'К, елгерлек, оялсанлы'к, нэээкэт-
 лек, ны-кышмалылытс, куркэмлек.

4. Предметтарзыц Баны ягынан атамабын белдергэн исем-
 дэр: еслек, бишлек, йезлек, мецлек.

5. Терле эш-хэрэкэт, хэл, менэсэбэттэрэн, атамабын ацлат-
 кан исемдэр: керэш, тынысльга, именлек, берзэмлек, татыу-
 льге, барлытс, КУКЛЫТС, кэрэклек.

6. Кешелэрзец Бенэрэн, хезмэтен белдергэн исемдэр: нефтсе,
 инженер, стилист, менеджер, археолог, кинолог, телеоператор,
 юрист.

Исемдэрзец грамматик узенсэлектэре 18-се таблицала
 бирелэ.

18-се таблица

Грамматик мэгэнэбе, Бораузары	Морфологи к билдэлэре	Синтаксик роле
Предметлытс тешенсэбе, кем? нимэ? кемдэр? нимэлэр?	1) яцрызлытс Бэм урта теп ьге исемдэргэ буленэ; 2) пан, килеш, эйэлек Бэм хэбэрлек категориялары менэн узгэрэ.	Бейлэмдэ эйэ, хэбэр, тултырыусы, анытслаусы, хэл булып килэ.

Исемдэрзец ябалышы

Ябалышы ягынан исемдэр дурт теркемгэ буленэ. Был буле-
 неш 19-сы таблицала бирелэ.

19-сы таблица

Исемдец терзэре	Билдэлэмэбе	Миралдар
Тамыр исемдэр	Тик тамырзан Fbma торран исемдэр.	ТСояш, йэйрор, арпа, аFас, кул, тээрэ.
ЯБалма исемдэр	Ялгаузар кушылып яБалган исемдэр.	Йырсы, кузлек, тезвлеш, болонлотс, ауылдаш.
ТСушма исемдэр	Ике йэки бер нисэ Буззэн тсушылып, бер предмет- лытс тешвнсэбен ацлаткан исемдэр.	Агизел, коньяк, ТсараFони, ашъяулытс, Оло Эйек, «Йэшлек» газетабы.
Парлы исемдэр	Мэрэнэлэре ягынан бер-беребенэ ятсын булган Бэм Бэр вакыт икебе йэнэш тсулланылран исемдэр.	Ер-Буу, азык-тулек, ата-эсэ, ир-егет, тимер-томор, сэй-шэкэр.

51 цгм^лы к Бэм уртатсылытс исемдэр

Мэгэнэбе буйнса исемдэр яцплзлы'к Бэм уртатсылы-к
 исемдэргэ буленэ (20-се таблицала игтибар итегез).

20-се таблица

Исемдэрзец буленеше	Нимэ ацлата?	Мидалдар
яцрызлытс исемдэр	Айырым бер ЯЦРЫЗ пред- метка, кешегэ, хэл-ватшгаларра бирелгэн атама.	«Октябрь» совхозы, «Атсбузат» операбы, Оло Эйек, Ирэмэл, Еэтырнам, Мостай Кэрим у рамы.
Уртатсылтк исемдэр	Куп Баны предмет- тарзыц, эйберзэрзец, ватсигаларзыц, тешенсэлэрзец урта-к исе- мен, дейемлэштерелгэн атамабын ацлата.	АFас, ялан, баткса, квитанция, ткуянтубыгк, раилэ.

Янгы^льпс исемдэргэ тубэндэге атамалар -карай:

1) кешелэрэн, фамилиялары, исемдэре, атабынын, исемдэре
 (Бишева Зэйнэб Абдулла тсызы, Эхтэмов Мехтэр Хеснелхатк
 улы);

2) хайуан 'кушаматтары (Туры-кай, Аткабай, Муйнатс,
 Ерэнсэй, Атсгуш);

3) географик атамалар (Кавказ, Ейэнсура, Япония, Негеш,
 Ирэн дек, Оло тау);

4) астрономик атамалар (Юпитер, Оло Етегэн, Тимергазык, Ай, Сулпан);

5) дэулет ойошмалары, фирмалар, газета, журнал, китап, тапшырыу, урам, йыр исемдэре (Башкортостан Республикаы Хокумэте, «Глория» фирмаы, «Башкортостан укытыусыы» журналы, «Иэншишмэ» газетаы, «Сэлэм» тапшырыуы, Пункин урамы, «Урал» халык узэге, «Золхизэ» халык йыры);

6) тарихи вакигалар, байрамдар, орден, мизал атамалары (Бвйек Ватан Бугышы, Яцы йыл байрамы, «Эселек даны» мизалы, Хезмэт Кызыл Байрак ордены).

Яцплзлык исемдэр кайы бер осракта уртаклык исемдэргэ кусергэ мемкин, мэсэлэн: Рентген — немец галимы Бэм рентген — кыска электромагнит тулкынлы кузгэ куренмэгэн нурзар, Ом — немец галимы Бэм ом - электрзыц каршылыгын улсэу берэмеге.

Уртатслыс исемдэргэ терло предметтарзыц, эш-хэрэкэт, хэл-вакига, процесс, куренештэрзец, тешенсэлэрзец атамаы ацлаткан исемдэр инэ: йэйгор, бал, тезелеш, ярыш, етештереусэнлек, шатлык, тупрак, акыл, азатлык, һаҒбиин, кеше, быу, карабойзай, тамсы, Букмак.

§ 1. Эзекте тасуири ухыгыз, теп фекерен билдэлэгез. Исемдэрзе табып, япалышы буйынса твркемлэп ЯЗЫРЫЗ.

Кеше узенец шишмэ башын эзлэй. Томаланыр инеш-кузлэузэрен игелекле кулдар тазартып тора.

Борон башкорттоц язылмаган шундай кануны йэшэгэн: ирмен тигэн ир-егет ата-бабаыныц кэмендэ ете быуынын, ырыуыныц шэжэрэ ебен, халкыныц кобайырын, йыр-моцон белергэ тейеш булган. Языу таныганы, куп Бенэргэ эйэ булганы макталган.

Ата-бабаларын белгэн нэсел-нэсэбенец атын-затын хэтерендэ йэшэткэн. Ырыу шэжэрэбен белгэн ил-йорт тарихын куцелендэ баклаган. ТСобайырзар, йыр, карбуз белгэне халкыныц рухын, моцон йерэгендэ йереткэн. ТСул осталары йорттар Балган, таш пулаттар корган, йорт-йыбазын бизэгэн. Шулай шишмэ башы болак, йылгаларга тсушылып, ырыузар берлеге, быуындар агышы, зур тарих барышы барлыкка килгэн. (*Ф. Хвсэиенов. «Тормош».*)

Узецден шэжэрэнде теше. Нэделегеззэ ниндэй Иенэр эйэлэре бар? Нэселегеззэ (ырыуыгызза) билдэле Иенэр династияпы бармы? Шул тура-ла кескэй хикэйэ теше. Хикэйэидэ шагир Кэзим Аралбайзыц «Шэжэрэ — ул сал тарихха багыр тээрэ, Куз яззырИац, шул тээрэнэн атыр йээрэ» тигэн ширыр юлдарын куллан. Был пузээрзе нисек анлайпыц?

2. Тубэндэге тексты игтибар менэн ухырыз. Текстын, теп фекерен билдэлэгез. Тексха исем бирегез.

ЯЦРЫЗЛЫХ исемдэрзе табырыз, билдэле бер теркемдэргэ туплап ЯЗЫРЫЗ.

Беренсе булып Казандапл батша наместнигына, уз ирке [менэн Рэсэйгэ кушыласагы тураында белдереп, Рэйнэ ырыуы J бейе Айсыуак барганы билдэле. Был хэл 1555 йылдыц башында була. Казандан ул Рус батшалыгы канаты астына алыныуы тураында махсус грамота алып кайта. Рэйнэлэрээн Буц 'Казанга батша грамотаы артынан Мец кэбилэбе вэкилдэре юллана. Тарихта уларзан 11 вэкил — Бэр ырыузан берэр кеше I барганы билдэле. Мецдэрээн Буц «ак батша»Ға юрматылар бара. Улар Тэтегэс бей етэкселегендэ дурт илсе — Бэр ырыузан I берэр вэкил була: Азнай, Илсектимер Бэм Кармыш.

1555 йыл азанлида, кыш еткэс, ТКазанга берлэштерелгэн илселекте Усэргэн, ТСыпсак, Берйэн Бэм Тамъян ырыузары ебэрэ. Билдэле булыуынса, усэргэндэрээн Бикбау бей, кып сактарзан ТСагаужа, берйэндэрээн Элсекэй, тамъяндарзан Шэгэле Шакман сацгыла баргандар. 1556 йыл башында иБэ теньяк-кенсыгыш башкорттарынан табындар за Рус дэулетенэ кушыла. Э Эй, Йурузэн буйзарын, Урал арьягын тойэк итеусе башкорттар Баман Себер ханлыгы изеуе астында кала эле.

Башкорттарзыц Рус дэулетенэ кушылыуы Казанга барыу менэн генэ тамамланмай. Билдэле булыуынса, "Казанда улар батша илсебе менэн осрашып, кушылыу шарттары тураында Бейлэшеузэр алып бара. Ошонда ук Мэскэугэ, батшаныц узенэ жалованный грамота алырга барыу вакыттары билдэлэнэ, яцы илселэр булэктэр Бэм тэуге тулэйэсэк яБакты тейэп Мэскэугэ барып еткэнсе, ТСазанда башкорттарзан аманаттар алып калына. Купселек илселэр Мэскэугэ 1557 йылдыц тэуге яртыында барып етэ. Шулай итеп, башкорт иленец купселек елеше Рус дэулетенэ кушыла. Ошо ук вакытта Эстрхан ханлыгы ла Рэсэй менэн килешеу тезей. (*«Аманат» журналынан.*)

3. Тубэндэге «ханатлы Иузээрзе» ухыгыз, уз фекерегеззе эйтегез. «Эш — икенсе эсэк пинен» тигэн 1тузээрзе нисек ацлайгырыз? Фекерегеззе исбатлагыз. Уртахлых исемдэрзе табырыз, мэгэнэлэрен ацлатырыз.

Донъяга Бине эсэц тыузырҒа, кешелэр есон Бине эшец тыузыра. Эш — икенсе эсэц Бинец. Ул гына, тик ул п>ша Бине кеше итэ, матурлай, бизэй Бэм устерэ. ЭшБез Бин буш Бэм мэгэнэБез, шатлыгыц — ялган, ашаганыц — харам, Бейгэнец — гонаБ. (*Р. Ғаруное.*)

Баштсорт телендэ исемдэр мэганэбе Бэм формабы ягынал берлектэ, куплектэ тсулланыла. Берлек Бэм куплек Бандары ныц нимэ ацлатыуы, нисек белдерелеуе 21 се таблицал курбэтелэ.

21-се таблица			
Исемдэрзек Баны	Нимэ ацлата?	Нисек белдерелэ?	Мисалдар
Берлек Баны	Бер генэ предмет, хэл-Ва-КНҒа, процестыц атамабын белдерэ.	Берлек Бандагы исемдец аффиксы (ялгауы) кж, йэгни улар теп килештэге исем рэуешендэ килеп, бер ниндэй зэ ялгау -кабул итмэй.	Урам, кул, йукэ, бэхет, йондоз, келэм, корректор, умырзая, ипподром.
Куплек Баны	Вер тврле куп предмет, хэл-еа-КНҒа, процес тарзыц атамабын белдерэ.	Исемгэ -кушылып килгэн -тар, -тэр, -\$ар, -\$эр, -дар, -дэр, -лар, -лэр аффикстары ярзамында бел дерелэ.	Урамдар, кулдэр, йукэлэр, бэхеттэр, йондоззар, келэмдэр, корректор?ар, умырзая лар, ипподромдар.

Исемдэрзек куплек категориябыныц ике тврле формабы бар.

1. Бер терле предмет, хэл-ватшга, процес тарзыц атамаларын белдереуе *индивидуаль куплек* формабы. Мэсэлэн: Бында баштсорттарзан баштса ла алые ерээрзэи куп терле халытстар йыйылган. Рустар за, сыуаштар за, татарзар за бар. (н. *Дэу-лэшина*.)

Был Бейлэмдэрзэ индивидуаль куплек формабы түбэндэге Бузээрзэ куена: баштсорт — баштшрттар, ер — ерзэр, халытс — халытстар, рус — рустар, сыуаш — сыуаштар, татар — татарзар.

2. Ижтимаги Бэм шэхеи тормошта бергэ эшлэу, йэшэу, ижад ярынан бер теркемгэ туплаузы белдергэн *коллектив куплек* формабы. Мэсэлэн: Александр Невскийзар, Суворовтар, Салауаттар, Кутузовтар, Котовскийзар, Чапаевтар атта йерегэндэр. (Н. *Нэжми*.)

Исемдэрзек эйэлек категорияны

Исемдэрзек *эйэлек категорияны* теге йэки был предметтыц ткайбы бер заттка йэки предмет-ка тсараганлыгын ацлата. Ул терле юлдар менэн белдерелэ. Был 22-се таблица курбэтелэ.

Белдерелеу юлдары

1. Исемдэргэ эйэлек заты ялгау-зары -кушылыу юлы менэн.

2. Исемдэр алдына эйэлек алмашыныц беренсе формабын тсуйуу юлы менэн.

3. Исемдэрзек алдына фэ-кэт эйэлек алмашыныц беренсе формабын 'куйуу юлы менэн.

4. Исемдэрзек азарына эйэлек алмашыныц икенсе формабын тсуйуу юлы менэн.

Мисалдар

I зат Бенэрем — Бенэрзэрэм
II зат Бенэрец — Бенэрзэрэц
III зат Бенэре — Бенэрзэре

I зат минец Бенэрем, беззек Бенэребез
II зат Бинец Бенэрец, беззек Бенэрегез
III зат уныц Бенэре, уларзыц Бенэрзэре

I зат минец Бенэр, беззек Бенэр
II зат Бинец Бенэр, беззек Бенэр
Шкдрмэ: был эйэлек менэсэбэттец есенсе зат формабы булмай.

китап минеке, "кэлэм Бинеке, дэфтэр унытсы, ей беззек, естэл беззек, телефон уларзы-кы

Исемдэрзек хэбэрлек категориялары

Бейлэмдэ хэбэр булып килгэн исемдэргэ 'кылымдарзыц зат ялгаузары -кушылыуы *исемдэрзек хэбэрлек категорияны* тип атала: *твзвусемен, твзвуселэрбез; твзвусенец, твзвусенегез; твзвусе, твзвуселэр.*

Хэбэрлектец КУКЛЫТС формабы *тугел* Бузе менэн ябала. Хэбэрлек ялгаузары ошо Бузгэ тсуйыла: *твзвусе тугелмен, твзвусе тугелбез, твзвусе тугелтегез, твзвусе тугел.*

Исемдэрзек хэбэрлек категориябы ялгаузары сыганатк Бэм урын-ватсыт килештэрзэге исемдэргэ лэ тсуйыла: *мин Ауыр-газы районынанмын; без твныте-квнбайыштабыз.*

0^ 1. Тексты тасуири итеп укыгыз, теп фекерен билдэлэгец, исем ^—*—^бирегез. «Мехэббэт» темапына эцгэмэ ойошторгоц.

Текстан эйэлек заты кабул иткэн исемдэрзэ табыгыз, мэганэпен ацлатыгыз, япалыу юлын билдэлэгец.

Мехэббэт узе тэрэн, киц мэганэгэ эйэ. Беззек халытк мехэббэтле кеше ти икэн, уҒа матурлытс, Бейкемлелек, атшл-лылытк, игелеклелек мэганэлэрен дэ Бала. Тимэк, мехэббэт эхлатки категорияга эуерелэ. МехэббэтБез кеше тизэр икэн, куп кире сифаттарзы куз алдында тота. Улар эзеп-эхлатш баба Бузээрэ.

Мехэббэт ул йерецде, тормош иптэшецде, балацды яратыу-зан, туган-тыумасаларыцды ятсын курузэн, тыуган ягыцды,

Тыуран илеце Бейеу тойголары менэн тсушылып, тары кесэйеп, киц мэгэнэ алып ките. Ул тар мэгэнэле гишы'к хисе генэ тугел, Эзиптэр хатта уны илаБилаштырып ебэрэлэр. Бэр хэлдэ, ысын кеше есен иц изге тойго ул мехэббэт. (F. Хвсэйенов.)

Исемдэрзек килеш менэн узгэреуе

Башгорт телендэ иседец алты килеш формабы бар. Килештэрзек исемдэре, Бораузары, килеш ялгаузары 23 се таблица бирелэ.

23-св таблица

Килештэр	Бораузары	Килеш ялгаузары	Мисалдар
1. Теп килеш	кем? нимэ? кемдэр? нимэлэр?		саган, кубэлэк
2. Эйлек килеш	кемдец? нимэнец? кемдэрзек? нимэлэрзек?	-тын,, -тец, -тоц, -тец, -дыц, -дец, -доц, -дец, зыц, -зец, -зоц, зец, -ныц, нец, -нон» -нец	сагандыц, кубэлэктец
3. Тебэу килеш	кемгэ? нимэгэ? кемдэргэ? нимэлэргэ?	тса, -кэ, -Ға, -гэ	саҒауга, кубэлэккэ
4. Тешем килеш	кемде? нимэне? кемдэрзэ? нимэлэрзэ?	-ты, -те, -то, -те, -ды, -де, -до, -де, -зы, зе, зо, -зе, -ны, -не, -но, не	саганды, кубэлэкте
5. Урын-ватсыт килеш	кемдэ? нимэлэ? кемдэрзэ? нимэлэрзэ?	-да, -дэ, -та, -тэ, -за, -зэ, -ла, -лэ	саганда, кубэлэктэ
6. Сиганете килеш	кемдэн? нимэнэн? кемдэрзэн? нимэлэрзэн?	-дан, -дэн, -тан, -тэн, -зан, -зэн, -нан, -нэн	сагандан, кубэлэктэн

Шулай за эйлек Бэм тешем килештэрзек ике терле формабы бар: билдэле пэм билдэБез формалары.

1. Билдэле эйлек килеш: сагандыц, кубэлэктец.
2. БилдэБез эйлек килеш: саган (япрагы), кубэлэк (тсаны).

БилдэБез эйлек килештэ исемдэрзек ялгауы булмай.

1. Билдэле тешем килеш: саганды, кубэлэкте.
2. БилдэБез тешем килеш: саҒан (ултыртсан), кубэлэк (тоттсан).

1. Тубэндэге исемдэргэ сифаттар гтйлап, Иузбэйленештэр тезеп язырыз.

Бланк, ФуМер, дотация, инструмент, тсомарттсы, Байлау, проект, штамп, эрем, депутат, йорт, косметика, павильон, кургэзмэ, рояль, бойоро'к, бригада.

2. Тубэндэге исемдэрзек тебэу килештец куплек форманта куйып ЯЗЫРЫЗ. Алты Иейлэм тезегез.

Белдереу, ансамбль, аукцион, инженер, кабель, мэглумэт, репродукция, пристань, салон, тау, факультет, лифт, етэксе, жанр, гастроль, бурек, абонент, хазина, фестиваль, команда, ойошма, конкурс.

3. Узегезек пайлаган профессиярызза йыш кулланылган исемдэрзэн пузлек тезегез. Буззэрзек кем? нимэ? пораузарына ярашлы булеп ЯЗЫРЫЗ.

Мэсэлэн: кем? авиаконструктор, техник, станоксы, баш механик; нимэ? аэроклуб, генерация, катод, резонанс.

4. Тубэндэге тексты дауам итегез- Геройзыц портретын тары ла саҒби-уырак Г1урэтлэргэ тырышырыз. Хикэйгеззэ терминдар, халых мэкэлдэре хулланырыз- Биш исемгэ морфологик анализ эшлэгез.

Йомро кэузэле, ецел хэрэкэтле, сэлэмэт йезле Хэзисэ апай минец куз алдымда Бэр сатс арыу-талыузы белмэс, эш есен дэ, гаилэ есен дэ йэнен-тэнен аямаган гэжэп бер тсатын, ис киткес изге куцелле эсэ булып килеп баса. Ул китап нэшриэтендэ мехэррир. Актив йэмэгэт эшсеБэ. Гаилэлэ хэстэрле, егерле эсэ, а-кылы хужа тсатын. Купме йек, купме бурые!.. Шулай булыуга -карамастан, мин уныц бер тсасан да зарланганын, Бы-ктаганын белмэйем. КиреБенсэ, унан бетэ тирэ-ятска шаты-к, бэхет саттсылары сээрэп тора Быматс... (З. Бишшева.)

Узегезе тикшерез

1. Ниндэй Буззэргэ исем тип эйтэлэр?
2. Исемдэр ниндэй Бораузарга яуап бирэлэр?
3. ЯБалышы ягынан исемдэр ниндэй терзэргэ буленэ?
4. Ацлатсан мэгэнэлэренэ карал, исемдэр ниндэй теркем-дэргэ буленэ?
5. Ниндэй исемдэр яцгызылтс исемдэр тип атала?
6. Ниндэй исемдэр уртатслытс исемдэр тип атала?
7. Исемдэрзек ниндэй категориялары бар?

Н. Исмдси, эйлек категорияы ниндэй юлдар менэн белдереле?

9. Исемдэрзед Баны нимэ ацлата, нисек белдерелэ?
10. Исемдэр килеш менэн нисек узгэрэ?

Исемгэ морфологик анализ влгвпе

1. Башлангыс формаы (берлектэ, теп килештэ).
2. Ябалышын билдэлэу (тамыр, ябалма, кушма, парлы).
3. Яцгызлык йэки уртатслык исем?
4. Морфологик билдэлэрен билдэлэу (Баны, килеше, заты).
5. Борауын, Бейлэмдэге синтаксик функцияын билдэлэу.

Олгв: Ир-егетлек, Бэйбэт кешелек тешенсэбе хэзерге заманда тары кицерэк, байыратс сифаттарзы Быйзыра. (*Ф. Хвсэйенов.*)

Сифаттарзы — исем, башлангыс формаы — сифат, тамыр исем, уртатслык, куплек Банда, билдэле тешем килештэ, *нимэлэрсе?* Борауына яуап бирэ, Бейлэмдэ тултырыусы булып килэ.

§ 27. СИФАТ

бзектэрзе тасуири укырыз. Сифаттарзы табырыз, мэгэнэлэрен I анлатырыз. Унан ну сифаттарзы тешереп калдырып укып харагыз. — Ниндэй айырма бар? Сифаттарзыц эИэмиэтен асыхлагыз, фекерегезз^е дәлиллэгеz.

1. ...Ауылда бетэ кеше уны яратып та, мээк итеп тэ Сыуа-кай эбей тип йеретэ. Кезге сыуатс кеуек я-кты келэс йезле, йомшак, ЯРЫМЛЫ Бузле, изгелексэн, якшы куцелле был эбейгэ Сыуакай тигэн исем РЭЖЭП йэтеш тура килеп тора. Шура курэ, ахыры, уныц мулла купгкан Сыуатсбикэ тигэн исемен телгэ алыусы ла юте хэзер. (*З. Бишшева.*)

2. Эметлэнэм зэцгэр Бауаларзан,
вметлэнэм зэцгэр куктэрзэн,
вметлэнэм беген аззан гына,
вметлэнэм Бэр сак тын кистэрзэн,
вметлэнэм якты тацдарзан,
вметлэнэм Форур имэндэрзэн,
вметлэнэм нескэ талдарзан.

(*И. Кинйбулатов.*)

3. Беген кэзерле кунак килеу хермэтенэ ашау тэртибен дә кызык есен боронгоса Бакларга тырыштылар. ТСул йыузырып

беткэндэн Буц, кызыл кизелэр менэн матурлап, етен ебенэн *hyFbmFaH* зур яцы ашъяулык уртага йэйелде. Бэр кем алдына аFас калактар куйылды. Был — ашты эзерлэуэ элекке тэртип БакланБа ла, хэзер бер кемдец дә табактан кул менэн ашамайсагыныц билдэе ине. Бынан Буц Зелэйха эбей табынга бер табак Балма килтереп ултыртты. Кинйэбай агайзыц алдына шундай уте зур аFас табак менэн тогош бер Барык итен килтереп куйзылар. (*З. Бишшева.*)

Сифат тураында двйвм твшвнеэ

Сифат — предметтарзыц, эйберзэрзед, куренештэрзед, ваки раларзыц, кешелэрзед, башка йэн эйэлэренец билдэлэрен белдеруе уз аллы Буз теркеме.

Сифаттар *ниндэй? ни тиклем? псаиһи? тсасангы? теацагы? нимэлэге? кемдэге?* Бораузарына яуап бирэ. Сифаттыц билдэ тешенсэбе бик киц. Ура тубэндэгелэр инэ:

1. Предметтыц тесе (ак болот, йэшел улэн, керэн салбар, кара куртка).
2. Предметтыц характеры (Бейкемле бала, рехимле елэсэй, рээл етэксе, алсак кыз).
3. Предметтыц тэме (сесе камыр, баллы торт, эсе икмэк).
4. Предметтыц формаы, кулэме (бейек йорт, тар Букмак, туцэрэк встал, йомро таш, киц урам, кысык булмэ).
5. Бер предметтыц билдэбендэ икенсе бер предметтыц булыуы йэки булмауы (шэкэрбез сэй, Бетле кэпуэ, майлы бутка).
6. Предметтыц билдэле бер вакытка йэки урынга менэсэбэте (киске тынлык, иртэнге томан, кезге эштэр, язгы буран, куктэге йондоззар, урмандагы сэскэлэр).
7. Предметтыц куренешен курБэтеу (аяз кен, карацгы тен, тыные кул, саFбиу нур).

Сифаттыц грамматик узенсэлектэре 24-се таблицала бирелэ.

24-се таблица

Грамматик мэгэнэпе, поразуары	Морфологик билдэлэре	Синтаксик роле
Предметтыц билдэбен белдерэ. <i>Ниндэй? ни тешле? ~каиһи? тсасангы? псаи^агы? нимэлэге? кемдэге?</i>	1. Теп Бэм шартлы сифаттарга буленэ. 2. Дэрэжэ ялтаузары менэн узгэрэ.	Куп осратста аныгклау-сы функцияын утэй» хэбэр вазифаында ла кил еуе мемкин.

Сифаттарзыц ялгалышы

Яьалыштары яплиан сифаттар, ацлаттсан мэгэнэлэренэ карап, ее тергэ буленэ: тамыр, япалма пэм -кушма сифаттар. Был буленеш 25-се таблицала бирелэ.

25-се таблица

Сифаттыц терзэре	Билдэлэмэбе	Мисалдар
Тамыр сифаттар	Тамыр хэлэндэ предметтын, билдэбен ацлата.	Тэрэн, актив, саф, дорос.
Яьалма сифаттар	Яьаусы ялгау тсушылып, предметтыц билдэ-Иен белдерэ.	Абруйлы, тсыцгыраулы, эшеэн.
ТСушма сифаттар ее теркемгэ буленэ:		
1) парлы сифаттар	Парлы Бузз ³ тороп, предметтыц билдэбен белдерэ.	Алалы-тсолалы, йэшел-ле-кукле, Ъврылы-атслы.
2) бэйле сифаттар	Бер-беребенэ бэйле ике йэки бер нисэ Буззэн тороп, предметтыц билдэ-бен белдерэ.	Асытс Бары, тсуый тсы-Зыл, "кара" куйы.
3) кабатлаулы сифаттар	Бер ук Буз -кабатланып килеп, предметтыц билдэбен белдерэ.	Бейек-бейек, озон озон, УУРЗУР-

1. Эзекте тасуири укырыз. Ошо мизгелгэ харата ниндэй Иынамыш-|| тар белэпегез, идегезгэ тешерегез. Сифаттарзы табырыз, япалыштары буйынса теркемлэп ЯЗЫРЫЗ.

Июль айынын, "курмас кеук тсурылган тсызыу кендэре. Ер, кук тотош бер монарлы эселектэн изрэп ял итэ. Тубэлэре болот -ТарҒа олгаштсан йез йэшэр меҒабэт тсарагайзар, тголас йэйеп ускэн ткеуэгле имэндэр батшалыгы бынауы тсара урмандарза иреккэ, иркенгэ юл ярырга аштсыныш, бегел Ъайын шыцрырап атскан кескэй агын йылгалар за, берэе агастарзыц йэшел кембэзе астына йэшенеп, берэе текэ тсая тубэлэргэ урелеп, алга, билдэбез алыслытстарга йурмэлэгэн Ъикэлтэле -кысычк тау юлдары ла, тубэбе тсалай менэн ябылган мэсетте Ъэм бер нисэ хэлле хужаныц йортон искэ алмаганда, "Кыйыгкыыз, ту пате ейзэрэн торран, алабута, дегэнэк бастсан буш урамлы кескэй ауылдар за, былай за низэндэр ттоо осоп ергэ Ъыйынган ошо етемэк ауылдарзы узенец бэйбез кес-ткеуэте менэн бетенлэй кумеп китерзэй булып, дауыл күтэргэн дицгез тултсындары шикелле шомло ишелеп яттшн икбез-сикбез куп таузар за... -

барыьы ла, барыьы ла гэжэп бер рэхэт тынлытска талБан. Уларзыц был тсымшанмас тынылыгын, татлы назын бозор кос КУК кеук доньяла. (3. Бишшева.)

2. Тубэндэге исемдэрэн сифаттар япагыз. Биш пейлэм тезеп ЯЗЫРЫЗ.

Индустрия, техника, абруй, музыка, эш, фэн, библиография, дэрт, сэйэсэт, профессия, белем, куцел, диапазон, мэээниэт, тэбигэт, химия, итстисад.

Сифаттыц твр^эре

Сифаттар, лексик-грамматик узенсэлектэренэ карал, ике торгэ буленэлэр: теп Ъэм шартлы сифаттар.

Теп Ъэм шартлы сифаттарзыц буленеше 26-сы таблицала бирелэ.

26-сы таблица

Терзэре	Нимэ белдерэ?	Мидалдар
Теп сифаттар	Предметтарзыц саф билдэлэрен, йэгни узенэ хае узенсэлектэрен туранан-тура, башка предметтарка менэсэ-бэтбез белдерэ. Улар дэрэжэ ялгаузарын тсабул итэ.	<i>Бары</i> япрак, <i>алые</i> юл, <i>асык</i> тээрэ, <i>~кы<рса</i> итэк, <i>-калын</i> китап, <i>ауыр</i> йек.
Шартлы сифаттар	Предметтарзыц билдэлэрен икенсе предметтарга бэйлэнштэ, мвнэсэбэтгэ белдерэ. Улар дэрэжэ ялтаузарын кабул итмэй.	<i>Фэнни</i> тикшеренеу, <i>рухи</i> кос, <i>квмвш</i> белээк, <i>алтын</i> сэрэт, <i>ТСЫШ'КЫ</i> урман, <i>йылгалагы</i> кэмэ.

Сифат дэрэжэлэре

Бер ук билдэне ацлат-кан теп сифаттарзыц терле дэрэжэбе була. Бер предметтыц билдэбе тулы дэрэжэлэ (*Налтсын*), икенсебенэц уҒа сагыштырыш Караганда артыгыратс (*Иалтсыныра-к*), всенсебенэц — тулы дэрэжэнэн кэм (*\ил~кынса*), дуртенсебенэц — артытс (*Нап-Нал-кын*) булырга мемкин. Шулай итеп, сифаттыц дурт дэрэжэбе бар: теп, сагыштырыу, артытслытс, азьытыу. Сифат дэрэжэлэренэц буленеше 27-се таблицала курьэтелэ.

Сифат дэрэжэлэре	Нимэ белдерэ?	Яьалыу юлдары	Мисалдар
Теп дэрэжэ	Предметтыц тулы билдэьен белдерэ.	Ялгаузар -кушылмай, сифат узенен, теп фор маьында нала.	<i>Йылы</i> Ыуу, <i>тсарацгы</i> тен, <i>ауырэш.</i>
СаьбиуйТби-рыу дэрэжэье	Бер предметтыц билдэьен икенсе предметтын, бил дэье менэн сагыштыра.	Теп сифаттариа - <i>ра~к</i> , - <i>рж</i> , - <i>ырак</i> , <i>ерж</i> , - <i>ора~к</i> , - <i>врж</i> ялгаузары тсушылып яьала.	<i>Йылырагк</i> Ыуу, <i>~карацгыра~к</i> тен, <i>ауырырагк</i> эш.
Артытслытс дэрэжэье	Предметта бер билдэнен, тулы билдэнен артыгк булыуын белдерэ.	Теп сифаттарра - <i>н</i> , - <i>м</i> эндэрен -кушып, шул ижекте тсабатлау юлы Бэм <i>бик</i> , <i>утэ</i> , <i>иц</i> , <i>сем. ифрат</i> , <i>бигерж</i> , <i>гэжэп.</i> Бузээрэ тсуйуу Бэм теп дэрэжэлэге сифатты сыгана-к йэки эйлек килештэрэ'куйып, тсабатлап эйтеу юлы менэн.	<i>Йып-иылы</i> Ыуу, - <i>кап-тираци</i> тен, <i>бигерж</i> <i>ауыр</i> эш, <i>угата тырыш</i> , <i>уцгандыц</i> <i>уцганы.</i> <i>беектэн-бейек.</i>
Азьытыу дэрэжэье	Предметта бер билдэнен, тулы билдэнен аз булыуын белдерэ.	Теп сифаттарзын беренсе ижеге азагына - <i>гылг</i> , - <i>гелт</i> , - <i>тсылг</i> , - <i>келт</i> , - <i>гылтым.</i> - <i>келтем</i> , <i>пыу</i> , - <i>hey</i> , - <i>Ныл</i> , - <i>Нел</i> , - <i>ылтым</i> , - <i>елтем</i> ялгаузарын ткушыу, теп сифаттарра <i>гына</i> , <i>гена</i> , <i>~кына</i> , <i>кенэ</i> кискэксэлэрен тсуйуу, сифат яьаусы - <i>са</i> , - <i>сэ</i> ялгаузарын кушыу юлы менэн яьала.	<i>Йылымса</i> Ыуу, - <i>карацгы</i> <i>гына</i> тен, <i>ауыр</i> <i>гына</i> эш, <i>эскелтем.</i> <i>кукпел</i> , <i>анонса</i> , <i>ецелсэ.</i>

1. взекте тасуири укырыз, теп фекерен билдэлэге, исем уйлагыз. [ ] Теп пэм шартлы сифаттарзы табып ЯЗЫРЫЗ.

Баш осонан науаьа укталып, Бабан тургайы осоп китте. Уныц ябай Фьта йырында йэйге иртэнец сафлыгы ла, донья матурлыил ла саплла. Бабан тургайы Байрауын ишеткэн кеше, морайын да, узен бэхетлерэк тоя башлайзыр.

"Кош Байраузары терле була бит. Берэузэре уйландыра, икенселэре хьял доньяьына эйзэй. Э Бабан тургайы тик рэхэтлек, лэззэт кенэ естэй. Барыьын да оноторра, ото минут-

та, ошо мэлдэ тик узен генэ тыцларга мэжбур итэ. Ул бит донья матур, науа зэцгэр, икпез-сикпез булганга, -кояш нурлы, ысыт тамсылары саф булганга шатлана. (М. Буриссаева.)

взекте тасуири укырыз, унда нимэ тураИында пуз бара? Узенден, " " ауылындыц тэбигэте, унык хозурлыры тураИында бэйэн итеп, *?~и?а взекте дауам ит. Хикэйэндэ сифаттыц бетэ тер дэрэжэ ялгаузарын сарылдыр.

Ауыл. Дэртле лэ, моцпоу за, алсатс та, серле лэ, ябайлыпл менэн куркэм дэ ул. Таштсындары, умырзаялары менэн язы, алпыу тацдары, кош тауыштары менэн йэйе, тирэ-йундец йэйгор тесендэй бал-кыуы менэн козе, ап-атс тсар естендэ палам Бибелеп -калган сана юлдары, корт бастсан тсоймалары менэн тшшы куцелгэ онотолмас мой, булып Бецэ лэ гел генэ узенэ эйзэп, елкендереп, зэцгэр хьял Ыматс арбап тора. Эй ишеген асыу менэн, кук улэнгэ йэки куз тсамаштырырай саф Тсарьа бастсы, тсоаштыц туп-туцэрэк булып дала буйлап тэгэрэп килгэнен -карты алгы, унан пуц алые таузар артына йэшеренеуен озатып тсалгы килэ. (М. Буратаева.)

Тубэндэге сифаттарра тейешле исемдэр пайлап, биш пейлэм ^ _ тезегез.

Телевизион, тэбиги, кузмэ, хосуси, географик, универсаль, тематик, атсыллы, зирэк, тсыштсы, нэээкэтле, гилми, игелекле, арза-клы, -кызыу, оло, демократик, киц, сюжетлы, социаль-итстисади, фэнни-гэмэли, миниатюр, композицион, тшммэтле, мэээни.

2. взекте укырыз. Теп фекерен билдэлэге. Сифаттарзы табып, морфологик анализ эшлэге.

Йылдарзы -кыуып йылдар уза торган. вйренсекте бьйек Ывнэрсэ тип ололап, теэзер-хермэт курьэткэн ятешы куцелле батша ла доньяны тсалдырган. Бара-тора ил дэ, кешелэр зэ танымаслы-к булып узгэргэн. Тик теге мегжизэле кершэктэр генэ Баман искереузе лэ, ватылыузы ла, тес узгэртеузе лэ белмэй йэшэй биргэндэр. Уларзы яурын баштарына ултыртып, йэш тшззар Баман элеккесэ, Ыгыла-бегвлэ, тсая битлэуе буйлап Бузылган путсмастстан тау шишмэьенэ Ыуу ьа йерегэн. Кемештэй саф, балдан татлы шишмэ Ыуу Баман элеккесэ Ыууьагандыц Ыууьынын тсандырган, арбиьаНьа хэл индергэн, сьирьаьаНьа шифалы дауа булган. Кешелэр Баман элеккесэ был квршэктэрэец матурлыгына, нэфислегенэ Ыотшанып, сэскэле бизэктэренец куззец яуын алып тороуына -кыуанып, йерэктэренэ ял алган. (3. Бишшева.)

Ү^еге^е тикшереге?

1. Ниндэй Буззэргэ сифат тип эйтэлэр?
2. Сифаттар ниндэй Бораузарга яуап бирэ?
3. ЯБалышы буйынса сифаттыц ниндэй терзэре бар?
4. Ниндэй сифаттар теп сифаттар тип атала?
5. Ниндэй сифаттар шартлы сифаттар тип атала?
6. Теп Бэм шартлы сифаттар бер-беребенэн нисек айырыла?
7. Теп сифаттыц ниндэй дэрэжэлэре бар?
8. Сагыштырыу дэрэжэбе нисек яБала?
9. Артытслытс дэрэжэбенец япалыу юлдары ниндэй?
10. АзБытыу дэрэжэбе ниндэй ялгаузар ярзамында яБала?

Сифаттса морфологик анализ елгепе

1. Башлангыс формабы.
2. ЯБалышын билдэлэу (тамыр, яБалма, тсушма).
3. Теп йэки шартлы сифат?
4. Дэрэжэбен билдэлэу (теп, сагыштырыу, артытслытс, азБытыу).
5. Борауын, Бейлэмдэге синтаксик функцияын билдэлэу.

Олгв: Бары-йэшел кулдэк кейгэн

Тау битендэ атс тсайын,

ИлБамланып тсуя тесле,

Елдэр тсагылган Байын. (3. Алтынбаева.)

Атс — сифат, башлангыс формапы — *ап*, тамыр сифат, теп сифат, теп дэрэжэлэ, *нинддй?* Борауына яуап бирэ, Бейлэмдэ анытслаусы.

§ 28. БАН

Тексты тасуири укырыз, теп фекерен билдэлэгец. Бандар ни есен -^кулланылган? Бандын, эвэмизтен асыклагы?. Фекерегеззе башка дэлилдер ярзамында идбатлагыз.

МиГ 29 донъяла киц танылыу алган дуртенсе быуын истребителе Банала. МиГ 21, МиГ 23-тэрзэн етезлеге, осоусы есен тсулайлаштырылган прибор-компьютерзары менэн айырылып тора.

1975 йылда А. И. Микоян исемендэге тэжрибэ берекмэБендэ МиГ 29-Фа нигез Балына, э 1983 йылдын, азатстарында Хэрби-Бауа кестэре был истребителдер менэн тулыландырыла. МиГ-29 истребителдэренец ОЗОНЛОРО — 17,32, бейеклеге — 4,73, тсанаттары — 11,36 метр.

Истребитель сэгэтенэ 2450 км тизлектэ оса, 18 000 метр бейеклеккэ кутэрелэ. («Мэктэп календары»нан.)

Нан турабында твшвнсэ

Бан — предметтарзыц, кешелэрзен, исэбен, Баналыу тэртибен белдергэн уз аллы Буз теркеме. Ул *нисэ? купме? нисэнсе? нисэшэр? купмешэр?* Бораузарына яуап бирэ.

Бандын, морфологик билдэлэре, синтаксик функцияы 28-се таблицала курьэтелэ.

28 се таблица

Бандын, тешенсэбе, борау^ары	Морфологик билдэлэре	Синтаксик роле
Предметтыц, кешелэрзен, исэбен, Банын, Баналыу тэртибен белдерэ. <i>Нисэ? купме? нисэнсе? нисэшэр? купмешэр?</i>	1) яБалышы буйынса ябай Бэм тсушма Бандар була; 2) теп, рэт, будем, сама, йыйыу, кэсер, улсэу Бандарына буленэ; 3) килеш менэн узгэрэ. Бандар исемлэшБэ, Бан, килеш менэн узгэрэ.	Исем алдында килеп анытслаусы ролен баш кара. Бынан тыш эйэ, хэбэр, тултырыусы булып килэ.

Бандыц яБалышы

Бандар яБалышы ягынан ике тергэ буленэ: ябай Бэм тсушма Бандар. ЯБалыу ысулы тубэндэге таблицала курьэтелэ.

29-сы таблица

Бандыц терв	ЯБалышы	Мисалдар
Ябай Бан	Бер генэ Буззэн тора. Ябай Бандарга берзэн уНФа тиклем Бэм бвтэ туцэрэк Бандар инэ.	Бер, ике, ее, дурт, биш, алты, ете, Бигез, тугыз, ун, егерме, тсыртс, БикБэн, йвз, мец , миллиард, триллион.
ТСушма Бан	Бер нисэ Буззэн тора. ТСушма Бан эсендэге Бандар айырым языла.	Егерме тугыз, ос йез БикБэн ике, бер мен, тугыз йе-3 алтмыш бер, ике мец илле Бигез-

Бан тврквмелэре

Ацлаттсан мэгэнэлэренэ тсарап, Бандар тубэндэге теркемелэргэ буленэ:

Бан теркемселэре	Нимэ белдерэ?	ЯБалыш ысулы, Борауы	Мисалдар
Теп Бандар	Предметтар зыц теуэл Банын курбэтэ; тезелеш йэбэ-ТеН9Н, М9Г9Н9 не яг.iii.-ий баш-ка Бан теркемселэре есен нигез булып тора.	Теп Бандарзыц мах сус ялгауы кук. <i>Нисэ? купме?</i> Бораузарына яуап бирэ.	Ете, ун Бигез, утыз ике, дурт йез алтмыш, турыз миллион, ее миллиард.
Рэт Бандары	Предметтар-зын, Баналыу тэртибен, улар-зын, рэттэ урын-лашыу урынын белдерэ.	Топ Бандарга <i>-ынсы, -енсе, -нсы, -нее, -вне</i> ялгаузары тсушылып яБала. <i>Нисэнсе?</i> Борауына яуап бирэ.	всенсе, ун дуртене, егерме икенсе, ее йез Бикбэн бишенсе, меценсе.
Булем Бандары	Предметтар-зын, тигез елеш тэргэ буленеуен белдерэ.	Теп Бандарга <i>-шар, -шэр, -ар, -эр, -ышар, -ешэр</i> ялгаузары тсушылып яБала. <i>Нисэ-шар? купмешэр?</i> Бораузарына яуап бирэ.	Алтмышар, етешэр, туплзар, бишэр, тук Банышар , Бикбэнешэр.
Сама Бандары	Предметтар-зыц Банын, исэбен сама менэн, ятсынса белдерэ.	Теп Бандарга <i>-лап, -лэп, -лаган, -лэгэн</i> ялгаузары тсушылып; ике теп Бандын, уз-ара тезмэ юл менэн эргэлэш килеуе Бэм <i>тирэНе, самаНы, ятсын, ашыу, артык</i> Буззэре эйэреу юлы менэн яБала. <i>Нисэ-лэп? купмелэп?</i> Бораузарына яуап бирэ.	Унлап, Бигезлэп, утызлаган, йезлэгэн, бер ике, алты-ете, "кырг< биш-кыртс алты, утыз тирэбе, илле самабы, етмешкэ ятсын, йеззэн ашыу, туплззан артытс.
Йыйыу Бандары	Предметтарзы бергэ теркем лэп, йыйып эй теузе белдерэ.	Теп Бандарга <i>-ау, -эу</i> ялгаузары "кушылып яБала. <i>Нисэу?</i> Борауына яуап бирэ.	Берэу, икэу, есэу, дуртэу, бишэу, алтау, етэу, унау.
Кэсер Бандары	Предметтар-зы ц бетен Бэм тулы булмаган елешен белдерэ.	Кэсер Бандарында <i>бетен, елеш, ярпы, ярым, сире к</i> Буззэре актив тсулланыла. <i>Нисэ? купме?</i> Борауына яуап бирэ.	Бер бетен ундан ее, ун бетен алтынан дурт.

Улсэу Бандары	Предметтар-зын, зурлыпл, дэумэле, кулэме ярынан улсэуен белдерэ.		Эсле шэм, етеле лампа, йезле лампочка, бишле билдэбе.
---------------	--	--	---

Нумератив һу??ар

Бан, исемдэр менэн бергэ килеп, предметтарзыц, эйберзэрзеп улеэмен, кулэмен, терзэрен, исэбен-Банын белдергэн махсус Буззэр *нумератив һужар* тип йеретелэ. Улар тубэндэге теркемдэргэ буленэ.

31-се таблица

Нумератив Буззэрзэн, теркемдэре	Мисалдар
Баштсорт теленэ хае нумератив Буззэр	Биш <i>баш</i> у марта, ете <i>дана</i> китап, бер <i>семтем</i> тоз, ике <i>"косапс</i> утын, илле <i>тин</i> а-кса, бер <i>ус</i> бойзай, ике <i>эсмуха</i> сэй.
Узлэштерелгэн нумератив Буззэр	Ике <i>центнер</i> ашлытс, ун <i>метр</i> ер, ее <i>тонна</i> иген.

>. 1. 039КТ9 тасуири ухбiFbi?. Геройзын фекеренэ карата уз хараштарырыззы эйтегез. Бандарзы табырыз. Бейлэмдэге синтаксик функциями билдэлэгез-

1. — Иптэштэр, — тип пуз башланы ул. — Республикабызза 32 йылга, 336 кул бар. Йылгаларзыц дейем озонлого 4350 километр, кулдэрзэн, дейем майзаны 20 мен, 436 гектар. Павловка, Негеин, "Карман Быубатслагыстарынын, дейем майзаны 18 мен, гектар. — Гафтсар тултсынланды. ТСагыз тоттсан тсулы Бизелер-Бизелмэс кенэ тсалтыранды. Галстугын рэтлэне, сэсен Быйпаны. Иезенэ эллэ ниндэй серле бер матурлытс естэп торган куз тсой-ророндагы Бырзарзан тир берсектэре агып теште. Кесэбенэн тсуляулытс сыгарып тотош мацлайын, йезен пертеп алды. Тынысланган Быматс булгас, сыгышын ялгап алып китте.

— Ошоларзын, бетэбен идэпкэ алганда, һбиу запасыбыз а? тугел бэм балык та байтак булырга тейеш кеуек. Эммэ бегенге кендэ бе? һор гектарзан бары тик 8—10 килограмм илна балык алабыз. Эгэр урсемле балык ебэрелеп, элэф-тэлэф ителмэбэ, бе? Бэр гектар ыузан йыл байын 2—3 тонна балык етештереп ала-сакбыз. (М. Буратаева.)

^te^, 2. Эзекте укыгыз. Бандарзыц телмэрзэге эпэмиэтен билдэлэгец.

Башкорттон, ысын эрме булып хезмэт итеуе 1798 йылдан башланган; лэкин борон-борондан ук гэскэри халык булган-лыктан, Рэсэй хекүмэте культа кергэс тэ у? ихтыярзари менэн гэскэр хезмэтенэ барган. Башкорт гэскэре хакында бер нисэ хэбэр 1608 йылда курина.

1676 йылда бер мецлэп башкорт Тсырым Бугышына барган Бэм терло вакыттарза поляктарга каршы Бугышкан; лэкин был хезмэттэр барыбы ла телэгэн кешелэрзэц ихтыярлы эше булган. 1754 йылдыц 14 мартынан башлап Рэсэй хекүмэте башкорттарзан кэрэк сап>шда гэскэр алыуга эмер сыгарган. Шул вакыттан башкорттар 1797 йылга саклы сик хезмэттэрен мэмлэкэт сиктэрендэге кэлгэлэрзэ — крепостарза утэгэндэр... (F. Хисамов.)

l^Z. 3- Бейлэмдэрзэ ук^ыз, синтаксик анализ эшлэгец. Бандарзы та-/- х.-Абып теркемселэрен билдэлэгец, морфологик анализ эшлэгец.

Берэу гумерен уткэрэ
Шар һуFbin йэ типтереп.
Икенселэр ерзэ йэшэй
Билен богеп, тир тугеп.

(Ф. Мвхдмдтпйднов.)

Сэрмэсэнден, комеш алкабында
Тсылганлы тау куйынын уз итеп,
Дурт Букмакты тойнэп
ауылым ята,
Йорэгем майкайзарын куз итеп.

(X. FiuidMee.)

Узегеззе тикшерегез

1. Бан тип ниндэй Буззэргэ эйтэлэр?
2. Бандар ниндэй Бораузарга яуап бирэ?
3. ЯБалышы ягынан ниндэй Бандар була?
4. Мэгэнэлэренэ карал Бандар ниндэй теркомселэргэ буленэ?

5. Ниндэй Буззэр нумератив Буззэр тип атала? Уларзыц ниндэй теркемдэре бар?

6. Бандар ниндэй осракта Бан, килеш, эйэлек заты, хэбэр-лек категориябы ялгаузарын кабул итэ?

7. Бандар Бейлэмден, ниндэй кисэге була?

I um 1 а морфологик анализ елгебе

1. Башлангыс формабын билдэлэу.

2. ЯБалышын билдэлэу (ябай йэки кушма Бан).

3. Теркемсэбен билдэлэу (теп, рэт, булем, сама, йыйыу, кэсер, улсэу Бандары).

4. Банын, килешен, эйэлек затын билдэлэу.

5. Борауы, Бейлэмдэге синтаксик функциябын билдэлэу.

Олгв: Ана шул рэуешле, **берэу?эргэ** — дицгез буйы, икен-селэргэ — йэй булмай торган Балкынлык иле, осенселэргэ — гел кояш йылмайган сулдэр, дуртенселэргэ — тау-таш аралары Бэм башка, Бэм башка ерзэр элэксэн. (Т. Fanueea.)

Берэуэргэ — Бан, башлангыс формабы — бер, ябай Бан, йыйыу Баны исем урынында кулланыла, куп лек Бан да, тобэу килептэ, Борауы - - кемдэргэ?, Бойлэмдэ тултырыусы булып килэ.

§ 29. АЛМАШ

? взекте тасуири укыгыз, теп фекерен билдэлэгец. Узегез йэшэгэн ^OШг, ерзэ ниндэй таузар бар? Тасуирлап бирегез-^^т Эзектэн алмаштарзы табып, уларзын ниндэй һу? твркемдэрен ал-маштырыуын билдэлэгец.

"Куганак — бейек, зур тау. Тигез ергэ ултыртылган моБабэт зскерт шикелле эллэ кайзан калкып тора. Таузын, бер ягы Fbта Безэк, калган яктары текэ, кая ташлы. Ни мегжизэ менэндер ошо таштарза кайын, имэн, э адтарак йэм-йэшел булып селек-фэлэн усэ. Ситтэн эллэ ни курумэбэ лэ, таузыц башына менеп караныцмы, башыц эйлэнеп киткэндэй була.

ТСуганакка Бикбау ягынан бер озон, Безэк тау килеп кушы ла. ЭйтерБец, уны олоБо ныгырак торБон есен шулай терэтэп куйгандар. Кешелэр йэйэулэп тэ, ат менэн дэ, хэзер инде машина, мотоциклга ултырып та ТСуганакка ошонан менеп-твшеп йерейзэр. Акбулак ошо яры, озон таузы ее яклап у рап утэ.

ТСуганак ситтэн Караганда шундай ят, кырагай курунэ, э башына мендецме, бетенлэй икенсе донья асыла ла китэ.

•**he** тигез, борон торле уйындар уткэреузэре бик момкин Тире-яти эллэ тсайзарга тиклем ус твбвндэгелэй куренеп *ят* (P. Солтангэрэев.)

Алмаш — исем, сифат, пан Бэм баш-ка пуз теркемдэре урынында -кулланылган уз аллы Буз теркеме.

Алмаштар, башка Буз торкомдэре кеуек, предметтыц узен йэки уныц билдэБен, эшен, хэлен атамайзар: уларзын, уззэренэ генэ хае грамматик категориялары юте. Улар исем, сифат, пан, рэуеш h. б. ацлагкан пузээрзе алмаштырып, уларзын; урынында FbiHa килэлэр. Шура курэ алмаштар ниндэй Буз торкемв урынында тсулланылба, шул Буз теркемвнен, Борауына яуап бирэ.

Алмаш тврквмеэлэре

Алмаштар, белдергэн мэгэнэлэренэ -карал, тубэндэге теркемсэлэргэ буленэ:

32-се таблица

Алмаштардыц тврквмеэлэре	Мисалдар
Зат алмаштары	I зат — мин, бед II зат — Бин, heg III зат — ул, улар
Курьэтеу алмаштары	Был, теге, шул, ошо, ул, бынау, анау, бындай, тегендэй, шундай, ошондай, ундай, былай, тегелэй, шулай, ошолой, улай, шунса.
horaу алмаштары	Кем, нимэ, ни, тсайбылай, • кайбыныкы, нисэ, нисэнсе, нисэшэр, нисэлэп, нисек, • кайда, ниндэй, тсалай, купме, "касан, ни тсэдэр, ни сатслы?"
Билдэлэу алмаштары	har, уд, пэр кем, пэр бер, бетэ, бетэбе, барлытс, барлыпл, келле, келлебе, Бэммэ, Бэммэбе.
БилдэБедлек алмаштары	Эллэ кем, эллэ нимэ, эллэ ни, эллэ ниндэй, эллэ нисек, эллэ тсасан, -касандыр, • кайдалыр, эллэ -кайда, кемдер, нимэлэр, нисектер, тсайбы бер, бэрзе, телэБэ кем, телэБэ нэмэ, телэБэ ниндэй, телэБэ -кайда, телэБэ ни, телэБэ нисек, телэБэ т<асан.

Ю-кльпс алмаштары	Бис кем, Бис нимэ, Бис ниндэй, Бис нисек, Бис 'касан, Бис тсайда, Бис бер, Бис ни, бер дэ, бер нэмэ лэ, бер кем, бер кем дэ, бер нэмэ, бер ни.
Эйэлек алмаштары	Беренсе формабы: минец, Бинен., уныц, бедден., Бедден., улардын., Икенсе формабы: минеке, Бинеке, унытсы, беддеке, Беддеке, улардытсы.

Алмаштар^ыц у?гэреше

1. Алмаштарзыц эйэлек заты менэн узгэреше.

Тубэндэге алмаш тврквмеэлэре эйэлек заты менэн узгэрэ Бэм 3-св заттын, эйэлек ялгауын (Бы, -he, -ho, -he; -ы, -е) кабул итэ:

1. Курьэтеу алмаштары: ул — уныбы, был - быныбы, теге — тегенебе, шул — шуныбы, ошо — ошонобо; ундай — ундайы, бындай — бындайы, тегендэй — тегендэйе, шундай — шундайы.

2. **horaу** алмаштары: кем — кеме, нимэ — нимэбе, ни — ние; нисэ — нисэбе, нисэнсе — нисэнсепе, нисэлэп — нисэлэбе, ниндэй — ниндэйе, купме — купмебе.

3. Билдэлэу алмаштары: уд — узе, Бэр бер — Бэр беребе, барлытс — барлыпл, бвтэ — бвтэбе, Бэммэ — Бэммэбе, квлв — квлвбв.

4. БилдэБезлек алмаштары: эллэ кем — эллэ кеме, эллэ нэмэ — эллэ нэмэбе, эллэ ни — эллэ ние, эллэ ниндэй — эллэ ниндэйе, телэБэ кем — телэБэ кеме, телэБэ нэмэ — телэБэ нэмэбе, телэБэ ниндэй — телэБэ ниндэйе, телэБэ ни — телэБэ ние.

5. **Ютслытс алмаштары:** Бис кем — Бис кеме, Бис нимэ — Бис нимэбе, Бис ниндэй — Бис ниндэйе.

2. Зат алмаштарынын, килеш менэн узгэреше.

33-св таблица

Килештэр	Берлек	Куплек
Теп килеш Эйэлек килеш Тибэу килеш Тешем килеш Урын-ватсыт килеш Сыранатс килеш	мин, Бин, ул минец, Бинец, уныц мицэ, Бицэ, уҒа мине, Бине, уны миндэ, Биндэ, унда минэн, Бинэн, унан	бед, heg, улар бедец, Бедец, улардыц бедгэ, Бедгэ, уларра бедде, Бедде, уларды беддэ, Беддэ, уларда беддэн, Беддэн, улардан

а. К₁l)пэтеу алмаштарынын, килеш менэн узгэреше.

34-се таблица

Килештэр	Берлек	Куплек
Теп Эй. Теб. Тешем Урын-в. СыF.	был, шул, теге бынды, шуныц, тегенед быга, шуга, тегегэ быны, шуны, тегене бында, шунда, тегендэ бынан, шунан, тегенэн	былар, шулар, тегелэр быларзыц, шуларзыц, тегелэрзец быларга, шуларга, тегелэргэ быларзы, шуларзы, тегелэрзе быларза, шуларза, тегелэрзэ быларзан, шуларзан, тегелэрзэн

4. horaу алмаштарынын; килеш менэн узгэреше.

35-се таблица

Килештэр	Берлек	Куплек
Теп килеш Эйэлек килеш Тебэу килеш Тешем килеш Ур.-ватсыт килеш Сыганатс килеш	кем, нимэ кемдец, нимэнед кемгэ, нимэгэ кемде, нимэне кемдэ, нимэлэ кемдэн, нимэнэн	кемдэр, нимэлэр кемдэрзец, нимэлэрзец кемдэргэ, нимэлэргэ кемдэрзе, нимэлэрзе кемдэрзэ, нимэлэрзэ кемдэрзэн, нимэлэрзэн

5. Билдэлэу алмаштарынын; килеш менэн узгэреше.

36-сы таблица

Килештэр	Берлек			Куплек		
	I зат	II зат	III зат	I зат	II зат	III зат
Теп к. Эй. к. Теб. к. Теш. к. У.-вате, к. СыF. К.	узем уземдец уземэ уземде уземдэ уземдэн	узец узецдец узецэ узеде узедедэ узедедэн	узе узенец узенэ узен узендэ узенэн	узебез узебеззец узебезгэ узебеззе узебеззэ узебеззэн	узегез узегеззец узегезгэ узегеззе узегеззэ узегеззэн	уззэре уззэренец уззэрэнэ уззэрэн уззэрэндэ уззэрэнэн

6. Икенсе форма эйэлек алмаштарынын, килеш менэн узгэреше.

37-се таблица

Килештэр	Берлек	Куплек
Теп килеш Эйэлек к. Тебэу к. Тешем к. Ур.-ватсыт к. Сыганатс к.	минеке, Бинеке, унытсы минекенед, Бинекенец, унытсыныц минекенэ, Бинекенэ, унытсына унытсын минекен, Бинекен, унытсын минекендэ, Бинекендэ, унытсында минекенэн, Бинекенэн унытсынан	безеке, Безеке, уларзытсы безекенец, Безекенец, уларзытсыныц безекенэ, Безекенэ, уларзытсына безекен, Безекен, уларзытсын безекендэ, Безекендэ, уларзытсында безекенэн, Безекенэн, уларзытсы нан

7. Билдэпезлек алмаштарынын, килеш менэн узгэреше.

38-се таблица

Килештэр	Берлек	Куплек
Теп килеш Эйэлек к. Тебэу к. Тешем к. Ур.-ватсыт к. Сыганатс к.	кемдер, нимэлэр кемдецдер, нимэнецдер кемгэлэр, нимэгэлэр кемделер, нимэнелер кемдэлэр, нимэлэлэр кемдэндэр, нимэнэндэр	кемдэрзер, нимэлэрзер кемдэрзецдер, нимэлэрзецдер кемдэргэлэр, нимэлэргэлэр кемдэрзелер, нимэлэрзелер кемдэрзэлэр, нимэлэрзэлэр кемдэрзэндэр, нимэлэрзэндэр

у^л 1. Эзекте тасуири укырыз, теп фекерен билдэлэгез. Авторзыц фекере менэн килешэпегезме? Ошо мэсьэлэгэ пеззец карашырыз ниндэй?

Алмаштарзы табып, теркемсэпен билдэлэгез-

а) Эйе, урман, уны Батслау, белеп тогонуу турабында куп Бейлэйзэр хэзер. Ин, югары кимэлдэ махсус тсарарзар, закондар тсабул ителэ, газета пэм журналдарза купме язалар, эммэ эллэ ни узгэреш куренмэй. Уны куплэп тсыралар, тсэзерлэп тогонмайынса тсыркылган агасты купме эрэм-шэрэм ителэр. "Кала л аил яцы тезелештэр эргэбэнэ бар — купме такта, бурэнэ быс ратска батып, суп сар арапында буталып ята, яцы йорттар

тезелгэн урынды кэртэлэу есен генэ купме татста тотоналар. Шул уте ватсытта тезеуселэр аҒас материалдар етмэүгэ зарлана, изэнде сей тсайын татстаҒынан йэйэлэр, квартираларга ишекте тсазатк тсатскан, тотмаслытс, йозротслап бер БукҒац, умырылып СбиҒбирҒа торран тсатырганан яҒап тсуялар. Был хужаҒызылтс купмегэ тиклем барыр?.. (Н. Мусин.)

б) Ямгыр шомло яуа. Бетэ донъя тсап-тсарацгы, тик низер, шу-у-у итеп тора — куктэн тшйолган Ғуу тауышы икэн. Бындайзы эллэ тсасандан бирле кургэн КУК. Шул тсээр Ғуу тсайзан сыгалыр за куктэ нисек асылынып торалыр?.. (Р. Солтан-гэрэев.)

2. Шигри езектэрзе тасуири укыгыз. Алмаштарга морфологик анализ эшлэгез, синтаксик функцияИын билдэлэгез.

1. Шулай булгас, мин дэ бал тсортолай,
Тыуган ерзэн низер йыйганмын.
ТСаныма л а низер Бецдергэнмен,
Кучелемэ низер уйганмын. (Н. Нажми.)
2. Болон сэкэлэрен Ғыйпап утэм,
"Капыл курэм: алда балтырган.
Шул улэндец исемен эллэ нимэ
Йерэгемэ уйып тсалдырган. (Р. Бикбаев.)
3. Бэр бер кеше ерзэ берэу генэ,
Берэу генэ уныц гумере.
Бэр кемдец дэ тик узенсэ генэ
Бысткып йэки базрап яналыр ул
Язмыш усарынын, кумере. (А. Игебаев.)
4. Ни шаулайҒыц шулай, бай тирэгем,
Шомлангандай узец узецдэн,
Ацлау ауыр Бинец аҒтарыцды
Был яманҒуу гумерем кезендэ. (Р. Ғарипов.)

Узегеззе тикшерегез

1. Алмаш тип ниндэй Ғуззэргэ эйтэлэр?
2. Алмаш ниндэй Ғораузарга яуап бирэ?
3. Алмаштарзыц телмэрзеге роле ниндэй?
4. Алмаштыц ниндэй теркемсэлэре бар?
5. Алмаштыц ниндэй теркемсэлэре эйэлек заты ялгауын тсабул итэ?
6. Эйэлек заты алмаштарыныц ниндэй ике формаҒы бар?

7. Зат (курҒэтеу, хорау, билдэлэу, билдэҒезлек) алмаштары килеш менэн нисек узгэрэ?

8. Алмаш Ғейлэмдец ниндэй кисэге булып килэ?

\. imain ка морфологик анализ елгопе

1. Башлангыс формаҒы.
2. Алмаш ниндэй Ғуз теркемен алмаштырган?
3. Алмаштыц теркемсэҒен билдэлэу.
4. Килеш, эйэлек затын билдэлэу.
5. Корауы. Ғейлэмдец ниндэй кисэге булып килэ?

Сейэле тау... Йукэ урманы...
Бэпкэ улэн бастсан у рамы...
ТСыштсы кондец Балтсын бураны...
Мин ошонда, дустан, тыуганмын.

(Э. Атнабаев.)

Ошонда — алмаш, башлангыс формаҒы — ошо, исемде алмаштырган, курпэтеу алмашы, урын-ватсыт килештэ, -каща? Ғорауына яуап бирэ, Ғейлэмдэ хэл булып килэ.

§ 30. РЭУЕШ

0~ взекте укырыз. Рэуештэрзе табып, телмэрзеге эИэмиэтен бил- /^^дэлэгез.

Март башында кендэр бетвнлэй язга тартып йылытты. ТСояш артсан буйы кутэрелеу менэн йылтсылдап яттсан тсарзы кузгэ куренмэс нур-энэлэре менэн тишкелэй башлай. Тээрэ баштарына, тсыйытс астарына япаган ояларынан сытскан тургайзар тибенеп-талпынып йвндэрен кабарталар за коне буйы шатлытслы сырткылдашалар. Ана бит, Сацгаскан Ғыртындагы тсайын урманы ла тсараҒуу кугелейем тескэ ингэн, был инде яз килеузец асытс билдэҒе. (Н. Мусин.)

Рэуеш тураҒыиди твшвнсэ

Рэуеш — эш-хэрэкэттец, хэлдэрзец Ғэм билдэнец билдэҒен белдергэн уз аллы Ғуз теркеме. Ул нисек? тсасан? купме? -каща? ни тиклем? Ғораузарына яуап бирэ.

Рэуештэр — морфологик ятстан узгэрмэгэн пуз теркеме. Рэуеш турабында тешенсэне истэ тсалдыруу есен тубэндэге таблицага иртибар итегез.

39-сы таблица

Дейем мэгэнэбе (нимэ ацлата?), Бораузары	Морфологик билдэлэре	Бейлэмдэге синтаксик роле
Эш хэрэкэттерзэц бил дэбен, уныц ниндэй хэлдэрзэ утэлеуен ацлата? <i>Нисек?</i> - <i>касан?</i> <i>кай^а?</i> <i>купле?</i> <i>ни тиклем?</i>	Морфологик ятстан узгэрмэй. Шулай за тсайбы бер рэуештэр сагыштыруу Бэм артытлык дэрэжэбэндэ килэ.	Бейлэмдэ, гэзэттэ, хэл, Бирэк-Бантс хэбэр булып килэ.

Рэуештэр^ец ябалышы

Рэуештэр ябалышы буйынса ее теркемгэ буленэ: тамыр, япалма Бэм тсушма. Бэр теркемдец ябалыу ысулын билдэлэу есен тубэндэге таблицага игтибар итегез.

40-сы таблица

Рэуештэрзэц ябалышы буйынса буленеше	Нимэ ацлата?	Мисалдар
Тамыр рэуештэр	Тамыр хелендэ эш йэки хэлдец билдэбен, уныц ниндэй хэлдэрзэ утэлеуен ацлата.	Хэзер, тиз, шэп, элек.
Ябалма рэуештэр	Буз яБаусы ялгау •кушылгандан Буц, эш йэки хэлдец билдэбен, уныц ниндэй хэлдэрзэ утэлеуен ацлата. Ябалма рэуештэр - <i>са</i> , - <i>сэ</i> , - <i>лата</i> , - <i>лэтэ</i> , - <i>тай</i> , - <i>тэй</i> , - <i>дай</i> , - <i>дэй</i> , - <i>сай</i> , - <i>сэй</i> , - <i>лай</i> , - <i>лэй</i> , - <i>н</i> , - <i>ын</i> , - <i>ен</i> , - <i>он</i> , - <i>ен</i> ялгаузары тсушылып яБала.	Яцыса, Бинецсэ, батыр-зарса, атссалата, бишлэтэ, айыузай, дейэлэй, балытстай, иртэн, толшын, йэйен, кезен.
Тсушма рэуештэр ее теркемеэгэ буленэ: 1. Ике Буззэн торБан рэуештэр	Ике Буззэн тороп, эш йэки хэлдец билдэбен, рэуешен ацлата.	Беген (был кон), быйыл (был йыл), барыбер (бары бер).

2. Парлы рэуештэр	Парлы Буззэн тороп, эш йэки хэлдец билдэбен, рэуешен ацлата.	Урле-тубэнле, ара-тирэ, •кабала-карБалан, ил-ке-Балтсы, алпан-толпан, йэйен-кышын, кузгэ-куз, иртэле-кисле, язлы-кезле.
3. 'Кабатлаулы рэуештэр	Бер ук Буз тобатланып, эш йэки хэлдец билдэбен, рэуешен ацлата.	Шэп-шэп, тиз-тиз, йыш-йыш, ватсыт ватсыт, етез-етез.

Рэуеш теркемсэлэре

Ацлаттсан мэгэнэлэренэ тсарап, рэуештэр тубэндэге теркемсэлэргэ буленэ. Был 41-се таблицага курпэтэлэ.

41-се таблица

Рэуеш тер-квмееэлэре	Бораузары	Мисалдар
Теп рэуештэр	<i>Нисек?</i> <i>Ни рэуешле?</i>	Тиз (тиззэн), шэп, йэйэу, арлы-бирле, •кабала-карБалан, атссалата, игенлэтэ, онлата, шатыр-шотор, кузмэ-куз, нытс, селпэрэмэ, тсапыл, Быбай, •королай, йылылай, эселэй, йез тубэн, кабалаен, урле-тсырлы, алмаш-тилмэш, ашыс-бопкук, сак, атсын, тсыр-ка.
Ватсыт рэуештэре	<i>Касан?</i>	Беген, Буц (Буцынан), хэзер, былтыр, элек, тенен, иртэн, иртэгэбенэ, иртэгэлэре, иртэнэн Буццары, быйыл, тсыш (таптырыр), кис, яз (барыр), язын, йэйен, кез (ултырттытс), кезен, Баман, иртэнэн Буц, яр кене, элек-электэн, ватсыт-ватсыт, бая, гелэн.
Урын рэуештэре Окшатыу рэуештэре	<i>ТСаица?</i> <i>Нисек?</i>	Югары, ары-бире, тубэн, ятсын, алые, урле-тубэнле, ишекле-турле. Кургэндэй, бурелэй, уттай, айыузай, кургэнсэ, минецсэ, кескэ, ат башылай, куз карабындай, безецсэ, язганса, китапса, геройзарса.
Кулэм рэуештэре	<i>Купме?</i> <i>Ни тиклем?</i>	Бер аз, эз-мэз, байтак, тулыр-тулмас, бетенлэй, яргылаш, тамам, бер ни тиклем, беребе артынан беребе, берэм Бэрэм, куп, аз (азлап), Бирэк, йыш, барыбер, бергэ, Бирэк-Баятс, бер талай, йэйзец йэйе, йэйзец йэй буйы.
Сэбэп-матссат рэуештэре	<i>Ницэ? Ни есен?</i> <i>Нилектэн?</i>	Бупгка, ютска, юрый, шунлытстан, эрэмгэ, юрамал.

Сифаттарзын, рэуеш урынында тсулланылыуы

ТСайы бер сифаттар рэуеш урынында ла кулланыла. Уларзыц кайы вакытта сифат, кайы вакытта рэуеш булузарын Бейлэмдэге мэгэнэлэрэнэ, ниндэй Бузгэ эйереп килеузэрэнэ Бэм ниндэй һорауҒа яуап биреузэрэнэ -карай белеп була. Буззэр, исемдэргэ эйереп, *ниндэй?* Борауына яуап бирБэлэр — сифат, эгэр кылымдарга эйереп, *нисек?* Борауына яуап бирБэлэр — рэуеш булалар. Тубэндэге таблица сифаттарзыц уз мэгэнэлэрэндэ сифат булып йереузэре Бэм рэуешлэшеузэре курБэтелэ.

42-се таблица

Сифаттарзын, у? мэгэнэлэрэндэ килеуе	Сифаттарзын. рэуешлэшеуе
шэп егет етез кеше ткызыу эш мәле байтатс ер бурелэй эт	шэп атлай етез баш'кара •кызыу иереи байтатк киткэн бурелэй олой

У 1. бзектэрэе укыгыз. Рэуештэр табып, яИалышын пэм теркемсэпен билдэлэгез.

а) Эйе, батыр за, матур за, Бээл дэ егет булып усте Буранша. Ун алты йэшэндэ, атаы кеуек, дицгеззэ балыктай йезэ, ерзэ боландай йугерэ, алыстан ыласындай оскор курэ торран егет булып етеште. Балыксылар за уны ошо кылытстары есен яраттылар. (З. Бишева.)

б) Ашагас, илке-Балкы Ғыма йвреп эсэБенэ табынды йыйыштырышып, кашыгаякты йыузы ла ишек алдына сыкты ШэБурэ. ТСауацгы твшеп килэ ине инде. Йылга аръягындагы урман кара Ғызат булып тимгеллэнэ, шул Ғызаттыц естендэ тулып килгэн ай эленеп тора. Ул шундай моҒоз, асып куйган бауы езелеп, бакыр тэцкэ тесле, бына хэзер урман естенэ колап тешвр Ғымак. Тубэн якка караҒац, унда язпл •каткыл кар каплаган ялан Бузылып киткэн. Ул барып тертелгэн Бирэк урман хэзер йунлэп куренмэгэнлектэн, яландыц иге-сиге юк Ғымак. (Н. Мусин.)

в) Ғаусар был дереслеккэ башын артка ташлап шул тиклем ихлас келде, хатта малай^ар аптырабырак торзо бер килке. ВбиҒаса бындай фекер Бис тэ башына килмэй ине Райсарзыц. Э бит дерес. Малайзар кулдэктэрен систелэр зэ ендэрен бэйлэп балык тултыра башланылар. (М. Буратаева.)

2. взекте тасуири ук^ыз. Узегеззед кузэтеузэрегеззед естэл, езекте дауам итегез. Рэуештэрэе табып, телмэрзэге эпэмизтен билдэлэгез. Азаккы ее гуйлэмгэ синтаксик анализ эшлэгез.

Тыш Балкынса Бэм еуеш. Ер есте яцы Ғыма яктырып килэ. Тире-яте, иртэнге Боро томан эсенэ сумып, тып-тын ята. Бер генэ япрак та Белкенмэй, бер генэ ен дэ тэбигэттец меҒабэт тыныелыгын бозмай. Йукэ, еэглэуек агастарыныц яцы Ғыма ярган йэм-йэшел япрактары естендэ, ынйы кеуек йымылдашып, ысык берсектэре ята.

Бына кайзалыр алыста, урман тепкелендэ, бер кош Ғызгырып ебэрэе, у Ға икенсеҒе кушылды. Шунда, алые тугел бер урында, тумыртка тукулданы. Иртэнге томан асыла, яктыра барран Ғайын, тауыштар ишэйзе, кесэйзе. Бар тэбигэт уяна, хэрэкэткэ килэ башланы. (З. Бишева.)

ЛJ

3. Рэуештэрэе табып, морфологик анализ эшлэгез.

Йэйэу, Ғыбай уттем, коштай остом,
Кукрэк менэн шыузым, кэрэкБэ;
Ваткан таш та, тоткан автомат та
Тузем бирзе, ахыры, йерэккэ. (С. Кулибай.)

Бик алыста калган ул бала сак,
Мин беген дэ уны Ғагынам.
Ул эле лэ мицэ йугерэ-йугерэ
Килгэн кеуек бакса яилнан. (М. Харис.)

Узегеззе тикшерегез

1. Ниндэй Буз теркеме рэуеш тип атала?
2. Рэуештэр ниндэй Бораузарга яуап бирэ?
3. ЯБалышы ягынан ниндэй рэуештэр була?
4. Рэуештец ниндэй теркемсэлэре бар?
5. ТСайы бер Буззэр рэуеш тэ, сифат та булып килэ. Уларзы нисек айыралар?
6. Рэуештэр нимэ менэн узгэрэ?
7. Рэуештец сагыштырыу дэрэжэҒе ниндэй ялгаузар ярмамында яБала?
8. Рэуештец артыклык дэрэжэҒе нисек яБала?
9. Рэуештэр Бейлэмдец ниндэй киеэге була?

Рэуешкэ морфологик анализ елгеҒе

1. Башлангыс формаы.
2. ЯБалышын билдэлэу (тамыр, яБалма, кушма рэуеш).

Баштсорт телендэ тсылымдыц дурт Бейкэлеше бар. Бей кэлештэрзец нимэ белдереуе турабында тубэндэге таблица курьэтелэ.

44-се таблица

ТСЫЛЫМ пөйкэлештэре	Нимэ ацлата?	Узгэреше	Мисалдар
Хэбэр Бейкэлеше	Эш-хэрэкэтте, про цесты.	Зат Бэм за- ман менэн узгэрэ.	I зат: укыйым, утсый- быз II зат: укыйыц, укыйыгыз III зат: укый, укыйзар Хэз. з.: укый Уткэн з.: укыган, у'кыусы Кил. з.: укыр, утсыя- сак
Бойорск Бейкэлеше	Берэй эш хэрэкэтте баштсарырга йэки баштсармаетса тсу- шыузы, бойороузы.	Зат менэн узгэрэ.	I зат: укыйытс II зат: укы, утсыгыз III зат: укыын, укыындар I зат берлектэ телэкте белдерэ, сенки Бей- лэусе узенэ узе бойора алмай.
Шарт Бейкэлеше	Берэй эш-хэрэкэттец баштсарылыуы есен икенсе эш-хэрэкэттен, булыуы шарт.	Заман менэн узгэрэ.	Утк. з.: укыган булба, укыган булбалар Хэз. з.: укыба, укыбалар Кил. з.: укыр булба, укыр булбалар Кил. з.: у-KbiFbi килэ, белге килэ
Телэк Бейкэлеше	Бвйлэусенец берэй эш хэрэкэтте баштка- рырга ниэте, телэге барлыпли ацлата. Ул -зы, -ге, -го, -гв, -ны, -ке, -тсо, кв ялгаулы тсылым эр гэбенэ «килэ» кылы- мын тсуйуу юлы менэн ябала.		

1. Ширри езектэрзе тасуири ухырыз. Кылымдарзы табып, пейкэлешен билдэлэгез.

3. Рэуештец теркемсэбен билдэлэу.

4. Борауын, Бейлэмдэге синтаксик функцияпын билдэлэу.

Олгв: Алыста кугэреп, сурайып-уркэслэнеп тимгеллэнгэн таузарзан иртэле кисле ко? тыны бэрелэ.

Алыста — башлангыс 4урмапы — алые, тамыр рэуеш, урын рэуеше, тсаща? порауына яуап бирэ, Бейлэмдэ хэл булып килэ.

§ 31. ТСЫЛЫМ

0

бзекте тасуири ухбиFbig, теп фекерен билдэлэгез. Кылымдарзы та-
^ ^ ^ бып, мэгэнэпен ацлатыгыз, телмэрзэге эпэмиэтен билдэлэгез-

влкэнерэк кешелэр, Атсбула-к элек бик киц, тэрэн ине, узэне лэ тегендэ, тау ягында у'к ине, тизэр. Булгандыр. Донъя менэн бергэ кен итеусе йылга ла заман уткэн пайын агышын, тэбигэтен узгэртэ килэ. ЭлеккеБен нисек кенэ матстамапындар, йылга эле лэ бик бирешэ Балып бармай. Айырата яз нык тсотора, эйтерпец, ошо мэл узенэ тейешле йыллытс кесте, гэйрэтте алып тсалырга тырыша. Был сатк ул гэйрэтен тсайза тсуйырга белмэгэн тай шикелле шашына. Шашына-шашына ла шунан тэртэгэ егелгэн ат кеуек, басыла тешэ. Тораратс тип-тигез ерзэн, таллытс, шырлыз: арабынан агып яттсан Атсбулатс басал-кыгына йылгага эуерелэ. Бэр хэлдэ, бындай мэлдэрзэ уны шундай ьсеуэгле, усал, хатта ва'кыты-ва'кыты менэн мэкерлелер, тип пис тэ уйламасыц.

Йылганыц буйынан буйына тиерлек ялбыр-ялбыр ейэцкелэр, тирэктэр усэ. Быу яйлап ярзы тсыс'кандан-'кыса, артса сгендерэ килэ. Ер ишелеп, яр кусьэ лэ, был тирэктэр, гэскэре кэмеп барганда ла тэгэрэБэм тэгэрэйем, эммэ пицэ бирешмэм, тигэн бабадирзар кеуек, тсайтсайБш тора бирэ. (Р. Солтан-гэрэев.)

ТСЫЛЫМ — кешелэрзец, предметтарзыц эш-хэлен, торопюн Бэм хэрэкэтен белдереуе уз аллы пуз теркеме.

ТСЫЛЫМДЫЦ морфологик категорияпы тубэндэге таблица асытс куренэ:

43-св таблица

Грамматик мэгэнэбе, Бораузары	Морфологик категориялары (билдэлэре)	Синтаксик роле
Предметтарзыц эш-хэрэкэтен, хэл-торошон ацлата. Ни эшлэй? ни эшлэцэр? ни эшлэне? ни эшлэйэсэк? Б. б. Бораузарга яуап бирэ.	Нейкэлеш, зат, заман, йунэ-леш, кулэм категориялары бар. Быларзан тыш, тсылым дурт твркемсэгэ буленэ: сифат тсылым, хэл тсылым, исем тсылым, уртатс "кылым.	Кейлэмдэ хэ-бэр Бэм башка Бейлэм кирэктэре булып килэ.

1. ТСарайым да тсай сатс Агизелгэ,
Уралып та яттсан Уралга,
Нейлэшэпем килэ улар менэн,
Ондэшэпем килэ уларга. (Р. Сафин.)
2. ТСайтБам ине шул сатс бала сатска,
Илар инем,
Хатта йырлар инем,
ЫргытЫндар ине уз йылгама,
ТСузлы торонбаштай сыжлар инем. (Т. Йосонов.)
3. Аятс бадтым тыуган тупраилма,
Тын бер азФа, хыял-саптарым!
Ерем,
Той пин йерэк пагышымдан
Изге тупратс шундай тарттсанын! (д. Та/шрова.)
4. Йерэгемде haFbiuu береп алБа,
ТСаUFbi cbiFbin багһа юлыма,
Йэ азашып шатлытс килеп керпэ,
Тальянымды алам тсулыма. (Р. Сафин.)
5. У сатс янды. Гуйэ, батсыр тесле
Базлатты ул тере тсуззарын.
ТСараштарым тсузга тебэлпэ лэ,
Алыстарга китте уйзарым. (А. Игебаев.)
6. Кубэлэктэр оса, гелдэр тсоса,
Бизэк бирэ атслан, тугайга,
Тултсынлана улэн, пипкеллэнэ,
Экрен елдэр идкэн ыцгайга. (Д. Юлтый.)
7. Кеше булып тыугас, кете
булып тсал, ти эзип.
Эйберзэреце БатБац да, кеше
исемен Батма, ти сэсэн.
Зур кеше булпац да, эсэ балапы
икэнеце онотма, ти эсэ.
Тыуууы ецел, кеше булууы тсыйын, ти
атсБатсал. (Ф. Хвсэйенов.)

Мы. i ii \1 теркемсэлэре

ТСылымдыц тубэндэге теркемсэлэре бар: сифат тсылым, хэл тсылым, исем тсылым, уртатс тсылым. ТСылым теркемсэлэрэнэц

узенсэлеге, яБалышы, синтаксик роле 45-се таблицала курпэтелэ.

Эзекте тасуири укырыз. Кылымдарзы табып, теркемсэлэрен (___) билдэлэгез. Биш пейлэмгэ синтаксик анализ эшлэгез.

Атсбулатс бегелеп а^гк^гкан ерзэ бер ейэцке бар. Элек ул ярзан байтаттса ситтэ ултыра ине. Уны ла берэй заман Быу алырын кешелэр башына ла килтермэгэйне. АФас тын Fbma Бин дэ мин ултыра. Язын япратс яра, йэйен инде кулэгэпенэ кешелэрэ йыя, кезен, кейез итеп, ергэ тсоро япратстарын йэйэ, текли эсе бурандарзан пызгыра.

Э йылга атсрынлап быга табан шылышыуын белде, бетэБен дэ уйлап хэйлэ тсорган юлбасар шикелле ятсынлай у л ейэцкегэ. Нипайэт, килеп етте лэ элеге шул эшенэ тотондо. Бынан саткрым самаЫ ерзэ тау битлэуендэ ултырган ауыл кешелэре ейэцкенец кене аз тсалганлыгын курэ ине. ТСабаац, аФас тсарышыр-тсарышыр за баштсалары кеуек ук башын hbiyFa палыр, тамырзарын курпэтеп ятыр.

Юте, улай булып сытсманы был юлы. Эйтерпец, аФас, эштен тсайза барганлыгын белеп, дошманына тсаршы алыштса эзерлэнep торган, мэкерле йылга нисек кенэ тырышмаБын, бирешмэне. Быу пeжум иткэн мэлдэрзэ тсыйшая биреп торзо ла яцынан турайып ултырзы. ТСыйшайыуыныц сэбэбе шунда: ейэцке тирэпен шул тикл ем йуузы, хатта бер аз ергэ пецеп тсалгандай булды. Бецде, тсыйшайзы, тик тамырзарын Fbma ерзэн айырманы. Тупратс ашалган пайын тамырын ергэ ныгыратс батыра бирзе.

Шулай за хэл хэтэр. Тамыр ерзэ булБа ла, Быу ерзец узен кимерэ.

вйэцке кешелэргэ йэл, ауылдытсылар бында килгэн Байын уФа эсенеп тсарап китэ. Эмма ярзам итер эмэлдэре юте. КурэБец, был да озаттса бармастыр. Тик ейэцке генэ бер ни тоймайынса ултырган була... (Р. Солтангэрэев.)

Кылым йунэлештэре

ТСылым йунэлеп!е эш-хэрэкэттец кемгэ йэки нимэгэ йунэлеуен ацлата. Баштсорт телендэ тсылымдыц биш терле йунэлеше бар: 1) теп йунэлеш, 2) тсайтым йунэлеше, 3) тешем йунэлеше, 4) йекмэтеу йунэлеше, 5) уртатсылтс йунэлеше.

1. Теп йунэлеш. Был йунэлештэге тсылымдыц ялгауы бул-май. Мисалдар: -кара, би[^]э, кур, я\$.

ТСылым теркем-сэлэре	Узенсэлегэ	Ябалышы	Синтаксик роле
Сифат • кылым	Сифат менэн тсылымдыц узенсэлегенэ эйэ. Унын, уткэн заман, хээрге заман, килэсэк заман формалары бар. 1. Уткэн заман сифат тсылым. 2. Хээрге заман сифат тсылым. 3. Килэсэк заман сифат тсылым.	Нигез тсылымга <i>-ган, -ган, -пан, -кэн</i> ялгаузаны тсушылып ябала. Исем тсылымга <i>-сы, -се</i> ялгаузаны тсушылып ябала. Нигез тсылымга <i>-асан, -эсэк, -ясатс, -иэсэк</i> ялгаузаны тсушылып ябала.	Куберэк исем алдында анытслаусы ролен баштсара. Бынан тыш исемлэшкэн сифат тсылымдар Бейлэмдец эйэбе булып килэ, йэнэ сифат тсылымдар Бейлэмдэ хэбэр, тултырыусы, хэл булып килэ.
Хэл тсылым	Рэуеш менэн тсылымдыц узенсэлегенэ эйэ. Хэл тсылым ее заманда тсулланыла. 1. Хээрге заман хэл тсылым. 2. Уткэн заман хэл тсылым. 3. Килэсэк заман хэл тсылым.	Нигез тсылымга <i>-ын, -еп, -оп, -он</i> ялгаузаны тсушылып ябала. Нигез тсылымга <i>-гас, -гэс, -~кас, -кэс</i> ялгаузаны тсушылып ябала. Уткэн заман сифат тсылымга <i>-сы, -се</i> ялгаузаны тсушылып ябала.	Хэл тсылымдар Бвйлэмдэ хэл йэки хэбэр вазифабын утэй.
Исем тсылым	Исем менэн тсылымдын, узенсэлегенэ эйэ.	Нигез тсылымга <i>-ыу, -еу, -оу, -у, -уялгаузаны тсушылып ябала.</i>	Исем тсылымдар Бвйлэмдэ эйэ, хэбэр, тултырыусы, анытслаусы, хэл булып килэ.
Уртатс • кылым	Башлыса матсат мэгэнэпен белдеру узенсэлегенэ эйэ.	Нигез тсылымга <i>-ырга, -ергэ, -орга, -орга, -рга, -ргэ</i> ялгаузаны тсушылыу юлы менэн ябала. Ютслытс мэгэнэбе <i>-мас~ка, -мэскэ</i> аффикстары ярзамында бирелэ.	Бвйлэмдэ хэбэр, тултырыусы, хэл булып килэ.

2. ТСайтым йунэлеше. ТСылым тамырына *-ын, -ен, -он, -вн (-н)* ялгаузанын тсушып япала. Мисалдар: *-каран, бизэн, курен, язын.*

3. Тешем йунэлеше. "Кылым тамырына *-ыл, -ел, -ол, -ел, -л* ялгаузанын *-купили* япала. Мидалдар: *-карал, бизэл, курел, языл.*

4. Йекмэтеу йунэлеше. ТСылым тамырына *-т, -дыр, -дер, -дор, -дер, -зыр, -зер, -зор, -зер, -тсыр, -кер, -тсор, -кер, --кар, -кэр, -ар, -эр, -ыр, -ер, -ер, -РЫЗ, -гез, -ыз, -пэт* ялгаузанын кушып япала. Мидалдар: *-карат, бизэт, курпэт, яззыр.*

5. Уртатслы-к йунэлеше. ТСылым тамырына *-ыш, -еш, -ош, -еш, -ш* ялгаузанын *-кушып* япала. Мисалдар: *-караш, бизэш, i; MI* и, эшлэш, тезвш.

ТСылым кулэмдэре

Эш-хэрэкэттец, процестын, квсэйеуен йэки а-крынланыуын, дауам итеуен, тиз баш-карылыуын, башланып китеуен йэки тамамланыуын белдергэн *-кылым* формалары *-кылым* кулэмдэре тип атала.

Баш-корт телендэ *-кылым* кулэмдэре ике торле белдерелэ: 1) ялгаузар ярзамында, 2) ярзамлы-к *-кылымдар* менэн.

Беренсе форма *-кылым* тамырына *-рыла, -геле, -гола, -гелэ, --кыла, -келэ; -ыц-кыра, -ецкерэ; -штыр, -штер; -ыра-к, -ерэк* ялгаузанын *-кушып* япала. Мисалдар: *боррола, биргелэ, у-кырыла, тырышыц-кыра, языштыр, асууланыбыратс, эшлэмэйерэк, пузылыбыра-к.*

Икенсе форма топ мэгэнэле хэл *-кылымга* эйэреп килеусе ярзамлы-к *-кылымдар* менэн япала. Мисалдар: *у-кый тор, эшлэй бир, китэ пал, -карал сы-к, йырлап ебэр, яза башла.*

ТСушма -кылым

Ике *-кылымдан* тороп, бер тешенсэ ацлат-кан *-кылымдар ~кушма нылым* тип атала. ТСушма *-кылымдарзын, япалышы* тубэндэге таблица бирелэ.

46-сы табица

Ябалыу ысулы	Мисалдар
Бер ук мэгэнэле, бер ук формалагы тсылымдарзыц тсабатланыуы ярзамында.	Эммэ сатанлауы ла узенэ килеште уныц, эллэ килештерземе — бвкрэйеп, квезнеп басманы, атлаганда, тсайтсая биреберэк, башын артта ташлап, тсуйы сэсен Быпыра-Быпыра , туш кесэбенэ Балган сыл бырлы еэгэтен тсарай-тсарай йврвр булды. (М. Буря-каева.)

Бер ук "кылымдын, барлытс Бэм кжлытс формалары йэнэшэ килеуе ярзамында.	Етмэбэ, эскелтем татлы ее танауына килеп бэрелэ, эсэбе эле лэ иштер-ишетмэс кенэ кей Буза. (Б. Нозманов.)
Бер ук мэгэнэле ике тсылымдан тороп, тэуге "кылымга -i ап дан, -гэндэн формалы ялгаузар -кушылуы ярзамында.	Атыш тауышы алыслайгкандан-алыслаша барып, кисэ генэ полк штабы урынлаш-кан ятстан иштелэ башланы. (Э. Хэкимов.)
Мэрэнэлэре ике терле, формалары бер терле булган тсылымдар за 'кушма 'кылымды хасил итэ.	Элкэн оператор Салауат менэн шоферы нимэлэр турабында Бойлэшеп-келешеп бара. (Р. Солтангэрэев.)

| взектэрэе тасуири ухыгыз. Кылымдарзы табып, затын билдэлэгез.

1. Йырлай алмам Бинец йэмдэрэцде,
Йэшэй алмам йырбыз, морайын.
Сагылында ускэн сихри моцло
Бер тсурайыц плна булайым. (Р. Сафин.)

2. Атсбулатс атсрынлап тсына ярзы бусэ килэ. Бигерэк та ошо тирэлэ, узе алтеа яБап атскан урында, нье ашай ерзе. Яз боззар китеп бетеп, йылга ярынан тулышып аFbin ятскан мэлдэрен тсарап торороз: эле тегендэ, эле бында суртан тсарпып ебэргэнде иштерьбегез. ТСарайыц-ткарайыц, бер ни абайлап булмай. Иртибарлыратс торбац, бынын, бер зэ суртан тугел, ЯЗРЫ Буу йыуыузан эле тегендэ, эле бында шомборлап ярзан ишелеп тешкэн кэс икэнен курерьбегез... (Р. Солтангэрэев.)

3. Буйзарыццы гиззем, буйланым,
Гузэллегец куреп туйманым,
Гумеремде Бицэ барышланым,
Тыуран илем — Баштсортостаным! (Р. Янбулатова.)

1. Текст буйынса инша-рецензия ЯЗЫРЫЗ. Автор кутэргэн пробле-МаFa харата уз фекерегеззе эйтегез- Текстыц стилен, тезелешен, пурэтлэу сараларынын, хулланылышын багшлагыз. Биш пейлэмгэ синтаксик анализ, хылымдарра морфологик анализ эшлэгез.

ТСапыл йэн тетрэткес газаплы, эрнеуле бер тауыш минец тсолагыма, КУК, тшлаплм аша йерэгемэ бэрэп инде. Был ынтырашыу за, илау за, ялбарыу за тугел ине. Бындай ауазды румеремдэ беренсе тап-кыр ишетэм. Мин, Багайып, тауыштыц 'кабатланыуын кеттем. Озатс кеттем. Ул тсабатланманы, эммэ минец куцелемэ румерлеккэ Бецеп тсалды. Тимэк, яу тсырында кемдер берэу атсты'К'Кы Булышын алды, кукрэгендэ -калган Буцры ауазды донъяга шулай Бытып сыгарзы.

Нате шул ватсыт минец ацымда, минец хэтеремдэ унарлаган бүтэн эндэр тсабаттан терелеп, яцрырай башланы. Былары инде — яцы тыуган сабийзарзыц йыБан кичлектэренэ осорган беренсе ауаздары. Бала сагымда уларзы мин куп ишеттем. Хэзер бына ошо фажигэле, ошо саф иртэлэ кешенец беренсе Бэм Буцры ауазы минец рухымда бергэ килеп "кушылды; Бэм мицэ уларзы кендэремдец иц йонсоузарына, иц моцБуузарына тсэээр узем менэн алып барырга насип буласатс. Сенки бынан Буц мин йылганыц ярзаны ни есен икэу булыуын ацланым. Уларзыц беребе — фанилытс, икенсебе — мэцгелек икэн, э уртанан Буузар аFa.

Шул у-к ярзар арабынан Замана узе аFa. Э кеше ФуМер батсый, элеге ике ярзы тоташтырма'ксы булып, агастан, таштан, тимерзэн, фекерзэн, хыялдан купер Бала. Куперен таштсындар алып китэ, дауылдар емерэ, галактикаларзан килгэн уттар ялмап кел итэ; кеше узе Бэлэк була, яцынан тыуа Бэм теп эшенэ керешэ: купер Бала. Сенки уныц йерэгендэ баягы ике ауаз йэшэй. (М. Карим.)

| Эзекте тасуири ухыгыз, хылымдарзы табып, япалышын билдэлэгез.

Негеш естенэн зэцгэрьбуу атс томан кутэрелэ, э тсаялар, аFас баштары аз азлап альбуу тескэ инэ бара. Кэмэнец ике ягынан тарала барган тултсындар тац нурына тсойона. Бетэ тирэ-ятс альбуулана шул сатс. Тултсындар за, томан да, аFас баштары ла, Буу есте лэ. Эйтеп ацлаттшьыз мегжизэгэ кумелэ донъя. Негештец ике яилнан тезелеп киткэн таузар арабындагы уйьбулытсгарзан ашырыпашыгып атс томан кутэрелэ бара, кутэрелэ бара Бэм тац нурына тсойона. Эйтерьбец, шуныц есен ашыга улар. (М. Бурспаева.)

2. Кылымдын шарт пейкэлеше формаларын хулланып, узегеззен J уй-хыялыгыз, килэсэккэ махсатыгыз турапында пейлэгез.

Кылымдын бойорох пейкэлешен хулланып, буласах професиярызза кэрэкле манипуляцияларзы йэки хэрэкэттерэе башхарыу алгоритмын тезегез.

Манипуляция — ткул менэн эшлэгэндэ тсатмарлы хэрэкэт, алым.

Мэсэлэн: Бутелмэле итеп тоташтыр, технологик Ынау уткэр, рациональ файзалан, бороп индер.

3. «Башхорт халых ижады»нын, X томынан бойорох, шарт пейкэлеше хылымдары булган мэхэлдэр табып ЯЗЫРЫЗ. Уларзы хулланып, професиярызра ярашлы кескэй хикэйэ тезегез.

1. Ниндэй Буззэр тсылым тип атала?
2. ТСылым ниндэй Бораузарга яуап бирэ?
3. ТСылымдыц ниндэй Бейкэлештэре бар? Улар нимэ ацлата Бэм нимэ менэн узгэрэ?
4. ТСылымдыц ниндэй теркемселэре бар? Улар бер-беренэн нимэ менэн айырыла?
5. ТКылымдар яБалышы яилнан ниндэй терзэргэ буленэ?
6. Хэл тсылымдыц узенселеге, яБалышы, синтаксик функциябы турабында Бейлэгез.
7. Исем тсылым нисек япала, ниндэй узенселеккэ эйэ? Бейлэмдэге синтаксик роле ниндэй?
8. У рта тс тсылым ниндэй эБэмиэткэ эйэ? ЯБалышы Бэм синтаксик вазифабы турабында Бейлэгез.
9. Сифат тсылымдыц узенселеге нимэлэ? Ул нисек яБала? Бейлэмдэ ниндэй синтаксик вазифа баштсара?
10. ТСылымдыц телмэрзэге эБэмиэте ниндэй?

ТСылымга морфологик анализ елгебе

1. Башлангыс форма бы.
2. ЯБалышын билдэлэу.
3. Бейкэлешен, заманын, Банын, затын билдэлэу.
4. Борауын, синтаксик функциябын билдэлэу.

Олгв: Йэшэй-йэшэй шуны белдем:
 Барынан естен — хатслытк!
 Уныц есен яндым кейзем,
 Хаткытсты Бейзем артытс. (ТС. Элибаев.)

Белдем — -кылым, башлангыс формабы — бел, ябай тсылым, хэбэр Бейкэлеше, шабитлы уткэн заман, берлек Банда, I затта, *ни эшлэнэм?* Борауына яуап бирэ, Бейлэмдэ хэбэр булып килэ.

§ 32. БЭЙЛЭУЕС

Ы Эзекте тасуири укырыз. Бэйлэуестэрэе табырыз. Бэйлэуестэр турабында белгэнегеззе идегезгэ тешерегез.

Йырбыз тормош КУК. Йыр ул — кеше рухыныц улмэр, Бунмэс хазианабы, кеше йерэгенец улембез тибеше. Йыр есен алые аралар за, сиктэр зэ, кэртэлэр зэ КУК. Ул, бвтэ илдэр, бы уаттар аша атлап, Бэр быуынды йэшэугэ, хезмэткэ, кврэшкэ

рухландырып, тары ла ятстыра, К)FарбиFa сатсырып, хор ватсыт алры сафта бара. Йыр бер тсасан да тсартаймай. Быуаттар уткэн Байын гузэллэнэ, йэшэрэ, ярбыуга эйлэнэ, усэ, кинэйэ, кесэйэ генэ бара. Сонки Бэр быуын у Fa уз йерэгенец, уз осороноц бетэ матурлыгын, бейеклеген естэп тсалдыра. Шулай тыуа ул улембез йырзар. (З. Бишшева.)

Бэйлэуестэр^ец морэнэИе Иэм телмэр^э тоттсан роле

Бэйлэуес — Бейлэмдэге эйэреусе кисэктэр менэн эйэртеусе кисэктэрзэец, шулай уте эйэрээн Бейлэм менэн баш Бейлэмдец бэйлэнешен белдереусе ярзамльгк Буззэр.

Бэйлэуестэр узгэрмэусе Буз торкеменэ инэ. Уларзыц Бейлэм киеэге булыу Бэм морфологик узгэреу Бэлэтлектэре КУК.

Бэйлэуестэр айырым торранда конкрет мэгэнэ ацлатмай Бэм уз алдына айырым тсулланылмай. Лэкин Бейлэм 'карамагына инеу менэн, улар Буззэрзэец мэгэнэБенэ тесморлек бирэлэр Бэм грамматик менэсэбэттэрзэ ацлаталар. Мисал есен тубэндэге Бейлэмде бэйлэуесле Бэм бэйлэуесбез сагыштырып тсарайытс.

1. Кисен Рэхмэтулла мерэлим йор Кисен Рэхмэтулла мерэлим йорто-тона кешелэр зур телэк менэн на кешелэр зур телэк ... йыйылды. йыйылды. (F. Хисамов.)
2. Квтвуенэн -ка л маска тырышып Квтвуенэн тсалмастса тырышып сабыштсан мал вйврв шикелле, сабыпгкан мал вйврв ..., Буцры Бунры болоттар тау биттэрен ял-болоттар тау биттэрен ял-май-ялмай теньятска агыла. твнъя'К'ка агыла. (P. Солтангэрэев.)

Бэйлэуестэрзэец телмэрзэге эБэмиэте, морфологик билдэлэре, синтаксик функциябы тубэндэге таблица бирелэ.

47-се таблица

Телмэрзэге эБэмиэте	Морфологик билдэлэре	Синтаксик роле
Бейлэмдэге эйэреусе кисэктэр менэн эйэртеусе кисэктэрзэ; эйэрээн Бэм баш Бейлэмде бэйлэй.	Узгэрмэусе Буз твр-квмв.	Бейлэм киеэге булыу Бэлэте КУК.

Бэйлэуестэрҗен, буленеше

Бэйлэуестэр, Бейлэмдэге твттсан ролдэренэ карал, шартлы рэуештэ тубэндэгесэ буленэ.

48-се таблица

Бэйлэуестэрзец терзэре	Мисалдар
Собэп бэйлэуесе: осей, кура, сэбэпле, ар-кабында	Хэрби хэрэкэттер КГНСиFбimTca күсэ барыу <i>сэбэпле</i> , хэрби врач Гумэр Рэлим улы ТСууатовтын, да йэшэу урыны узгэрэп торран. (Ұ.Шафи~ков.)
Матссат бэйлэуесе: есвн, тип,була	Тыуган илден, йэйен курер <i>всвн</i> , мендем бейек таузыц башына. (Д. Юл-тый.)
Иунэлеш бэйлэуесе: табан	Оло юлдан тыуган ауылы Йэнтэйэккэ <i>табан</i> боролгайны, елэсэҗе менэн улыныц тау битлэуенэн тешеп килгэнлеген куреп калды. (М. Бура-таева.)
Ватсыт бэйлэуесе: бирле, тиклем, сатслы, пун,, элек, элгере, башлап	Тэжрибэ эштэре тамамлангандан <i>Нин</i> , Сынtimer эште ике сменалы итеп ойшторзо. (III. Ямбаев.) Ямыр нытклап яуа башлагандан <i>бирле</i> , ошо тсыуышта ултырабыз. (Я. Хамматов.)
Кесэйтеу бэйлэуесе: Байын	Аткан <i>Найын</i> тацым, квн ятстыра, Балкан <i>Найын</i> , юлым асыла. (Ф. Аман тай.)
Рэуеш бэйлэуесе: аша, артсылы	Без белмэйбез, бэлки, ул бала Зур геолог булып танылыр. Уныц атсылы <i>аша</i> алтындан ТСиммэтлерек металл табылыр. (М. Свндквл.)
Окшатыу бэйлэуесе: кеуек, тесле, шикелле, пыматс	Квндэр утэ йэшен <i>кеуек</i> , Айзар утэ ел <i>кеуек</i> . (Й. Гэрэй.) ТСоаяш, аттсош <i>Ныма~к</i> , йылы ятска Киткэн, Урал буйын тсалдырып. (Ф. Эмири.) ТСоаяш нуры дицгез булып Аттсан <i>тесле</i> , Бары алтын ергэ тулып Ятт<ан <i>тесле</i> , (д. Вэли.)
Бергэлек бэйлэуесе: менэн	Гол тарматстарында тсоаяш квлэ, Квн тсаршылай йэйге мой, <i>менэн</i> . (Б. Ишемгол.)

Бирелгэн UJMFPH езектэрзе тасуири ухыгыз. Бэйлэуестэрзе табып, _____I телмэрээге эпэмизтен асыхлагыз, терзэрен билдэлэгез.

1. Кем дер ярата былбылды,
Матурлай, тип, болондо.
Кемдер ярата бвркетте,
Кургэн ул, тип, бик купте. (Р. Шэгэлиев.)
  2. Кешелэрзец шат, вметле, мвцпву
Куззэренэ карал барамын, —
Юлдарымда азашмас всвн,
Йырзарымда алдашмас всвн. (М. Кэрим.)
  3. Килгэн юлым менэн тсайтып барам,
Был юл мицэ шундай Бейквмле.
Урманында яцплз, быскы твтвп,
Атай басып тврган шикелле. (М. Свндквл.)
  4. Куцел кузем менэн йэшэйем мин,
Мацлай кузем Бунде яззарза.
Куцел менэн илдэр гизеп сь^ам,
Йврвп тсайтам эллэ -кайзарзан. (Б. Вэлид.)
  5. Республикам! —
Минец тыуган йвртвм
Бэм тирбэлгэн йылы бишегем.
Бинец аша сытстым кешелеккэ
Бэм тврмвштвц астым ишеген. (Х. Кэрим.)
  6. Мин пэр иртэн йвтгонан тврган Байын,
А'кыллыра'к тврган кеуекмен.
Бас'кан Байын ергэ Бэр азымды,
Мин НбиFбipaic бас'кан егетмен. (М. Хэй.)
  7. ФуМер ятсты квн шикелле,
Тик килэ ул бер генэ,
Ятсты квндэй гумерецдец
ТСээрзэрен бел генэ. (Ф. Мвхэмэтйэнов.)
  8. Йырым мицэ ата-эсэм Быматс,
Ауыр са'кта у Фа ылытстым,
Тыуган тупратс кеуек, дауа булды,
Сынытстырзы мене, йылытты. (Х. Рилэжев.)
- у 1. езекте тасуири ухырыз. Бэйлэуестэрзе табыгыз, терзэрен билдэлэгез.

ТСузырас бэлэкэс кенэ йуантытс буйлы, терпенец ар-кабы шикелле тырпайып тврган свм-тсара сэсле, кугэрсен

йомортсабы кеук сып-сыбар Бипкелле, бэлэкэс кенэ сэкэй танаулы, уяу, теремек малай. Уныц куззэре лэ тургай куззэре кеук бэлэкэс кенэ лэ йугеректэр. ТерБэктэре артсаратс СЫРЫП, тырпайыбыратс торган тос тсулдары ла тсайы сатста туррай тсанаттарын хэтерлэтөп тсуялар. Хатта ул йерегэндэ лэ тургай шикелле ырплп, Бикереп, осоп тсына йерей. (З. Бишьева.)

Уаегеае тикшерегез

1. Ниндэй ярзамлытс Буззэр бэйлэуес тип атала?
2. Бэйлэуестец Бейлэмдэге роле ниндэй?
3. Бэйлэуестец ниндэй терзэре бар?
4. Бэйлэуестец морфологик билдэлэре бармы?
5. Бэйлэуес Бейлэм кисэге булып килэ аламы?

§ 33. ТЕРКЭУЕС

<) бзекте ухыры?, төп фекерен билдэлэге. взектэ Иурэтлэнгэн йыл
 ^ ^ к мизгеленэ карата ниндэй пынамыштар бар, исегезгэ тешерегез.
 ^ ^ * взектэн теркэуестэрзе табып, телмэрзэге эИэмиэтен билдэлэге.

Арастар яцы F-ына япра-к яра. 'Кар Быуы кибергэ лэ елгермэгэн, ерзе тишеп сьпскан улэндэр йэшэрөп кенэ килгэн сак. Кисэле-бегенле Дим тугайзарына Бандугас 'кайтты. Оябын ТсорорFa елгерзбме-кукмы икэн был кескэй •кошсск, лэкин еззерөп Байрарга ла тотондо. Кен езлекБез, бигерэк та иртэле-кисле, тезэ генэ йырын Бандугас. БереБен Байрап тутстай, икенсеБен башлай, шунан осенсеБен. Уныц тауышын басырга тырыштандай, бүтэн тсоштар килеп кутыла, лэкин ецерБец Бандугасты! (F. Хисамов.)

Теркэуес — ябай Бейлэмдэ — Бейлэм кисэктэренец, тсушма Бейлэмдэ ябай Бейлэмдэрзөц уз-ара синтаксик бэйлэнешен курБэтеуесе ярзамлытс Буззэр.

Теркэуестэрзөц телмэрзэге эБэмиэте, морфологик билдэлэре, синтаксик функциябы тубэндэге таблицала курБэтэлэ.

Телмэрзэге эБэмиэте	Морфологик билдэлэре	Синтаксик функциябы
ТСушма Бейлэм составындагы ябай Бейлэмдэрзө, ябай Бейлэмдэге Бейлэм кисэктэрен уз-ара тоташтыра.	Морфологик ятстан узгэрмэуесе Буз тер-кеме.	Бейлэм кисэге бу-лыу Бэлэте КУК.

Теркэуестэр синтаксик функциялары буйынса ике зур теркемгэ буленэ: тезеуесе теркэуестэр Бэм эйэртеуле теркэуестэр. Уларзыц Бэр бер тере семантик йБэттэн тагы ла бер нисэ теркемсэгэ буленэ. Был тубэндэге таблицала курБэтэлэ.

50-се табица

Тезеуесе теркэуестэрзөц терзэре	Эйэртеуле теркэуестэрзөц терзэре
Йыйыу теркэуестэре: да-дэ, з**-зэ, та-тэ, ла-лэ, Бэм, йэнэ, тагы, шулай уте, шул ук ватсытта, шуныц менэн бергэ	Сэбэп теркэуесе: сенки
ТСаршы -куйыу теркэуестэре: бэлки, э, эммэ, лэкин, тик, фэтеэт, шулай за» югиБэ, да-дэ, за-зэ, ла-лэ, та-тэ	Безөмтэ теркэуестэре: инуFa, шуга ла, иуFa курэ, шунлы'ктан, шуныц есен, шулай булгас, шул артсала, шул сэбэпле, шуныц БезөмтэБөндэ, шуныц ар"кабында, ни, хатта, тимэк
Булеу-кабатлау теркэуестэре: бер, берэ, йэ, йэки, ни, эле, эллэ	Кирелек теркэуесе: гэрээ
Анытслау теркэуесе: йэгни	

1. Шигри езектэрзе тасуири укыгыз, теркэуестэрзе табып, ниндэй теркемгэ карауын билдэлэге. Биш пейлэмгэ синтаксик анализ эшлэге.

1. Бына эле илап, эле келдем,
Эле кейзем, эле Бызландым,
Бына эле йырлап, эле тындым,
Эле бар доньябын тсызгандым. (Ш. Бабич.)
2. Мин йырымды тсайзан башлаБам да
Бицэ тсайтып тсала, Ватаным,
Тик Бин безгэ яткты кендэр бирзөц,
Тик Бин генэ кеше яБаныц. (Э. Вэли.)

3. Тик 'кояшты болот тсаплап китэ
Кендэр бозоне, йонсоу заманда.
Йондоззар за,
Хатта йондоззар за
Томалана тенге томанда. (М. Кэрим.)
4. Эллэ пин Тыуган илемдец
Кицлеге булып килдец?
Эллэ куцелгэ пунмэс йыр,
Байрар кош булып индец? (М. Харис.)
5. Усте Бонолоп зэцгэр иркенлеккэ,
Тэцкэ-сулпыларын същлатып,
Берсэ йерэктэрзе пейендереп,
Берсэ талсыьтгырып, Бызлатып. (З. Бишшева.)
6. Татлы телгэ ышанма, ти халытс.
'Кул Белтэй зэ китэ, тыцламай,
Сенки белэ — татлы Иузе сэсэ
Кем уйламай йэки алдалай. (З. Бишшева.)
7. Вате мэшэктэт, ыпл-зыгы тамам,
Бар эшемдец съгктым осона.
Шуга курэ беген тацдан алып
Кукрэгемдэн тсоштар осорам. (М. Кэрим.)
8. Тимэк, эле ул сатс Ватан булган,
Тимэк, ерзе тсояш ураган,
Тимэк, елдэр уз яйына искэн,
ТСар-ямгырзар яуган болоттан. (М. Кэрим.)
9. Мин атлайым туган йылга буйлап,
Берсэ яй пэм берсэ талпынып.
Э башымда таныш тсайнар уйзар,
Табанымда — боззоц Балтсыны. (Х. Гилэжев.)
10. вйкем-ейкем тсоштар канта,
ТСацгылдашып, тсагынып.
Э тсыш китэ, куз йэшенэн
Йырганатсгар агызып. (И. Эхмэтйэнов.)

2. 0?екте тасуири укырыз, исем бирегез. Авторзыц фекерен уз караш-тарырыз менэн байытып ебэрегез. бзектэ пурэтлэнгэн мизгелгэ карата ниндэй пынамыштар, мэкэлдэр белэИегез, исегезгэ тешерегез.

Кеззец пуцпл кендэре. Бар тэбигэт йонсоу тес алган. Улэндэр паргайышып ергэ пылапган, эйтерпец, тэн-тамыры менэн уззэренэ пут биргэн тупратсты Бал-кындан тсапларга эзерлэнгэн. Ялангас агастар за, -карая тешеп, карта я биргэн Быматс тойола. Олпат имэндэрзе йей-йыйырсыттар семэрлэгэн. Тик милэш пэм Бирэк-мирэк осраган балан п>ша тсып-кызыл булып балтсып ултыра. Улар есен кез — иц матур бер мизгел. ТСар катыш яуган ямгырзарыца ла истэре китмэй, тере -куз Быматс базлауын белэ. Хэйер, тэбигэттец уз тсанундары: кез мизгеле еттеме — нимэлер балтсыш ала, нимэлер Бунеп, йэшэйештэн туктай, яцынан кукрэп китер есен кос туплай. (Б. Ногоманов.)

Узегеззе тикшерегез

1. Ниндэй ярзамлытс Буззэр теркэуестэр тип атала?
2. Теркэуестэрзец телмэрзэге эьэмиэте ниндэй?
3. Теркэуестэр ниндэй терзэргэ буленэ?
4. Тезеусе теркэуестэргэ ниндэй теркэуестэр инэ?
5. Эйэртеуле теркэуестэргэ ниндэй теркэуестэр инэ?
6. Теркэуестэрзен, морфологик билдэлэре бармы?
7. Теркэуестэр пейлэм киеэге була аламы?

§ 34. КИДЭКСЭ

/ бзекте тасуири укыпыз. Унда нимэ турапында 1пүз бара? Авторзыц ъаZ фекере менэн килешэИегезме? Уз фекерегезз° дэлиллэп идбат-лагыз.

Бэр кешелэ ике донъя йэшэй. БереБе уныц — тышткы, икен-сене — зеке донъя. ТыштсыБы кузгэ куренеп тора: кейеме, узен тотшо, йезе, кешегэ менэсэбэте. Был донъя узен уратып алган мехиткэ, ватсытса, хатта мизгелгэ лэ буйБонган. Иц тсатмар-лыпы - - кешенец зеке донъяпы. Ул уз аллы, бер нэмэгэ лэ буйпонмаган. Уныц есен ватсыт та, мизгел дэ, кис тэ, иртэ лэ юн. Унда бер ук ваьсытта уткэн дэ, килэсэк тэ, тарих та, хыял да йэшэй. ТСыппсы палтсындарза нэркэс сэскэ ата, йэйге тацдарза буран тготора. Унда кисерештэр, икелэнеузэр. Кеше-нец тыштсы донъяпы менэн зеке донъяпы Бис кенэ лэ тап килмэй тиерлек. Кеше ни тиклем асытс, ябай булмаьын, «ми-нец эсемдэге тышымда, ни уйлаьам, шуны эйтэм дэ тсуям», тип

расларга маташмакын, уныц эске донъяпы барыбер икенсе була. Свнки ул — кеше. Тэбигэт уны донъяга фекерлэй, уйлай, уйлагандарынан Быгымта яИай алыр, кэрэген генэ эйтеп бирер йэн эйбе — кеше итеп яралтсан. Был эске донъяны, гэзэттэ, куцел тип атайзар. Эске донъя — серле донъя. (М. Буратсаева.)

Кисэксэ — айырым пузец, пузбэйлэнештец йэки бетэ Бей-лэмдец йокмэткеБенэ естэлмэ мэгэнэ узенсэлеге биреп килгэн ярзамлык пуз.

Кисэксэлэргэ басым тепгмэй, уларга ялгаузар за тсушыл-май. Кисэксэлэр бутэн Буззэргэ "кушылып эйтэлэ Бэм языла.

Кисэксэлэрзец твркемсэлэре тубэндэге таблицала курБэтелэ.

51-се таблица

Кисэксэлэрзец твркемсэлэре	Мисалдар
һорау кисэксэлэре	-мы, -ме, -мо, -мо, мы ни, -ме ни, -мо ни, -ме ни, -мы икэн, -ме икэн, мо икэн, -ме икэн (микэн)
Квсэйтеу-раслау кисэксэлэре	дэ баһа, за баһа, ла баһа, та баһа, сы, се, -со, -се, иц, бит, утэ, тас, шыр, шау, салт, да-дэ, за-зэ, ла-лэ, та-тэ
Сиклэу кисэксэлэре	ҒбиНа-генэ, тсына-кенэ, ук-ук
Икелэнеу кисэксэлэре	дыр-дер, дор-дер, зыр зер, зор зер, лыр-лер, лор-лер, тыр-тер, тор-тер

1. Озектэрзе укыгыз. Кисэксэлэрзе табып, телмэрзэге эИэмиэтен асыклагыз. Кисэксэлэрзен теркемсэлэрен билдэлэгез.

1. Эре Буйырташтар арабынан терегемеш кеуек герлэп аҒbin яттсан кескэй генэ Юшатыр йылгапыныц кенъягынан икпез-сикпез киц дала пузылып китэ. Купте кургэн дала аллы-гелле мен, терле сэскэ менэн тсаплана, йэйен бер езлекпез тул^гкынып, сайтсалып яттсан тсылган дицгезенэ эйлэнэ, кезен уны татырлы атспыл тупратс тсаплай. Унда бер генэ калкыулы'к та, кескэй генэ аҒас тсыуатслыгы ла юте. ТСайза тсарама ялан, ялан, ялан... Оспоз-тшрыйпыз ялан. (З. Бишшева.)

2. Яззан алып айзар буйынса ямгыр яуманы. ТСыззырзы л а тсыззырзы. Игендэр квйеп бетэ тигэндэ генэ, кук кукрэп, ъуй-мабын ткойзо. ТСапыл килеп сытскан ямгыр тсапыл гына куззэн дэ яззы. Шулай за сафланган һауа тын алыузарын ецелэйтте, ер ествнэ бер аз йэшеллек йугерзе. Артабан папындырып-Багындырып -куна-клай торзо ямгырзар. Басуызарга иген тсалтсынды, мул булыры куренмэБэ лэ, уртаса уцыш'ка тарты-ры билдэлэнде. (Б. Ногманов.)

3. Бызылып тсына ал тац атты,
Иренеп кенэ атс ай батты;
Йомшатс тсына елдэр исеп,
АҒас япратстарын -катеты. (Д. Юлтый.)

4. Э пуц ватсыт узе нимэ ул?
Елеп уткэн Былыу боланмы?
Аттсан укмы, искэн елме ул?
АҒbin яттсан тыные йылгамы? (М. Свндвклв.)

5. Тау башынан тын гына
Болан килэ кулдэргэ.
Тау кулдэре тын ята,
Исмэй йомша-к елдэр зэ. ("К. Даян.)

6. Вакытында сэспэц генэ иген уцыр,
Я-кшы уйза булбац п>ша юлыц уцыр. (Н. Шелбай.)

Узегеззе тикшерегез

1. Ниндэй ярзамлытс Буззэр кисэксэ тип атала?
2. Кисэксэлэрзец телмэрзэге эпэмиэте ниндэй?
3. Кисэксэлэрзец ниндэй твркемсэлэре бар?
4. Кисэксэлэрзец морфологик билдэлэре бармы?
5. Кисэксэлэр Бвйлэм киеэге була аламы?

§ 35. М9НЭСЭБЭТ КУ ^ ЭР

О Эзекте ухбиҒbi?, менэсэбэт г.уззэрзе табыгыз, гуйлэусенен карашын билдэлэгез. Менэсэбэт пуззэр буйынса белемдэрегеззе искэ тешерегез.

ТСала алмам, ахыры, мин -калала,
ТСала алмам
бвтенлэйгэ унда бэйлэнеп.
Ташлай алмам пине, эй, ауылым!
ТаҒbi тсайттым пицэ эйлэнеп. (Р. Сафин.)

Менэсэбэт Буззэр — пейлэусенец берэй предмет-ка, эш-хэрэ-кэткэ, куренешкэ, хэл-ватсигага тсарашын, менэсэбэтен бел-дергэн ярзамлытс Буззэр.

Менэсэбэт Буззэрзец теркемдэргэ буленеше тубэндэге табли-цала курБэтелэ.

Менэсэбэт Бузээрэн, теркемдэре	Мисалдар
Синтаксик вазифа утэмэй торкан менэсэбэт Бузээр	ахыры, бэлки, бугай, ихтимал, исмабам, морайын, мэсэлэн, гемумэн, РЭЗЭТТЭ, • кыс'капы, ысынлапта, тимэк, йэнэпе, эйе, шикелле
Синтаксик вазифа утэй торран менэсэбэт Бузээр	бар, юте, кэрэк, мемкин, тейеш, тугел, ярай, ярамай

Бейлэм кисэге була алмаган менэсэбэт Бу?ээрзе синтаксиста
инеш пузээр тип йеретэлэр.

у 1. Ширри езектэрзе тасуири укырыз. Менэсэбэт Иузээрзе табырыз,
* г авторзыц карашын, менэсэбэтен билдэлэгеz.

1. Э бит минец аргыматстар
Тотоп менгэн сатстарым бар,
Тубэлэрэм бейек-бейек
Куккэ тейгэн сатстарым бар. (Р. Шэкур.)
2. Юн, китмэйем, минэн баштса
Тацдарзы кем уятбын?
"Коштарзы кем тсаршылабын?
"Кыштарзы кем озатбын? (И. Эхматйжов.)

К>к, тезлэнмэм ялган алдында мин!
Матссатымдыц иц-иц алысын
Ятсын курер кузем. Бэр кузем дэ
Балтсып яныр Форур намысым! (Р. Фарипое.)

Ак. тсайындар, Урал тсайындары —
Куцел курке баштсорт еренец.
һуНFби юлга, ахыры, сытстсанда ла
Алдарымда Бе^зе курермен. (Р. Ханнанов.)
5. Эйе, эйе, мин пандуФас булбам,
Йотсо белмэс ине матур?ар.
Терелерээр ине,
Тыуран ил тип,
Башын Балган бетэ батыр?ар. (К. Кинйэбулатова.)
6. Бин, могайын, Салауаттан тугел,
Авиценнанан да ололор.
Аттан кесле Алпамышаны пин
Куреп белэБецдер, могайын. (З. Бишшева.)

7. Тау-урмандар аша озон юлдыц
Утеп яртыбын йэ артыгын,
ТСайтып була. ФуМер юлынан тик
Мемкин тугел кире тсайтыуы. (С. Кулибай.)

Узеге^зе тикшереге^

1. Ниндэй ярзамлытс Бузээр менэсэбэт Бузээр тип атала?
2. Менэсэбэт Бузээрзец телмэрзэге ЭБэмиэте ниндэй?
3. Менэсэбэт Бузээр ниндэй теркемдэргэ буленэ?
4. Ниндэй менэсэбэт Бузээр синтаксиста инеш Бузээр тип
йеретелэ?
5. Ниндэй менэсэбэт Бузээр Бейлэм кисэге булып килэ ала?

§36. ЫМЛЫГК

?

Шг езекте укырыз. Ымлыктарзы табырыз, мэрэнэлэрен анлатырыз.

Бэй, эллэ ецгэБе без уксэле туфлизарын сисеп -культа тотоп
алган инде? Шулай иткэн шул. Яйын тап-кан был, э. Хатта юл-
да осраган оло йэштэге апай за ту-ктап, Ыо-кланып -карал торзо
ла: «Эх, килене лэ килене!» — тип тсуйзы. (Б. Ногоманов.)

Ымлытс — кешелэрзец хис-тойголарын белдереусе Буз
теркеме.

Ымлы-ктар горурланыузы, шатланыузы, шиклэнеузе,
гэжэплэнеузе, Ыо-кланыузы, -кыуаныузы, Бейенеузе, тац
-калыузы, ис китеузе, хайран тсалыузы ацлата.

Ымлытстарзан -кылымдар за яБалырга мемкин: ахылдау,
выжлау, дарслау, гежлэу, зырлау, гырлау, мыяулау, ухылдау.

Бейлэмдэрзец узенсэлегенэ -карал, ымлы-ктар синтаксик
вазифа утэргэ — Бейлэм кисэге булып килергэ мемкин.

Ширри езектэрзе тасуири укырыз. Авторзыц бирергэ телэгэн хис-
ТоPifoH кэрэкле интонация ярзамында укып кургютегез. Ымлыктарзы та-
бып, мэрэнэлэрен ацлатырыз.

1. Ах, ейем минец, ейем,
Йерэккэ ятсын кейем,
Ах, ейем минец, ейем,
Кемеш кейзэн -койолган.
ТКояш келгэн тээрэлэр
Гэлсэр кейзэн уйылган. (Д. Талхина.)

2. Талга *кунып, эй, Бандугас Байраны,
Уйга сумып, мин дэ моцон тышланым.
Багышынан тал Быпллды, ул киткэс,
Ислэй микэн тсошсотс уҒа тсунганын? (Г. Шафитсова.)
3. Эх, еззвреп уйна эле, гармун,
Бер еззвреп бейеп тсалайым.
Иерэккэйем болотспоноп тора,
Куцелдэрем асып алайым. (Р. Йэнбэк.)
4. О, тэугелэр! АуҒагыз за яуза,
ЯнҒагыз за тыныс хезмэтгэ,
ТСалгандарга ецелгэрэк килэ!
Ошонда бит бетэ хикмэт тэ... (Буранбай Сдсэн.)
5. Эй, эсэйзэр, ниндэй йерэк Беззэ?
Ауырлытска сызам, тузем Без!
Э шатлытстан куцелегез тулып,
Мелдерэмэ йэштэ кузегез. (З. ТСотлогилдина.)
6. Аһ, был ДОНЬЯ, БИК 60ДОНҒО ДОНЬЯ,
Ицдэрэндэ — быуат тсатламдары.
Иэшен балтсыта ул — йыл агышы,
Кумерзэр ул — кукрэу шартламдары. (Б. Ногоманов.)
7. Эй, Бандугас булҒам, кенв-тене
АлҒыз-ялҒыз Байрар инем мин.
Яугирзарга улмэс гумер биргэн
Инэйзэрзе назлар инем мин. (К. Кинйэбулатова.)
8. Их, исмаҒам, иламаҒац икэн,
Курмэс инем Нлундай сагыцды.
ТСайгыларыц ауыр... Күтэрэ алҒам,
Алыр инем бетэ тсайгыцды. (Н. Нэжми.)
9. Ирэндеккэй тауым, ай, йэйлэуем,
Ташлап китер йэйлэу инеме?
Таналытскай Ғууым, ай, Яйыгым,
Ташлар Ғвта Ғууым инеме? (Буранбай сдсэн.)
10. Эх, тсымызы, тсымызы ла,
Был тсымызга ни етэ!
Куцелдэрзе елкендереп,
Иырлата ла бейетэ. (ТС. Даян.)
11. Урал буйтсайзары сэхрэ-дала,
Бай, утергэ елей пар атта.

"KaUFbi-haFbiuITapbiM баштан аниһа,
Сэхрэлэргэ сыгып таратам. (F. Эмири.)

Узегезе тикшерегез

1. Ниндэй ярзамлытс Ғуззэр ымлытс тип атала?
2. Ымлытстарзыц телмэрзэге эҒэмиэте ниндэй?
3. Ымлытстар нисек яҒала?
4. Ниндэй ымлытстарзан тсылым яҒарга мвмкин?
5. Ымлытстар Бейлэм кисэге була аламы?

§37. ОТСШАТЫУ h Y ^ P E

?

^Ш%, в?ектв uxbiFbi?. Окшатыу Муззэрен табып, мэрэнэлэрен анлатыгыз.

Тэбигэттен, хозур бер мизгеле был: ниндэй йылы, ягымлы кендэр. Куз курер тирэ-ятс йэм-йэшелдэн, айтс йезлеген тсапларлытс бэрхэт улэн. Ихата алдындагы шул сизэмлектэ бэпкэлэр ашата ине ул.

— Пи-пи-пи!

— Геу-геу-геу!

ЭйтерҒец, апай тсошсотстарзыц, тегелэре апайзын, Бузен ацлай. Ацламайса тары, ана л аһа уратып алрандар за аиарҒа Борайзар. (Б. Ногоманов.)

Отсшатыу Буз^эре — тэбигэттэге, кешелек йэмгиэтендэге терле тауыштарга, ендэргэ, эш-хэрэкэттэргэ, куренештэргэ отсшатыузы белдергэн Ғуззэр. Улар ике тергэ буленэ. Был тубэндэге таблицала курҒетелэ.

53-св таблица

Окшатыу пуззэренен, тврзэре	Нимэанлата?	Мисалдар
внскшаш Ғуззэр	Предметтарзан, куренеш-тэрзэн, кешелэрзэн ише-телгэн тауыштар, вндэр.	шатыр-шотор, шатс-Ш<УК, татс-тотс, келт келт
Ынскшаш Ғуззэр	Предметтарзын, хэрэкэ-тенэ, Ғынына скшатыузан яҒалган Ғуззэр.	лап-лап, леп-леп, зыр-зыр, тып, йэлт, салт, сырт, мвлдер-мвлдер, ем-ем, гелт-гелт, ялт, терт

1. LUMFPM е?ектэрзе тасуири укырыз. Окшатыу (пуззэрен табып, мэгэнэлэрен анлатырыз, теркемдэрен билдэлэгез.

Ах, донъябы икэн, донъябы!
Кэкре бекре икэн мерйэпе.
Тсалтыр-тсолтор саба арбабы,
Дацгыр-донгор килэ эрйэбе. (Т. Искэндэриэ.)

Бутса бешергэн тсарга,
"Кунак сатсырган, кара,
Ишетелэ тауыштар:
— Тсар-'кар-'кар-'кар, 'кар-тсар-'кар!.. (А. Йэгэфэрова.)

Шишмэлэрең минең йерэк аша
Сылтыр-сылтыр аҕин утэлэр.
Иерэгемэ, гуйэ, -каным тугел,
Шул шишмэлэр йэшэу илтэлэр... (Р. Бикбаев.)

Тсыштыр-тсыштыр, елгэ серен Бейлэп,
Үтөп китте гумер, тип, бугай,
Куз йэшөндэй орлотстарын тую
һарҕаһин уте кипкэн бер тсурай... (В. Эхмэшев.)

Зыц-зыц иткэн, ай, зыц иткэн
Мандолина тсылдарында
Тсалды йырзар, ы:алды моцдар
Ер Бэм ТСояш юлдарымда. (Р. Шжур.)

Санды узэккэйзэрзэ бесэн саптым,
Сац-сац итэ салплм тауышы.
Салгым тауышына мин йырлайым —
Янран йерэгемден, Багышы. (Ишмөхөмөт сөсөн.)

Шыбыр-шыгыр килеп, тауыш биреп,
Табандарга Барыла Балтсын -кар,
Яззар килгэс, ы:арзар иреп агыр,
Лэкин Бис тсасан да иремэс шул
Кукрек тепкелемдэ яттсан зар. (А. Игебаев.)

Узегеззе тикшерегез

1. Ниндэй Буззэргэ отешатыу Буззэре тип зйтэлэр?
2. Отешатыу Буззэренен, телмэрзэге эБэмизте ниндэй?
3. Отшатыузы белдергэн Буззэр ниндэй теркемдэргэ буленэ?
4. внотешаш Буззэр тип ниндэй Буззэргэ зйтэлэр?
5. Ынотапаш Буззэр тип ниндэй Буззэргэ зйтэлэр?

VIII булек

СИНТАКСИС БЭМ ПУНКТУАЦИЯ

└ Синтаксис Бэм пунктуация булеге буйынса белгэндэреге-
^£?' зе исегезге те]перегез. Бораузарга уз аллы яуап бирегез.

1. Синтаксис нимэ ейрэнэ?
2. Бузбэйлэнештэр турабында нимэ белэбегез?
3. Синтаксик тезелмэ нимэ ул?
4. Ябай Бейлэм тсушма Бейлэмдэн нимэ менэн айырыла?
5. Ябай Бейлэмдэрзөц ниндэй терзэрен белэбегез?
6. Бейлэмдэр ниндэй терзэргэ айырыла?
7. Бейлэм кисэктэре ниндэй роль уйнай?
8. Тсушма Бейлэмдэр нисек айырыла?
9. Без синтаксик мэгэнэнең ниндэй терзэрен белэбегез?
10. Тура Бэм ситлэтелгэн телмэр нимэ ул?

§ 38. СИНТАКСИС БЭМ ПУНКТУАЦИЯ

Синтаксис — грамматиканын, бер елеше. Синтаксис телдэге Буззэрзөц бер беребенэ бэйлэнеу закондарын, Бузбэйлэнеш-тэрзөц барлы'К'ка килеуен Бэм терзэрен, Бейлэмдэрзө ейрэнэ. Шулай итеп, Бузбэйлэнештэрзө, Бэм Бейлэмдэрзөц яБалыу юлдарын, уларзыц терзэрен ейрэнеуе фэн **синтаксис** тип атала.

Синтаксистыц теп берэмектэре булып текст, Бейлэм, Бузбэйлэнеш, Бейлэм киеге Банала. Синтаксис ее елештэн: ябай Бейлэм синтаксисы, тсушма Бейлэм синтаксисы Бэм текст синтаксисынан тора.

Синтаксик бэйлэнештэр ике тергэ буленэ: тезмэ Бэм эйэр-теуле бэйлэнештэр. Тезмэ бэйлэнешле Бейлэмдэрзө Буззэр уз-ара тин, булып килэ, бер-беребенэ буйфонмай. Эйэртеуле

бэйлэнештэрээ бер һур икенсеБенэ эйэреп килэ. Был бэйлэнештэр ярашыу, баштсарылыу, йэнэшэлек, Бейкэлеу терзэренэн тора.

Синтаксик берэмектэр бер-береБен тулыландырып килэ. Мэсэлэн, Бузбэйлэнештэр Бэм Бейлэм кисэктэре Бейлэмде тэшкил итэ. Бында Бузбэйлэнеш менэн Бейлэм кисэге араБына тигезлек билдэе тсууйп булмай. Э Бейлэмдэр уз сиратында тексты барлытска килтерэ. Улар бер-береБен менэн айырылгыБыз бэйлэнгэн. Текста Бэм Бойлэмдэрээ интонацион Бэм пунктуацион берзэмлек Бэтслана. Гэээттэ, хэбэр, Борау Бэм ондэу, бойоротс Бейлэмдэр була.

Бузбэйлэнеш кэмендэ ике Буззэн тора. Алда эйткэнсэ, улар тезмэ Бэм эйэртеуле юл менэн бэйлэнэ. Тезмэ Бузбэйлэнештэр Бейлэмдец тин, кисэктэрен тэшкил итэ. Эйэртеуле Бузбэйлэнештэр теп Бэм эйэреусе Буззэрзэн тора. Эйэреусе Буз Бейлэмдэ теп Буззе асытслап, у Фа буйБоноп килэ.

Телмэрээ Буззэр, Буз формалары Fbma тугел, Бейлэмдец синтагма буленеше лэ зур урын тота. Мэгэнэгэ тсарап, бер-береБенэн паузалар йэки башка терле ритмик-мелодик саралар менэн айырылыусы Бейлэмдец интонацион быуыны *синтагма* тип атала.

Шулай итеп, элек утелгэндэрзе Банап -кына сытстытс.

1. Каникулды нисек уткэреугез турабында бер бит самаИы инша Я^ЫРЫ?. Иншарызан бер гюйлэмгэ гюйлэм кисэктэре буйынса анализ 9наФЫЗ. Бунынан Бузбэйлэнештэрээ эйтеп СЫРЫРЫЗ.
2. Тубэндэге Бузбэйлэнештэрээ теркемлэп ЯЗЫРЫЗ.

ТСыйуулытс курБэтеу, Буцлап килеу, минец ауыл, урамда уйнаган малайзар, ялан ЯРЫ, байрам кен, етез кеше, тсэлэм менэн языу, уцгандар куп, саф куцел, тэртипле бала, бысатс менэн юныу, дэрт итеу, куцел Балыу, яз еле, кыш-кы Быуытс.

3. О?екте ухырыз. Унда нимэ тураг)ында һуз бара? Беззэ шундай кул бармы? Шул турала гюйлэгез- Текстан тезмэ, ярашыу, башкарылыу, йэнэшэлек, гойкэлеу бэйлэнештэренэ бишэр мисал кусереп алырыз. һуКФБИ гюйлэмгэ һуз теркеме ярынан анализ ЯИЭРЫЗ.

АТСКОШ КУЛЕ

Атекош куле киц тугайлытста куз куreme ергэ йэйелгэн, бер ЯРЫ менэн Ирэндек тауы итэгэндэге тсарагай урманына барып тоташкан РЭЖЭП зур Бэм тэрэн кул ул. Йэй етБэ, кул буйындагы ^УР тугай мец терле сэскэлэргэ кумелэ. Мэктэптэрээ йэйге каникул башланыу менэн, кул буйына укыусылар, туристар ял итергэ килэ. Ирэндек тауы итэгэндэ тегендэ лэ, бында ла палаткалар тгорола, усатсгар тотсана; э инде Бабан туйзарында, ял

кэндэрэндэ бында энэ тертерлек тэ буш урын тсалмай, бетэ атсландар, тсыуатс тептэре халык менэн тулы була. (Ф. Ээнов.)

§39. ЯБАЙ НЭЙЛЭМ. БОЙЛЭМДЕЦ БАШ КИСЭКТЭРЕ

9 Тамамланган уй-фекерзе белдергэн Бэм уз-ара бэйлэнеп *ggme* килгэн Буззэр тезмэБен *Нейлэм* тип атала. Бейлэм нимелер ".•"•^ тураБында хэбэр итэ. Улар шулай ук эмоциональ бизэеккэ лэ эйэ. Шул йэБэттэн улар хэбэр, Борау, ендэу, бойороу Бейлэмдэренэ буленэ. Тезелештэре ягынан Бейлэмдэр ЙБШнатс Бэм тартсау була. Йыйна-к Бейлэмдэр эйэ Бэм хэбэрзэн генэ тора. Тартсау Бойлэмдэрээ эйэ менэн хэбэрзэн тыш эйэрсэн кисэктэр зэ була. Эйэ менэн хэбэр Бейлэмдец грамматик ни гезен тэшкил итэ. Бейлэмдец эйэБен ябай Бэм тсушма булырга мемкин. Ремумэн, Бейлэм эйэ тураБында низелер хэбэр итэ. Эйэнец эшен, эшмэкэрлеген белдергэн Буз хэбэр була. Хэбэр зэ ябай Бэм тсушма булырга мемкин. Тсушма эйэ лэ, тсушма хэбэр зэ ике йэки бер нисэ Буззэн тора. Бейлэмдец хэбэре булып бетэ Буз теркемдэре лэ килэ ала. Шулай за куп осратста хэбэр ролен -кылымдар утэй.

Эйэ менэн хэбэр /*гейлэмдец баш кисэктэре* тип атала. Гэээттэ, улар араБында бер ниндэй зэ тыныш билдэБен 'куйылмай. Эммэ эйэ менэн хэбэр бер ук Буз теркемдэренэн килБэ (исемдэн, Бандан, исем Бэм сифат -кылымдан), эйэнэн Буц пауза ябалба, ул сатста эйэ менэн хэбэр араБында Бызы'к була.

Шулай ук Бэр бер телдэ лэ тиерлек кэм Бейлэм тигэн термин -кулланыла. Кэм Бейлэмдэ уныц ниндэйзер бер кисэге тсулланылмай. Эммэ кэм Бойлэмдэрээ уларзыц мэгэнэБен шул кейе була. КиреБенсэ, Бейлэм йыйнагыра'К, я'кшыра'к килеп сыга. Кэм Бейлэмдэр диалогтарза йыш тсулланыла.

- ^ 1. Тубэндэге иҠҠФир юлдарынан йыйнах Иэм тархау гюйлэмдэрээ табырыз. Эйэ, хэбэрзэрен эйтегез. Шулай ух Иейлэмден, терзэрен билдэлэгез. ХайИыИы хэбэр, хайИыИы ендэу, хайИыИы һорау, хайИыИы бойорох гюйлэм икэнлеген эйтегез.

Бин алыста, минец Ватаным!
Тыуган тейэк бигерэк аяулы.
ТСайтыр и нем дэ бит, баштгортгар,
Аятстарым минец быгаулы!
'Карзар кумэ минец юлымды,
Тындарымды "кыра таш йортгар.
Эммэ язын ирер ул тсарзар...
Минме? К>к, улмэнем, баштгортгар!

(С. Юлаев.)

2. Тубэндэге пейлэмдэрэе ухбиFби?. Уларзан эйэ, хэбэрээрэе генэ дэфтэрегеэгэ кусереп алырыз.

Т&углобай менэн Колчак офицеры ауылдан йэн-фарманга сабып сытстылар за ТСаратанаузыц кеньятс итэгэндэге тсыуатс-лытстса тартылдылар. Кыбайлылар за улар артынан саптылар. Лэкин улар тсыуатстар ышыгында тупланып эзер торган тсызылармеецтарзыц тсаты кесенэ тсатслытсты. Партизандар, ура тсытсырып, Мурзиндыц командабы астында улар естенэ ташланды. Бер юлы ее ятстан атылып килеп тешкэн граната-ларзан ТСотлобайзыц пар аты Беренеп тэгэрэне, кырандасы туцкэрелеп китте. (*h. Дэулэтшина.*)

3. Тубэндэге пейлэмдэрэе тыныш билдэлэрен хуйыгыз, ни есен ху-йылганын ацлатыгыз.

1) Ил теэзерен белмэгэн башын югалтсан ер теэзерен белмэгэн ашын югалтсан. 2) вйрэнеу узе бер Бенэр. 3) Мэтсэл Буз аскысы эйтем куцел астсысы. 4) Был минец ил! Уныц хор олошенэ хужа булыу есен ха'клы мин. (*F. Сэлам*). 5) Без есэубез улар Бигезээр Тэрэн куцтэ озатс Бугыштарза науа ярып туптар шартланы. (*F. Сэлам*.)

4. Озекте ухыгыз. Йекмэткепен пейлэгеэ- Ул ниндэй эдэрээн алынран? Унан кэм гуйлэмдэрэе табырыз- Ниндэй пейлэм кидэге кулланылмаранын билдэлэгеэ-

Мифтахетдин Дэулэтбайга эйлэнеп караны ла, бер Буз зэ эндэшмэй-нитмэйенсэ, тонотсланган моц'буу кузээрэн ситкэ йунэлдерэе.

— ТСустым, мин эйткэнде ишетэ'бецме?

Дэулэтбайга яуап тсайтармайынса, Мифтахетдин узе Бораны:

— Агай, Бейеш батыр тотолдомо икэн эллэ?

— Белмэйем.

— Бейеш агайзыц тсайза йереуен дэ ишетмэнецме?

— Ишетмэнем, — тине Дэулэтбай.

— Бейеш агайзыц тсайза йерегэнен ишет'бэц, мицэ эйт.

— Ницэ?

— Бейеш агай менэн бергэ тсастсын булып йерейем, — тине Мифтахетдин.

— Бейеш батыр артынан йерергэ эле пин бэлэкэй. Эсэйецец васыатын тотоп, Бабагыцды утеы, елкэнэй, ус. Былай, малай кейенэ, Бейеш батырзыц аятс-тсулына быгау гына буласатс'быц, тсустым. (*Я. Хамматов.*)

5. Эзекте ухыгыз. Унда хайпы осор Иурэтлэнэ? взектэн ябай тархау гуйлэмдэрэе табы'ыз. Ни есен улар ябай тархау гуйлэмдэр тип атала? Ябай тархау пейлэмдэрэн, эйэ, хэбэрээрэн генэ дэфтэрегеэгэ кусереп алырыз.

Атайымдыц тауышы Баман да тыные, Баман да узгэреш'Без ине. Ой эсендэгелэрэе йууатыр есен, ул былай тине:

— Купят барганда ейзэ ятып булмас бит инде. Илецэ дошман аятс бастсанда тугел, батссаца кэээ ингэндэ лэ йугереп сыга'быц.

Олатайым шунда уте тсушылды.

— Илгэ яу килгэндэ, ир ейзэ ятмас, тигэндэр боронголар.

Атайым мицэ тсараны Бэм минец фекерэе Бораган шикелле:

— Йэ, балам, ил безе дошманга тсаршы аяу'быз керэшкэ сатсыра. Эйт, улым, минец урында бул'бац, ни эшлэр инец?

— Минме, атай, мин китер инем. Дошманды тештэрэм менэн уцэсенэн сэйнэп ташлар инем.

Атайым мине кутэрэп алды Бэм тсысып тсосатсланы.

— Молодец'быц, балам, — тине. — Бин хэзер зур ускэн'Бец, атсыллы'быц. Тиктомалга сотсор Борай торган тинтэк малай тугел'Бец. Хэтерецдэме, Бин минэн, сотсор алам, тип Борагайныц. Бындай улым барза, мин горурмын. (*С. Агуши.*)

§40. Б'ВЙЛЭМДЕЦ ЭЙЭРСЭН КИС'ЭКТЭРЕ

Бейлэмдец эйэрээн кисэктэрэнэ анытслаусы, тултырыусы Бэм хэлдэр керэ. Уларзыц Бэр бере'бенец узенэ генэ хае узен-сэлеге бар.

Анытслаусы предметтыц, хэл-ватсиганыц билдэ'Бен белдереп килэ. Улар исемде, исем урынында килгэн Бузээрэе асытслай. Бейлэмдэ бер нисэ анытслаусы булыуы мемкин. Бер Бузэе асытслап, бер ук хорау'Фа яуап булып килгэн анытслаусыларзы *тиц анытслаусылар* тип йеретэлэр. Эгэр бер нисэ анытслаусы предметтыц терле ятслап билдэ'Бен асытслап килэ икэн, улар *тиц булмаган анытслаусылар* тип атала.

ТСай'бы бер анытслаусы л ар предметтыц берэй билдэ'Бен белдереп, уныц атама'бына эйлэнеп китэ. Предметты асытслап, у Фа яцы атама биреп килгэн шундай анытслаусыларзы *вдтэлмэлек* тип йеретэлэр. встэлмэлектэр куп терле мэгэнэ белдерэ: дэрэжэне, кешенец ниндэй бел гее икэнлеген, профессия Бэм хезмэт терен, йэште, тсэрзэшлекте. Анытслаусылар Бэм естэлмэлектэр Бейлэмдэрэе эйэне Бэм эйэ составана тсараган пузээрэе асытслай.

Тултырыусулар Бейлэмдэ хэбэргэ буйбона Бэм уны асыклай. Тешем килештэге тултырыусулар *тура*, тсалгандары *ситлэтэлгэн тултырыусулар* тип йеретелэ. Шулай ук билдэле Бэм билдэбез тешем килештэге тултырыусулар булырга мемкин. Улар икебе лэ тура тултырыусыба 'карай.

Бейлэмдэрзэ килеш, анытслаусы Бораузарынан башка терле Бейлэм кисэктэре лэ булырга мемкин. Улар эш-хэлдец хэлен белдерэ. Хэлдэр рэуеш, кулэм-дэрэжэ, ватсыт, урын, сэбэп, матссат, шарт Бэм кире хэлдэр тигэн теркемдэргэ буленэ. Бэр теркем хэлдэре, ацлаттсан мэгэнэлэренэ карап, терле Борау-ЗарҒа яуап бирэ. Хэлдэр, гээттэ, Бейлэм хэбэренэ буйбоноп килэ.

ТаҒби ла башткорт телендэ Бирэк булба ла билдэле Бэм билдэбез эйэлек килештэр, билдэле Бэм билдэбез тебэу килештэр зэ була. Билдэбез эйэлек килештэр Бейкэлеу бэйлэнешенец бер торе ул. Мэсэлэн, *наланыц батссапы* Бэм *тсала баусакаы*. Тсаланыц батссабы тигэндэн без билдэле бер -кала батссабы турабында Буз барганын ацлайбыз. *Был цнала башр барам* тигэн Бейлэмдэ *башр* Бузе билдэбез тебэу килештэ килгэн. Унда тсайзагы базар икэнлеге билдэле тугел. Шулай у-к уны белеу меБим дэ тугел.

Ог взекте ухырыз. Унда нимэ турапында пуз барганын анлатырыз. *с-^f^x* Бейлэмдэрзэн аныкланыусы пэм аныклаусуларзы кусереп алыгы?. Иэйэ эсенэ аныхлаусуларзын пораузарын да язып хуйырыз-

Ул сатста безец колхозда зур-зур яцы иген келэттэре Балалар ине. Атайым шунда янып-кейеп эшлэне. Иртэнэн -кара кискэ тикле бушаманы. Шулай за бер кенде эштэн Бун,, киске ашты ашап ултырганда, ул минец менэн озатс тсына Бейлэшергэ ватсыт тапты. Буз минец килэсэк турабында барзы.

— Быйыл ун йыллытсты тамамлайбыц бит инде, Еээел. Бэйбэт эш. Бына безгэ, эсэйец менэн мицэ, ундай бэхет тэтемене, — тип уйсан, Балматк -кына башлап китте атайым. — Шулай... Институттса китэм, тиБец инде, э? Шулай... Хэзер бит тэртибе шундай. Мин Бицэ, улым, башта эзерэк эшлэп ал, узец яраттсан, узец булдыра алган Бенэрзе эзлэп тап, унан Буц шул юл менэн артабан утсырбыц тигэн кэцэште биргем килэ. Эш ул, улым, тэнгэ генэ тугел, йэнгэ лэ азы-к бирергэ тейеш. Таматс есен генэ эшлэп йэшэузец тсызыгы КУК уныц...

Атайым, узенец был фекерен тсеуэтлэр есен, ул кенде мицэ уз башынан кисергэн бер ватшганы ла Бейлэп алды. (3. Бишшева.)

У. 1. Кунегеузе укырыз- Унда нимэ турапында язылган? Тин пэм тин булмаган аныхлаусылы пейлэмдэрзе айырып кусереп алырыз, аныхлаусулар адтына ПЫЗЫРЫЗ. Беззен яктарза паулык паклау торошо нисек?

КЕШЕ БАУЛЫГЫ ОСОН

Без, балалар, бик бэхетле осорза йэшэйБегез. Безец алда килэсэккэ киц юлдар асытс. Ятсты мэкэтэптэр, меБабэт Барайзар, бакса лар, стадиондар — барыбы ла Безец ихтыярза. Тик ошо бэхеттец "кэзерен белегез.

Без кешелек тормошоноц иц гузэл осоронда йэшэрБегез. Килэсэк быуын кешелэре эхлатслы, мэээниэтле, белемле булырга тейештэр. Шулай булгас, Без хэзерзэн ук тырышып утсып, фэн нигеззэренэ эйэ булып усергэ тейешБегез.

Галим табип буларатс, мин Безец куптэрегецгэ табип профессиябын Байларга тэтсдим итэм. Сенки кешелэрзец Баулыгы есен керэшеу — ул бик изге Бэм хермэтле эш. (А. А. ТСОҒаяров, медицина фэндэре докторы.)

2. @зекте ук^ыз. Унан едтэлмэлектэрзе табып, терзэрен билдэлэгец, нимэ анлатканын эйтегез. Космонавтарзан кемдэрзе белэпегез? Шул турала пейлэгец-

1965 йылдыц 18 мартында -кеуэтле ракета «Восход-2» космос карабын йыБанга осороп ебэрзе. «Восход-2» карабына летчик-космонавт полковник Павел Иванович Беляев менэн летчик-космонавт полковник Алексей Архипович Леонов идара итте.

П. И. Беляев 1925 йылда тыуган. Ул Бейек Ватан Бугышында ла тсатнаштсан. Япония менэн Бугышта ул летчик-истребитель була. Буцынан терле хэрби частарза хезмэт итэ. 1956 йылда, иц ятшы командир-летчик буларатс, Хэрби-Бауа академиябына укырга ебэрелэ.

Летчик-космонавт А. А. Леонов 1934 йылда тыуган. Хэрби авиация училищебын бетергэс, ул терле хэрби частарза хезмэт итэ. Буцынан Жуковский исемендэге Хэрби-Бауа инженерзар академиябында утсый. А. А. Леонов, махсус скафандр кейеп, тарихта беренсе булып, космос бушлыгына сы-кты, караптан 5 метр сатслы алыслашты, билдэлэнгэн тикшеренеуэрзе Бэм кузэтеуэрзе уцышлы утэп, исэн-һау караптса эйлэнеп тсайтты.

3. взекте ук^ыз- Унан тура пэм ситлэтэлгэн тултырыусуларзы уззэре эйэрэп килгэн пуззэре менэн язып аль^ыз, айырмаларын эйтеп бирегез-

Кесле буран аша кемБэндэп йерегэн кусерзец тсараскыбы Ғбта беленде. Ва-кыты-ватсыты менэн куззэн югалып торзо л а

яцынан тсыймылданы. Эле уцга, эле Булга шыуышты. Шунан ул куззэн бетенлэй югалды, Бэм бербер артлы мылтытсан ат-кан тауыш ишетелде.

Йэнен ус тебендэ тоткандай булып, 'кур'кыуынан сатс ул-тырран Касьянов кашауайзан Бикереп торзо. Пальто тышынан кейгэн толобон систе. ТСаp естонэ Бикерзе. Наганы менэн ике таптсыр науаҒа атты. Яуап биреусе булмагас, ул кусер киткэн ятска бер-ике азым яҒаны ла кире боролдо. Пальто аша утеп ингэн ел тэнен ешеттерзе. Эсе ел елкэпен, мацлайын, битен семетте. (Я. Хамматов.)

4. ЦУМҒыp езеген укыгыз- Унан хэлдэрзе табып, терзэрен билдэлэгеz.

нау ал ар зэп-зэцгэр бында,
Бауалар шундай бейек.
Шул кук астында олатай
Йэшэгэн башын эйеп.
Э бит башын; эйелмэҒэ,
Бауалар шундай бейек.
Купме тюш был кицлектэргэ
Талпынып осоп менэ,
Улар менэ бары ерзе
Багыныр есен генэ.
Бауала мен, торло моц бар,
Юте матурлытска тиче,
Эгэр ерем зарлы булҒа,
Кугем шат булмас ине,
Шатлыгыныц ю-к тиче. (М. Кэрим.)

§41. БЕР СОСТАВЛЫ БОЙЛЭМДЭР. УЛАР^ЫЦ ТОР^ЭРЕ

Ябай Бейлэмдэр составы ягынан бер Бэм ике составлы Бейлэмдэргэ буленэ. Эйэ составы ла, хэбэр составы ла булган Бейлэмдэр *ике составлы һей-лэм* тип атала.

ТСайҒы бер Бейлэмдэрзэ эйэ йэки хэбэр бетенлэй булмай. Уларзыц булыуы талап та ителмэй. Бындай Бейлэмдэр бер составлы Бейлэмдэр тип атала. Бер составлы Бейлэмдэргэ билдэле эйэле Бейлэм, билдэҒез эйэле Бейлэм, эйэҒез Бейлэм, атама Бейлэмдэр инэ. Уларзыц Бэр береҒенец уззэренэ генэ хае узенсэлеге бар. Был турала кунегеузэрзе тикшергэндэ хэтергэ тешерерҒегез.

1. Эзекте ухбиҒи?. Унда нимэ тураИында язылган? Эзектэн бер составлы (пейлэмдэрзе кусереп алыгыз Иэм терзэрен билдэлэгеz.

ТСайҒы ягы менэндер сиган •кыззарын хэтерлэткэн был «Инеш» колхозы тсызы «Оло юл»га Волга ярындагы Бугыштар осоронда килде. Ул, Бэлэбэй ауыл хужалыгы техникумын тамамлагас, бер аз райзола эшлэне, азатстан, тыуган ятегарына -кайтарыузы horaҒас, уны «Инеш»кэ тугел, э зурыратс колхозга — «Оло юл»Ға участка агрономы итеп ебэрзелэр.

Ил ауыр Бэм зур Бынау уткэн мэлдэ, яцы ҒиНа мэктэп эскэмйэҒен ташлаган тэжрибэҒез МаһнраҒа, агроном булыузан бигерэк, 'катын-'кыззарзы ойоштороусы бригадир хезмэтен баштсарырга тура килде. Ат малы КУК, ТИП эйтерлек. Колхоздыц даны — нэсел айгырын да атлы дивизияга ебэрзелэр. Халытс аз. Бала-саҒа ла тсатын-тсыз. Э сэсеулекте буш тсалдырырга яра май. Керэк менэн эшлэргэ тура килде. Ауыр ине. Керэк Ғаптары умырып алган кайлы устарзы, кабарган табандарзы назлап торорга ватсыт КУК. (Х. РилэҒев.)

2. Тубэндэге ике составлы Иейлэмдэрзе бер составлы гюйлэмдэргэ эйлэндереп языгыз.

1) БыуҒылыузыц Бизгер тколагы йэнэ Дим ягынан сабып килгэн ат тоятстары тауышын ишетэ, уткер куззэре болот булып кутэрелгэн сац курэ. (Экиэт.) 2) Юлбасар тсарагош, тсанҒырап, тсаянан тэгэрэне. (Ф. Исэнголов.) 3) Иртэ менэн йэнле эзэм ткалмаган ауыл кис менэн гежлэп китте. (Б. Дзулэтишина.) 4) Юламан -карт, куззэрен сырт йомоп, кате тау башындагы сал тсылган шикелле бэуелеп ултырзы. (З. Бишшева.) 5) Омелько, бер Буз ендэп!мэйенсэ, летчикка шатстай озатс тсарап торзо. (Х. Мохтар.)

3. Эзекте укыгыз. Унда нимэ тураҒында язылган? Кыскаса гюйлэгеz-Бер составлы Иэм ике составлы гюйлэмдэргэ кунегеузэн мидалдар языгыз, йэйэ эсенэ терен дэ билдэлэгеz-

Сэлихтец араталы -кап-канан ишек алдына инеуен берэу зэ Бизмэне. Ишек алдында тынлытс. Бер терле лэ хайуан, -кош-•ког эсэре куренмэй. Ишек алды йунлэп тапалмаганлытеган, яландаҒы кеуек йэшел улэн менэн тсапланган. Соланга инеп, ей ишеген асты. ТСарацгы. Бикене тарайттсандар, мейес янын-да ҒиНа ткалган. Усатс алдында тойоте тсына янган тизэк уты базлай. ТСазан естенэн босмо, тетенме кутэрелэ. ЭсэҒе булырга кэрэк, берэу тар Бикелэ юрган ябынып ята. Вэсимэ Бике естендэ, у рам *ян* тээрэгэ ісарап, ишеккэ арты менэн ултырган. Тэзкирэ мейес артында, агастар шытырлатып, низер эшлэй. Сэлих, ТОҒОН изэнгэ лэ тсуймайынса, тик тора. Берэй Буз

ендэшБэ, ейзегелэр тсуртсып китерээр тесле. Озатс тороу мемкин тугел ине. Низер ендэшергэ, ейгэ килеп инеу турабында нисек итеп булба ла хэбэр бирергэ кэрэк. Ахырза, атсрын Fbma таматс тсырзы. Мейес артындаил Тэзкирэ:

— Атак, агайым бит! — тип тсыскырып ебэрзе. Тээрэ тебендэге Вэсимэ Бискэнеп китеп эйлэндэ лэ Бикенэн аFahu-ныц icosaFbiHa Бикерзе. Яцы Fbma ойоп киткэн эсэбе — ауырыу Хепьямал Баташтсан кеше кеуек илэслэнеп уянды Бэм: «Балам!» — тип harFaftFaH хэлбез ябытс тсулдарын Сэлихкэ табан Буззы. (C.Агши.)

4. «БЫЙЫЛРЫ кез» тигэн темага инша ЯЗЫРЫЗ. Унда бер составлы Иэм ике составлы гуйлэмдэрэец бетэ терээрэ лэ хулланылиын.

§ 42. ТИЦ КИСЭКТЭР. УЛАР ЭРГЭБЕНДЭ ТЫНЫШ БИЛДЭЛЭРЕ. ДеЙеМЛЭШТЕРЕУСЕ h Y ^ P

Бер ук horaуFa яуап булып, бер ук Буззе асы-клап килгэн Бейлэм кисэктэре тиц кисэктэр тип йеретелэ. Тин, кисэктэр уз-ара тезмэ юл менэн бэйлэнеп килэ. Эммэ тиц эйэлэрзэн тыш баштса осратстарза тиц кисэктэр узээрэ эйэрэп килгэн Бейлэм кисэге менэн эйэртеуле юл менэн бэйлэнэ, ЙЭРНИ эйэртеуе Буззе асытслап килэ. Бетэ тер Бейлэм кисэктэре лэ тиц булып килергэ мемкин.

Тиц кисэктэр тсайбы сатста, бер ук грамматик формала тороп, ярашып килэлэр, э тсайбы сатста бетэбе есен дэ уртатс булган ялгаузар барыбына ла тсушылмай, э азатскы Бузгэ генэ ялгана. Мэсэлэн, *Буу ситендд сагк тсына вргэн дымлы ел, сэскэ едтэре менэн -кайнашып, бит, -кул, муйындар^ы иркэлэн пыйпаны.* (Б. Дзулэтишина.) Бында муйын Бузенэ генэ ялгау -кушылып килгэн.

Тиц кисэктэр уз-ара интонация Бэм теркэуестэр ярзамында бэйлэнеп килэ. Гээттэ, тиц кисэктэр арабында етер тсуйыла. Эгэр тиц кисэктэр йыйуу, булеу теркэуестэре менэн бэйлэнбэ, улар арабында етер тсуйылмай. Эммэ йыйуу, булеу теркэуестэре тсабатланып килбэ, был осратста улар арабында ла етер тсуйыла.

ТСайбы сатста тиц кисэктэр алдынан йэки артынан дейемлэштэреуе Бузээр зэ тсулланыла. Эгэр дейемлэштэреуе Буз тиц кисэктэр алдынан килбэ, унан Буц ике некте була. Эгэр дейемлэштэреуе Буз тиц кисэктэрзэн Буц килбэ, уныц алдынан Бызытс тсуйыла. Тиц кисэктэр Бейлэмдец ниндэй кисэге булба, Бейлэмдэрээ дейемлэштэреуе Бузээр зэ шул уте Бейлэм кисэге булып килэ. Тиц кисэктэр алдынан тубэндэге Бузээр

дейемлэштэреуе Бузээр булып килергэ мемкин: *тубэндэге нэмэлэр йэки тубэндэжелэр, ошолар, ошо нэмэлэр, бер кем дэ, бер нэмэ лэ, тиц кисэктэрзэн Буц барыны (ла), бвтэне(лэ), былар, ошолар, тегелэр* Бэм байта дейемлэштэреуе Бузээр килергэ мемкин.

О" Тубэндэге езекте тыныш билдэлэрен хуйырыз Иэм тик кисэктэрзэн, rff^iпейлэмден, ниндэй кисэге булып килеуен билдэлэгец. Шулай ух улар эйэрэп, буйпоноп килгэн пейлэм кидэге астына ла ИЫЗЫРЫЗ. Без?ен яхта ла шундай тэбигэт куренештэре осраймы? Узегеззен, ауыл йэки хала тэбигэтен тасуирлап гуйлэп курпэтегез.

Безец ауыл йэй кене бигерэк матур була. Хэйер, Безец ауыл да шулай булалыр инде. Эллэ зур Буу буйына ултыр-FaHFa эллэ урмандар таузар куп булгара йэй булдымы тирэ-ятсты хупи ее тсаплап ала. ТСайза тсарама ап-атс муйыл сэскэбе тсайза басма ап-атс елэк сэскэбе йэм-йэшел юрган кеуек сирэмлек. Э еместэрзэн ни телэбэц шул бар. ТСагагат берлегэн муйыл балан бетэбе лэ бар. Донъяны тсарайым тиБэц бейек-бейек таузар ицлэйем тиБэц ялтырап яттсан Буузар бар. Э Бан-дугас тургай бытбылдытс тартай тауыштары тсологыцды тээрэ тебенэ пал да тене буйы тыцла ла ят. Беребе езеп-езеп сутылдай икенсебе бытылдай есенсебе тартылдай тсытсабы бетэбе лэ Байрай. (Н. Нэрун.)

У 1. Тубэндэге Иуээрэе дейемлэштэреуе итеп, Иейлэмдэр уйлап языгыз-

Йэшелсэлэр, емеш агастары, культу рал ы усемлектэр, тсырагай йэнлектэр, йорт тсоштары, йорт хайуандары.

2. Эзекте ухыгыз, йекмэткегюн Иейлэгец- Тиц кидэкле гуйлэмдэрэе кусереп ЯЗЫРЫЗ- Бейлэмден ниндэй кидэге тин булып килгэн? Улар арабында ниндэй тыныш билдэлэре хуйылран?

...Куренеш ауылды тсалдырып киткэн кешелэрэе тсыуандырманы, киребенсэ, йерэктэрен эрнетте, уйландырзы.

Билдэбез килэсэк тсарацпл тен кеуек тсуртсыныелы куренде. Шулай за улар Быр бирмэне. Разведка килгэнен кетеп, аз Fbma ял иттелэр зэ тагы тсузгалдылар. Булда ла, уцда ла дошман Балдаттары тсымйып йереу сэбэпле, юлга сытсманылар. ТСуйы урман, Базлытк, тау-таш аша кеньятска тсарай йүнэлделэр. Кеше кузенэ куренмэскэ тырыштылар. Тутсталмайынса кене буйы барзылар. Асытстылар. Арынылар. Лэкин был хатста уйламастса, зурэткес йотсо бадыуга ла бирешмэскэ булдылар. Сенки сатс тсына Батсбызлытс курБэтеу бетэ дружинниктар есен улем икэнлеген Бэр кем ацлай. (Я. Хамматов.)

3. взекте ухбиFbig. Унда нимэ тураИында язылган? ЙекмэткеИен пейлэгез. Кабатланган уртах ялгаузарзы йэки 1тузээрэе һууFби тиц кидэк эргэИенэ хуйып, гуйлэмдэрэе ыксимлаштырып, кусереп ЯЗЫРЫЗ. ТЫНЫШ билдэлэрен хуйыгыз.

Был тап'кыр инде уҒа япратс араҒына йэшеренеп Байрай торран Бандугастар тыуышы ла сылтыр-сылтыр Бейлэшеп аотсан Буу тауышы ла йылы твндвц йылы һауаһби ла беребе лэ беребе лэ Бизелмэне. Башка вакыттарза ул шул матурлыктар Бандугастар тауыштары Ымытс буйындагы сэскэлэр есенэ исереп бара торран урынына еткэнен дэ пизмэй тсала торрайны. Беген ул тсарацгылытска инеп юталган кэузэ тирэБендэ узенэ тсаратылган нэлэттэр тирэБендэ бирелэсэк язалар тирэБендэ уррылып ул узенец килеп еткэнен дэ Бизмэй калды. Бер ятстан, ишкэктэр тэсыре менэн икенсе ятстан бирелэсэк язалар тэсыре менэн манма Буура тешеп тирлэне. Фэтхизе Буузан сбиҒарҒаҺ сатста ла хатта халытс артында басып торранда ла уныц куцеле ятаны ук тыныс ине. Э бына Буцры йэмБез уйзар уныц бетэ тыныслырын алды. Уныц алдында эллэ ни тиклем язалар ейелеп китеп гэйептэр ейелеп китеп уны тсот оскос Бэлэкэт ярына бастырзы. (И. Насыри.)

§43. БЕЙЛЭМ КИОЭКТЭРЕ МЕНЭН ГРАММАТИК БЭЙЛЭНЭШЕ БУЛМАРАН БУ^ЭР, БУЗБЭЙЛЭНЭШТЭР, БЫЛЭМДЭР

Бейлэмдэрэе тсайҒы бер Бузээр Бейлэм кисэктэре менэн бэйлэнмэй Бэм уларра буйБонмай. Шундай Бузээрэец беребе ендэп1 Буз. Кемгелер йэки нимэгелер ендэшеузе, мерэжэгэт итеузе белдергэн Бузээр ендэш һуҒ тип атала. Улар йыйнатс Бэм тартсау булып та килергэ мемкин. вндэш Бузээр Бейлэмдец башка кисэктэренэн етер менэн айырыла. Кесле тOUFO менэн эйтелгэндэ, уларзан Буц ендэу билдэБе -куйылырга мемкин. Шулай уте телмэрзэ Бирэк буҒа ла ендэш Бейлэмдэр зэ осрап тсуя. вндэш Бейлэм рэээттэге ендэш Бузээрзэн кесле ТОЙРОНО белдереуе менэн айырыла. Ондэш Бейлэмдэрзэ лэ шул уте тыныш билдэлэре ткуйыла.

Телмэрзэ инеш Буз Бэм инеш Бузбэйлэнештэр 'кулланыла. Инеш Буз Бэм инеш Бузбэйлэнештэр Бейлэусенец Бейлэмдэге эйтелгэнгэ тсарашын, менэсэбэтен белдереп килэ. Инеш Буз бер генэ Буззэн торҒа, инеш Бузбэйлэнештэр ике йэки бер нисэ Буззэн килергэ мемкин. Э инеш Бейлэмдэр инде тулы Бейлэмдэр кеуек тсулланыла. Шул уте узенсэлектэргэ эйэ.

Инеш Буз, инеш Бузбэйлэнеш Бэм инеш Бейлэмдэр шатланыузы, укенеузе, гэжэплэнеузе, ышаныузы, икелэнеузе, дереслэузе, раслаузы, уй-фекерзец 'капма-'каршылыгын, терле

дэлилдэргэ таяныузы, уй-фекерзец сыганарын белдерэлэр. Инеш Буз Бэм инеш Бузбэйлэнештэр Бейлэмдец башка кисэктэренэн етер менэн айырыла. Инеш Бейлэмдэр, РЭЭЭТТЭ, йэйэлэр эсенэ алына. Инеш Буз булып ?д\$эттэ, ысынлап та, бэхеткэ кура, бэхеткэ -карты, укенеекд Ғаршы, һие шикне\$, тимэк, шулай итеп, эйтеуенэ -Караганда, минеуенэ, бе^еуенэ, эйтеуенэ, беренсенэн, курэнец, гвмумэн, мэсэлэн, эйтэйек, дврве, хэйер, һу\$ кҒк Бэм башка Бузээр Бэм Бузбэйлэнештэр килэ.

О- Тубэндэге езекте тасуири итеп ухырыз. Унда нимэ турапында пуз ^ . ^ і бара⁹ Йекмэткепен пейлэгез. вндэш пузээрэе табырыз. Бейлэмдец башка кисэктэренэн нисек айырылып килеуен курИэтегез.

Ицлэнем дэ, буйланым да
Бине, Баштгортостаным,
ТСай ятегарыца илтмэне
Юлдарымдыц оstarы?!

Бал тсорттары нисек йыйҒа
Тугайзарза гел балын,
Шулай алам Бинэн, илем,
Йырзарымдыц илҒамын. (М. Карим.)

Тубэндэге езекте ухырыз. Унда пуз нимэ турапында бара? Бейлэгез. Ул кайгы эдэрзэн алынран? взектэн ендэш пузээрэе табы^ыз пэм, тыныш билдэлэрен деред хуйып, дэфтэрегецгэ кусереп алырыз.

Урал тсыззы йэллэп китеп:

— "Кана, Былыу, тстоцдо узем кутэрэйем, — тигэн. ТСапаҒайн уҒа:

— Юте, юте, егет, минец менэн бараҒы булма, дейеу Бизеп тсалҒа, узецде шунда уте КУК итер! — тип эйтте, ти.

1. Тубэндэге инеш пузээрэе файзаланып, берэй хэл-вахира турапында пейлэмдэр уйлап ЯЗЫРЫЗ.

Беренсенэн, икенсенэн, есенсенэн, тимэк, шулай итеп, куенеуенэ.

2. Тубэндэге езекте ухырыз. Унда пуз кем турапында бара? Бейлэгез. бзектэн инеш пуз, инеш пузбэйлэнештэр пэм инеш пейлэмдэрэе табырыз. Тыныш билдэлэре хуйылышын ацлатырыз.

Афзал ТаБиров минец алдыма узенец язып ят-кан тсулъяз-маҒын Балды ла:

— Шунан бер-ике главаҒын тсыскырып утсы эле. Эллэ нисегерэк килеп сытскандай тойола, — тине. Ул узенец язганын укытып, узе фекер алырга телэузе сит кеше кеуек тыцлап

ултырырга булды. Утсыу барышында ул тутстатып, тсульязмага урыны-урыны менэн билдэ -куя бара. Тимэк, ниндэйзер Буз урынын да тугел, ниндэйзер Бейлэмде узгэртергэ кэрэк буласатс. Тиззэн Даша (йорт тсараусы) Сулпан менэн Маяны киске прогулканан алып тсайтып инэ. Бер аzzан Гелсем ханым утсыузан (ул пединститутта укып йерей ине) тсайтып етэ. Самауыр Байрай, естэлгэ ашамлытстар килтерелэ. (С. *Кудаш.*)

у 3. Тубэндэге езекте куп нектэлэр урынына инеш пуз пэм инеш *.. пейлэмдэр хуйып, кусереп Я^ЫРЫЗ.

ТСарынбайзыц пулеметы ... тсапыл атыузан тутсганы ... патроны боткэндер. Тэузэ ул, бер нэмэ лэ уйламай, ошо патронЪыз пулеметты кутэреп, баштсалар артынан йугерэ бирзе. Шунан пулеметын аFас тебенэ йэшерзе лэ тирэ-ятстан у?енэ тсорал эзлэй башланы. Тегелэй барып, былай килде, ... тсорал табылманы. Йылга буйындаратс немец автоматтары куренэ ине лэ, йылга хэзер эллэ тсайза тороп тсалды, унда кире барып булмай бит инде. Взвод командиры уFа: «Бер ватсытта ла автоматыцды тсалдырма», — тип кисэтэ торгайны. Шул-шул, Балдат булып тыу-МаFас, Балдат булып усмэгэн... Пулемет барза автоматтыц кэрэге лэ бутсыр бер тин. Э хэзер Бэлпелдэп йоро инде. (Ш. *Насыров.*)

4. Бирелгэн ябай пейлэмдэр инеш пейлэмдэр булып килерлек итеп, мисалдар уйлап Я?ЫРЫЗ, тыныш билдэлэре хуйылышын анлатып бирегез.

1) Мин ышанам. 2) Ул узе эйтте. Иртэ баргайным. 3) Гэзэте шулай ине. 4) Кэрэк булыр, тип уйлагайным. 5) Ни есен килгэнен белмэйем. 6) Узем курзем. 7) ТСарттар шулай Бейлэй.

5. Инеш пуз пэм инеш пейлэмдэр индереп, берэй танышырыдра хат ЯЗЫРЫ?. Тыныш билдэлэре хуйылышын ацлатырыз-

§ 44. АЙЫРЫМЛАНРАН ЭЙЭРСЭН КИ^ЭКТЭР

Без анытшаусыныц анытсланыусы Буз алдынан килеуенэ гэзэтлэнгэнбез. Был Бейлэм тгоролошонда ла шулай та лап ителэ. Эммэ утсыусыныц игтибарын йэлеп итеу есен, тсайЪы бер осратста анытслаусы урынын узгэртеп килэ. Ул осратста анытслаусы анытсланыусы Буззэн Буц килэ. Бындай анытслаусылар Бэр ватсыт айырымлана. Гомумэн, анытслаусы айырымланЪа ла, узенец теп узенсэлеген — анытслаусы булуыун югалтмай.

Остэлмэлек тураЪында уткэндэ уныц анытслаусыныц бер тере икэнен белеп уткэйнок. Лньпслаусылар айырымланып килгэс, встэлмэлектэр зэ был узенсэлекко эйэ. Улар анытсланыусы Буззэн Буц тсулланыла Бэм уга вфТОЛМв мэгэнэ биреп, асытслап килэ. Эгэр айырымланган оствлмвлк, йыйнатс булып, узенец анытсланыусыЪы менэн бер ук Буз торкоменэн килЪэ, улар араЪында Ызытс тсуйыла.

Анытслаусылар кеуек тултырыусылар за Бирвк айырымлана. Тобэу, тешем килештэге тултырыусылар У^М^ ВЙвреп килгэн Буздэрзэн Буц тсулланылЪа, айырымлапмргл момкии. ТСайЪы бер осратста бэйлэуес йэки теркэуестэр менея I КЛГОИ тултырыусылар за айырымланып килэ. Эмм;> апмрымлиш тултырыусылар есен хае куренеш тугел.

Хэлдэр зэ Бирэк айырымлана. Тик айырымланган кВДЦ хэл эйтемдэре айырымланыуы менэн бутарга ярамай. Im лэп булЪа ла, ватсыт, урын, сэбэп, матссат, рэуеш хэлдэре айырымланып килэ.

Бейлэмдэрзэ теге йэки был хэл тере булып килгэн тсылым эйтемдэре хэл эйтеме тип атала. Хэл эйтемдэре Бейлэм хэбэренэн алые урынлашЪа, улар айырымлана йэгни ике ятстан втер менэн айырыла. Хэл эйтемен хэбэр эргэЪенэ тсуйбатс, ундай хэл эйтемдэре втер менэн айырымлай.

Хэл эйтемдэрен терло тсылым эйтемдэре барлытстса килтерэ. Хэбэрзэн Буц килгэн хэл эйтемдэре лэ айырымлана. Йэгни хэбэрзэн Буц етер тсуйыла.

Шулай итеп, Бейлэмдэрзэ эйэрээн кисэктэр айырымланып та, айырымланмай \$а килергэ мемкин. Утсыусылар есен айырымланыу темаЪы ауыр гына ацлашыла. Был тэцгэлдэ Бэр Бейлэм тэбигэтенэ, эйэрээн кисэктэрзэц урынлашыуына нытс игтибар итергэ кэрэк.

О— Тубэндэге пейлэмдэр?е кусереп ЯЗЫРЫЗ, ТЫНЫШ билдэлэрен /·^^\ ХУЙЫРЫЗ. Аныхлаусыларзыц хасан айырымланып килеуен ацлатыл?.

1) Э Бин Батлытс батшага тез сугеп безгэ тсаршы баш кутэрзэц. (Б. *Бикбай.*) 2) Э ул йулэр нимэ эшлэгэн? (F. *Сэлэм.*) 3) Ул ТЫНЫРЫЫЗ дауыл эзлэй эйтерЪец дэ шунда тыныелытс. (M. *Горький.*) 4) «Курмэнегезме тсарындаштар ул яратсЪыз тсайза тсасты икэн?!» — тип Бораны кейэу шулай ук куцелле итеп. «Курмэнек агай без бында эш эшлэнек бишбарматс бешерзек бейэлэр Баузытс Барытстар кезэнек йен илэнек э ул эшлекЪез тсайзалыр тсасып киткэн». (С. *Злобин.*)

Тубэндэге парлап бирелгэн Иүзээрзе файзаланып, пейлэмдэр уйлап ЯЗЫРЫЗ. Буззец йэки пузбэйлэнештен, берепе мотлак естэлмэлек булпын.

Ул — Морат -карт, унда — йэштэр йыйылган ерзэ, таузар артында — алыста, беззец тэцгэлдэ — йылга буйында, Дэминдэр — беззец курше малай, унынсы класс у-кыусылары — без, без — теркемдэге студенттар.

Тубэндэге езекте кусереп ЯЗЫРЫЗ, айырымланран тултырыусыларзы табырыз, тыныш билдэлэрен хуйыры?.

Илмырза бэлэкэйзэн тырыш уз Бузле Бэм ны-кыш малай булды. Бирэк Бая-к узенэ яцы эзэм -корона тулып килгэн усмергэ ошо сифаттары осен «тискэре» тигэн -кушаматты ла та-ктылар. Эммэ был Быцар кузен са-к теина а-к пала башлаган кузен -кысыбыра-к -карал тыйнатс тсына йылмайып -куйырга ярат-кан малай эндэшмэй сабыр плна кешенец Бейлэп беткэнен кетэ торгайны. Эле лэ шулай булды. Апабыныц егет-нэсихэттэрен уныцса атсыллы Буззэрен азап>ша тиклем тыцлап бетте лэ:

— Апай ярар нау бул инде мин киттем тине. Голгэйшэ апай туганыныц был тсылыплиа аптырап бот сабып тороп -калды.

— Барыбына ла бигерэк тэ атай-эсэйеце сэлэм эйт. Бэлки Буцпл автобуска киске алтыла -кузгалыусы автобус-ка елгерерБец. (Д. Булэков.)

У 1. Эзекте ухырыз. Был хайпы эсэрзэн алынран? Йекмэткепен пейлэгец. Шунан кусереп ЯЗЫРЫЗ. Айырымланран хэлдэрзе табырыз. Тыныш билдэлэрен хуйырыз.

Малайзар икеБе бер юлы -кур-кыш-кан тсуян балалары кеуек тауыш килгэн ятска боролдо. Унда яр буйында баяпл кэмэне алып киткэн са-кта барматс янап -калган -кара мыйы-клы зур кэузэле агай килэ ине. ТСызырас уны куреу менэн ерккэн тсоралай шикелле ыргып Бикереп ауыл яп>ша йугерзе. Юлдаш исен югалт-кан кеше Быма-к бер узе аптырап торзо ла -калды. Кэмэне Борамай алган есен яуап бирергэ кэрэк булганда -касып китеузе ул башына ла килтерэ алманы элбиттэ. (З. Бишшева.)

2. езекте ухырыз, йекмэткепен пейлэгец, кусереп ЯЗЫРЫЗ, айырымланран эйэрсэн кисэктэрзе табып, астарына ПЫЗЫРЫЗ.

Мин биш-алты тврле гэзит алдырам. Улар мине илебеззец зеке Бэм тыш-кы тормошо, уцышы, бетэ донъя хэлдэре менэн таныштырып тора, алга, я-ктыга, бейеккэ етэклэй. Бына бвгенге гэзиттэрзэ беззец ракетаныц, совет ракетабыныц, айзы урап утеуе, уныц «оялсан» йезен тешереп алыуы турабында хэбэрзэр басылган. Был миндэ, йэш у-кытыусыла, беткеБез -кыуаные,

тицБез горурлы-к уята. Бына бит ул беззец кешелэр! ЙыБан килектэрен яулаусы тидэшпез батырзар! ТелэБэц, Айга, Марека, Венерага ос! Юл асы-к! Ниндэй бэхетле, ниндэй -кызытслы заман!

Э минец -каины са-кта ницэлэр куцелем бойогоп -куя. Мин, йэш кеше, космонавтарга конлэшэм шикелле. Ю-к-ка гына. Хэзер, Йыпан килектэрен яулаган са-кта, минец хезмэтемдец Эбэмизте тагы ла арта тешмэйме ни?! Романтика ла, -канат та КУКМЫ эллэ минец эшемдэ! Кешене, килэсэк быуын кешеБен, шул осорФа лайы-клы, ысын кеше итеп етештереу тигэн бурыстыц Эбэмизте бер -касан ла, бер нэмэ менэн дэ кэмемэйсэк. У-кытыусыныц, ысын педагогтыц, кенлэшер урыны ю-к. Яратам мин уз эшемде. Утсытыуеылы-ктан да ма-ктаулыра-к Бенэрзе белмэйем мин. (З. Бишшева.)

3. езекте кусереп ЯЗЫРЫЗ. ХЭЛ эйтемдэрен табырыз, улар?ын ни есен айырымланыуын эйтегез- Э Абай кем булран ул? Яуап бирегез.

Быйыл Абай, далалагы даулы эштэрзэн, уз йомошо менэн юл йереузэн нисектер -котолоп, узенец ярат-кан -кышлауында торзо. А-кын есен был иц уцышлы йылдарзыц береБе булды. Китап у-кып йэки шигыр язып, эстэн тул-кынланып, янып уткэргэн бэхетле еэгэттэрендэ ул йыш -кына ошо убаларга куз пала торган булды Бэм уларга, нисектер, эйэлэшеп китте. Уйланых ултырган иртэнге Бэм киске еэгэттэрзэ Багышлы йерэк убаларзыц тынлыгында узенэ телэктэш тапты. Бэр ва-кытта дэБшэтле, гел Борголтланып торган был убалар болотло кендэ -кояшты Баи>шалар, -кояшлы кендэ яз турабында уйлайзар кеуек... Эле уларзыц сал -каштары язылып киткэндэй тойола: сыбарланып куренгэн -куй кетеузэре, шау-гер килеп, уба битлэуенэ урлэйзэр — был тып-тын торган яцгыз убалар хэзер кетоуселэр йырын тыцлайзар. (М. Эуезов.)

4. Ширырзан хэл эйтемдэрен табырыз, уларзыц айырымланыу, айырымланмаузарын анлатыры?.

Агастарзы Бал-кын сихырлаган,
Улар йо-клай, теренеп бэстэргэ.
Бота-ктарзы елдэр Белкеткэндэ,
Ошо бэстэр -куна сэстэргэ.

Йыбанмай за, гэрэе ашы-кмай за,
Ергэ тагы яцы йыл килэ.
Арт-ка -карал, куцел бер бошонЪа,
Алга -карал, берэе елкенэ.
Ана шулай Яцы йыл килэ.

Тсала майзанында боз парайзар,
Боз йылгалар, боззан — куперзэр.
Бэлэкэстэр ошо куперзэге
Тылсым донъяпына утерзэр,
Бигерэк матур икэн куперзэр. (М. Кэрим.)

5. в?екте ухырыз, айырымланран хэл айтемдэрен табырыз, тыныш билдэлэренек куйылышын андатырыз. Азахтан, пейлэмдэрзе айырымланран хэл айтеме булмаслых итеп узгэртеп, кусереп ЯЗЫРЫЗ.

Абайзыц фекер туплап ултырыуын куптэн пизеп алган Баймэгэмбэт, тыклытсты бозмас есен, унан алысыратс ултыра ине. Ул ни зэ булБа эшлэргэ телэп, Абайзыц тсамсыпын алды ла сей 'кайыштан уФа яцы бвлдерге nharFa кереште. Ошо эшкэ бвтэ тырышлыгын Балып тотонган егет тик ара-тирэ генэ АбаfiFa куз палып -куйрыланы. Абай тсапыл -культ кузгатты ла, уны Бауала Балматк тсына болгап, ауыз эсенэн генэ низер мыгырларга тотондо. Элек Абайзыц бындай гээзте КУК ине, ул тик быйыл тсыш тсына шулай эшлэй башланы — инде Баймэгэмбэт Абайзыц хэзер ук тсагыз, теэлэм Бораясагын белэ ине. Лэкин был юлы Абай уФа тонган вайымпыз -карат ташланы ла, низер алып бир тигэндэй, пул -кулыи пондо. Баймэгэмбэт, уны шунда ук ацлап, урынынан йылдам илна торзо ла теткелэнеп бвткэн ике -калын китап килтереп встэлгэ Балды.

Абай китаптарзыц беребен асып, узенэ кэрэкле битте тапты ла, уФа куз йугертеп сытскас, йэнэ уйга сумып, -кай-кайып ултыра бирзе. (М. Эуезов.)

6. Тубэндэге пузбэйлэнештэрзе айырымланран хэл айтемдэре итеп, нар осракха берэр пейлэм уйлап ЯЗЫРЫЗ.

Ярзам иткэс, осоп тешкэс, кейенеп-япанып килеп еткэс, кундереп, киеэтеп.

Утелгэндэрзе тсабатлау

«^ бзекте ухырыз. Унда кем турапында пуз бара? Бейлэгец. Шунан ^ ^ ^ Иейлэмдэрзе кусереп ЯЗЫРЫЗ. ЭЙЭ, хэбэрзэрен табып, адтарына ^^ & hbi3bifbi3. Уларзын, ниндэй пуз теркемдэренэн килеуен эйтегез.

...Лев Толстой куп йылдар буйы йэй айзарын баш-корттарапында -кымыз эсергэ килэ торган булган. Ул баш-коритарзыц гереф-гээттэрен, йолаларын ейрэнгэн, улар менэн бергэ Бабантуйзар, бэйгелэр ойшторган, huNарFa йврегэн.

1862 йылдарза Толстойзыц сэлэмэтлеге бик ны-к театешай, уФа -кымыз эсергэ барырга кэцэш бирэлэр. Ул ва-кыттарза баш-корт -кымызыныц даны Рэсэйгэ киц таралган була, uуFa курэ лэ Лев Толстой баштюрттар арабына китергэ уйлай. Ул май айында Бамарзан 130 саткрым алыслы-ктагы Кэрэлек йыл- Fahbi буйындагы баштюрттар йэйлэуенэ килэ.

Баш-кортттар Толстойзы кин, куцел менэн -карты алалар, ял итергэ, дауаланырга килгэн кешегэ оло хермэт курпэтэлэр. ТСунатссыл, кин, куцелле халы-к, бай тэбигэт, икбез-сикбез иркен дала тэуге кендэн ук языусыныц куцеленэ ята. («Агу?ел».)

Эзекте ухырыз. Унда нимэ турапында язылган? Бейлэп бирегез. I | Эзектэн бетэ тер пузбэйлэнештэрэн. нар береИенэ бишэр мидал I—J кусереп алырыз.

Кеше ФуМере — йэшнэп уткэн йэшен, ялт итеп бер бал-кый за Бунэ. Ошо -кыс-ка ФуМер юлын пэр кеше узенсэ утэ. Берэуэр был ерзэ аз FbiHa йэшэп тэ уззэренец исемдэрен мэцгелэштереп влгерэлэр. Бэгзе берэуэр йвз йыл ФуМер йэшэп тэ телгэ алып Бейлэрлек бер эш -кыйрата алмайзар. Бетэ гумерзэрен заяга уткэреуселэр зэ кж тугел ерзэ. Тик шуныпы хате, эжэлдэн -касыр кеше генэ КУК донъяла. Был йэпэттэн кешелэр бетэпе лэ бер тигез. (Ф. Ээнов.)

бзекте ухырыз. Ул хайИы эдэрзэн алынран? Бында хайИы осор I | пурэтлэнэ? Башта тулы пэм кэм Пейлэмдэрзе табырыз, кэм 1.—I Иейлэмдэрэн, хайИы киеэге булмауын билдэлэгец. Унан бер пэм ике составлы Пейлэмдэрзе куриЭтегез, терзэрен билдэлэгец.

ТСомпоз хыялдарга бирелгэн Нигмэтулла барыбын да онотто. Бер ни зэ ишетмэне пэм курмэне. Ни турабындагыр кассир менэн пейлэшкэн управляющий за, алтын тапшырырга килгэн старателдэр зэ тесбез томан пыматс куренде. Наткышев'ка эйэрэп тыш-ка сы'ктсас та, узен йонсоткан уйзарынан арына алманы. Управляющий уФа теклэп тсарап торзо-торзо ла:

- Йэ, нисек? — тип Бораны.
- Нимэ нисек? — Нигмэтулла ацламаны.
- Сейфтап алтын етерлекме?
- Етерлек, — Нигмэтулла керпенде. — Бин мене юрамал алып барзыцмы эллэ унда?
- Узен, эйэрзец бит. Нине кеслек менэн алып барзыцмы ни мин?
- Юте та... — Башлаган Бузен эйтеп бетермэйенсэ, Нигмэтулла кулын Белкте.

Управляющий за баш-каса ендэшмэне. Баш инженер менэн штейгерзы са-кырзы. Улар приискылагы эш хатсында Бейлэште.

Нигмэтулла сызаманы, башы ауыртыуга Былтанып, Натсышев булмэБенэн cbiFbipFa ашытсты. (Я. Хамматов.)

у Эзекте укырыз. Унда нимэлэр тураИында язылган? Телдэн гюйлэмдэргэ синтаксик анализ яИарыз. Бейлэмдэрээн, грамматик нигезээрэн гена дэфтэрегезгэ кусереп алырыз.

Бер ватсыт Суворов артытс Бейлэнсек булыуы менэн айырылып торран офицерзы узенэ сатсырып ала. Суворов ишекте эстэн йозатслап алып, бик зур сер эйткэн тсиэфэт менан офицерзын, бик яуыз дошманы барлыгы Бэм нар азымда уФа зыян килтереуе тураБында эйтэ.

Офицер, борсолоп Бэм фельдмаршалдыц фэтсэт кем тураБында пуз алып барыуын белергэ тырышып, узенец дошмандарын Банай башлай.

Ул бербер артлы Банай, лэкин Суворов: «Ул тугел, ботенлэй ул тугел», — тип культ плна Белтэй. Шунан Суворов, берэйБе тыцлап тормагайы тип, тикшергэндэй итеп, аятс остарына FbiHa басып тээрэгэ, ишектэргэ ятсын килэ Бэм офицерга:

— Телецде cbiFar! — тип бышылдай. Офицер bbiFa буйБона. Шул сак Суворов, бармаил менэн уныц теленэ тортоп курБэтеп: — Бына ул... Бына кем Бинец яуыз дошманыц! — ти. (А. Т. Григорян.)

§ 45. ТСУШМА БОЙЛЭМДЭР.

ТЕ\$МЭ ТСУШМА БОЙЛЭМДЭР, УЛАР^ЫЦ ТьРЗЭРЕ.

ТЕ^МЭ ТСУШМА Б^ЙЛЭМДЭРЗЭ ТЫНЫШ БИЛДЭЛЭРЕ

Ике йэки бер нисэ Бойлэмдэн тороп, мэгэнэ ягынан бер-береБенэ ТЫРЫЗ бэйлэнгэн Бейлэмдэр тсушма **Бейлэмдэр** тип атала. Үз сиратында тсушма Бойлэмдэр ике тергэ буленэ: тезмэ тсушма Бейлэмдэр Бэм эйэртеуле тсушма Бейлэмдэр.

Билдэле дэрэжэлэ уз аллы булган ике йэки бер нисэ Бейлэмдэн тезелгэн Бейлэм *те^мэ "кушма Нейлэм* тип атала. Тезмэ тсушма Бейлэмдэ бер Бейлэмдэн cbiFbin икенсеБенэ Ыорау биреп булмай. ИЭРНИ Бейлэмдэр уз-ара тезмэ юл менэн бэйлэнеп килэ. Шулай за был ике Бейлэмде уз аллы тип тэ эйтеп булмай. Улар мэгэнэ ягынан бер-береБенэ тыгыз бэйлэнеп килэ.

Тезмэ тсушма Бейлэм эсендэге Бейлэмдэр уз-ара интонация Бэм теркэуестэр ярзамында бэйлэнеп килэ. Шуга курэ уларзы *теркэуесте те\$мэ тсуигма пейлэмдэр* Бэм *теркэуестеНез те\$мэ "кушма пвийлэмдэргэ* булеп йеретэлэр.

Теркэуестебез тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ Бейлэмдэр араБында етер тсуйыла. Эгэр ике Бейлэм есен дэ уртатс эйэрсэн кисэктэр

булБа, Бейлэмдэр араБында етер тсуйылмай. ТСапма-тсаршылытсты белдереуе Бейлэмдэрзэн тезелгэн теркэуестебез тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ уртала Бызытс тсуйыла. Бер-береБен мэгэнэ ягынан дейемлэштереуе Бейлэмдэрзэн торган тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ лэ Бызытс тсуйыла. Азатс бирелгэн Бейлэмдэр баштагыБыныц мэгэнэБен асытслап килБэ, тэуге Бейлэмдэн Буц ике нектэ тсуйыла. Тезмэ тсушма Бейлэмдэге Бейлэмдэр утэ тартсау булБа йэгни уларза тиц кисэктэр, айырымланган эйэрсэн кидэктэр килБэ, ике Бейлэм араБында нектэле етер тсуйыла. Тимэк, теркэуестебез тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ етер, нектэле етер, Бызытс Бэм ике нектэ тсуйылырга мемкин. Бында тезмэ тсушма Бейлэм эсендэге Бейлэмдэр мэгэнэБенэ игтибар итеу кэрэк.

Теркэуесте тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ Бейлэмдэр араБында йыйыу, тсаршы тсуйыу, булеу Бэм Быгымта яБау теркэуестэре Бэм менэсэбэт Бузэр тсулланыла. Уларза ла шулай уте етер, нектэле етер, Бызытс Бэм ике нектэ тсуйылырга мемкин. Мэгэнэлэре теркэуестебез тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэге кеуек. Былар бетэБе лэ мэкэтэптэ ейрэнелгэн. Шуга курэ алда язылгандар тсабатлау, хэтергэ тешереу есен генэ бирелэ. Бэр осратс хатсында тасуирлау бирелмэй. Уларзы кунегеуэрзэ эшлэгэндэ узегез хэтергэ тешерерБегез.

у взекте ухbiFbi?, ул ниндэй эсэрзэн алынган? Унда хайИы осор тураБында (пуз бара? Тезмэ хушма гюйлэмдэрзэ генэ дэфтэрегезгэ кусерегез. Эйэ, хэбэрзэре адтарына Иызып, тыныш билдэлэре куйылышын ацлатырыз.

Рамазан-пулеметсы биштэрле ауыр тотссайзы, Федотов Нефедычтыц трофей мылтыгын арып, урман шауына тсолатс Балапала, куп тэ барманылар, шартлап ботатс Бынганы ишетелде, юлдарын булеп, ниндэйзер тсарастсы утеп китте.

— Эт шикелле, — тине Федотов.

ТСарастсы биш-алты азым барзы ла, тутстап, ике разведчикты кузэтэ башланы. Рамазан, лейтенантты алга уткэрэп, боролоп тсарай-тсарай, арттан теште. Януар уларга табан атсбай-тутсбай эзерэк атлагас, таил тутстаны, моронон кутэрэп, олой башланы.

— Буре лэ баба был! — тине Рамазан. — Анау Суминовтыц тсотон алган атсбатс буре!

— Ата курмэ! — тип Федотов киеэтте.

Буре был ике кешенец, низер уйлап, туп-тура тсарап тороуын курБэ лэ, урынынан тсузгалманы. Бары тик яралы аягын кутэрэп, эт Быматс шыцшып тсуйзы.

— ТСаптсанга Бугылган, курэБец, — тине Рамазан.

— Йэ мина естенэ барып бастсан...

- Эйе, был кэбэрле Бугыштан эзэм балалары Fbma тугел, хатта януар-кейек тэ тынпл югалтты.

Уларзыц хэстэрлекле Буззэрен йеплэгэн тесле, буре тагы ологра кереште. Балдаттар уз юлы менэн ары китте. (*Э. Хэкимов.*)

Эдекте укырыз. Ул Баязит Бикбайзыц хайпы эсэренэн алынран? Унда ниндэй осор пурэтлэнэ? Бейлэгез. Тыныш билдэлэрен хуйып, кусереп языгыз. Тезмэ кушма пейлэмдэрзе табырыз. Эйэ, хэбэрзен астына hbi3biFbi3.

Бая уте тамырлана башлаган болоттар, берез укмашып, тотош кукте каплап алдылар. Кен капыл карацилланды. Базарлы ауылынан сырып киткэндэ, Рариф картты йоко баса башлаганы. науа алмашынган вакытта гел уны ниндэйзер шундай ауырбыныу бара Бейэктэре ватылган Бымак була. Ул йокобон касырырга телэп куззэрен бейэлэй Ырты менэн ыупллап та караны лэкин йоко касманы узе ойоп китте татлы тештэр баксабына сумды ул. (*Б. Бикбай.*)

у 1. Тексты укырыз. Унда нимэ турапында пуз бара? Бейлэгез. взектэн теркэуесле тезмэ кушма пейлэмдэрзе гена кусереп алырыз. Тулы синтаксик анализ ЯПЭРЫЗ.

Урал тауы икегэ ярылып китте лэ, караптыц электр станциябын нимэлер быуып алгандай булды. Электр плафондары, Буцгы тапкыр тын алып калырга ашыккандай, бер нисэ тапкыр емелдэп алдылар за бетенлэй Бунеп калдылар.

Караптыц реакторзары эшлэмэй, лэкин ул колап тешмэй, э упкын естендэ эленеп торган Бымак. Тимэк, ниндэйзер электромагнит кесе уны узенэ тартып тора. (*К. Хэмитов буйына.*)

2. Тейешле тыныш билдэлэрен хуйып, кусереп ЯЗЫРЫЗ. Теркэуесле тезмэ кушма пейлэмдэр астына ПЫЗЫРЫ?.

ЧАБАН

Бына осенсе тэулек инде Айгел кетеу артынан бара. Ос тэулектец Бэр кайбыбы егерме дурт ээгэттен тора. Тауыш-енбез атлаган куй котеуе шикелле бик акрын уза.

Иге-сиге куренмэгэн боронго дала тынлыгына Айгел бала сагынан уте эйэлэшкэн инде. Егерме йэшендэ ул чабан булды Бэм атка атланып кышлауга кетеу кеткэн сактарында кезге Балкындарга ла эсе елдэргэ лэ кункте. Ул куйзарзыц экрен генэ атлап барыузарына ла кунккэн тик был экренлеккэ Борголт ерэн аты Fbma кунегэ алмай... Озон тезгененэн

етэклэнгэн хэлдэ Борголт ерэн телэр-телэмэс кенэ хужабы артынан бара Бэм ул вакыт-вакыт иркэлэнеп Айгелдец талган ицбашына тертэ шэкэр Борай. Айгелдец шэкэре юк э ал Fa бары тик куй азымы менэн генэ атлап барырга тура килэ. (*F. Мусирепов буйынса.*)

3. Тубэндэге кескэй тексха охшатып, берэй курсташырыззын, портретын пурэтлэгез. Унда ин, кэме ее тезмэ хушма пейлэм булпын. Адахтан был тезмэ хушма пейлэмдэргэ синтаксик анализ ЯИЭРЫЗ.

БЫЛ КЕМ?

Ул пэр сак алсак. Куззэрендэге шаян оскондар бер касан да Бурелмэй. Ирендэренэн йылмайыу китмэй. Ул булганда, бер кем дэ яманбыуланмай. Уныц Бейлэуе сылтырап аккан шишмэ тауышына окшаган — ошо куцелде кутэрэ. Хэрэкэт-тэре килешле, етез.

Бейергэ тешбэ, бетэ донъяцды онотоп, куз алмайынса, шак катып, Бокланып карап торабыц. Йырлай башлаба... Тауышынан пандуФаегар кенлэшэ. Был сакта куззэрендэге шаянлык Бунэ, моцбуулык солгап ала уны.

Эллэ уз кылыктарына окшатып инде, яззы бик ярата.

Ул ауырлыктар алдында баш эйеп калмай, кыйынлыктарзы ецеп сбиФа. Бер Буз менэн эйткэндэ, тормошто езелеп Бейэ.

§ 46. ЭЙЭРТЕУЛЕ ТСУШМА БЫЛЭМДЭР

Эйэртеуле кушма Бейлэмдэр тезмэ кушма Бейлэмдэрэн айырылып тора. Тезмэ кушма Бейлэмдэрэ Бейлэмдэр уз-ара тезмэ юл менэн бэйлэнеп килбэ, эйэртеуле кушма Бейлэмдэрэ эйэрээн Бейлэм баш Бэйлэмгэ эйэрэп, уны асыклап, у Fa буйбоноп килэ. Эйэрээн Бейлэм йэ бетэ Бейлэмде асыклай, йэ уныц берэй киеэгенэ буйбоноп, уFa эйэрэп килэ. Эйэрээн Бейлэм баш Бейлэмгэ эйэрэп, терле Бораузарга яуап була. Ошо Бораузар аша эйэрээн Бейлэм сиктэрен билдэлэргэ мемкин. Эйэрээн Бейлэм баш Бейлэмдец терле урынында — башында, азагында, уртабында ла булырга мемкин. Эйэрээн Бейлэм хэбэре терле кылым Бейкэлештэренэн, исем, сифат, хэл кылымдарзан Бэм бутэн Буз теркемдэренэн килэ. Эйэрээн Бейлэм баш Бейлэмгэ теркэуес Бэм бэйлэуестэр ярзамында ла бэйлэнэ. Эйэрээн Бейлэм менэн баш Бейлэм арабында втер, Бызык, ике нектэ килергэ мемкин. ТСайы бер аныклаусы эйэрээн Бейлэм Бэм урын эйэрээн Бейлэм менэн баш Бейлэм арабында бер ниндэй ээ тыныш билдэбе булмаска мемкин.

Эйэрсэн Бейлэм терзэре бик куп. Улар түбэндэгелэр: эйэ Бейлэм, хэбэр Бейлэм, анытслаусы Бейлэм, тултырыусы Бейлэм, хэл Бейлэмдэрзэн ватсыт Бейлэм, урын Бейлэм, сэбэп Бейлэм, Беземтэ Бейлэм, матссат Бейлэм, рэуеш Бейлэм, кулэм-дэрэжэ Бейлэм, сарыштырыу Бейлэм, шарт Бейлэм, кире Бейлэм. Бэр тер эйэрсэн Бейлэмдец уззэренэ генэ хае узенсэлектэре, Бораузары бар. Шулай уте уларзыц баш Бейлэмгэ бэйлэнеузэре лэ узенсэлекле. Быны ацлар есен, башта баш Бейлэмдец эйэ, хэбэрен табырга Бэм улар аша эйэрсэн Бейлэмгэ дерес Борау бирергэ кэрэк. Шул сатста рына эйэрсэн Бейлэм сиктэрен дэ, уныц кисэктэрен дэ дерес билдэлэп була.

(>) Хикэйэне ухырыз. Йекмэткегюн гюйлэгез- Унан эйэртеуле кушма ил?5^i. Иейлэмдэрэе табып, терен билдэлэгез, тыныш билдэлэре куйылышын андатырыз- Ике гюйлэмден эйэ-хэбэрзэрен табырыз. Эйэрсэн гюйлэмден баш гюйлэмгэ бэйлэнеу сараларын андатырыз-

БУ? ТУРГАЙ ЙЫРЫ

Безец ятстарза буз тургай моцоноц илаби тсезрэтен былай андаталар: имеш, кен тыуганын буз тургай зар-интизар булып кетэ. Тсояшты тсаршыларга ул тац Барыбынан ук эзерлэнэ икэн. Офотс албыулана барган Байын, тошеоте йерэкБей. Ул тсояштыц тэуге нурзарын Багалай. Э ницэ кэрэк 'кош'ка ул тэуге нурзар? Тизерэк йылыныргамы? Бэлки, хозурла-ныргалыр? Юте. Буз тургай бик мохтаж ул нурзарга. Тсояш нурзарын курмэй тороп, ул узенец йырын башлай алмай. (Э. Чаныш.)

взектэн эйэртеуле кушма гюйлэмдэрэе генэ кусереп алырыз- Уларра тулы анализ яИарыз.

"Кояш нурзарында тсойонган буз тургай саф зэцгэрлеккэ урлэгэн Байын, ер гузэлэрэк куренэ. "Кош йырында ер шундай хозур Бэм йэнле — буз тургай ергэ тешергэ мэжбур. Тсош түбэнэйгэн Байын, йыры атфыная. Ерзе ентеклэп кургэс, ул Байрауынан тамам туктай. Шым гына ергэ ткуна. Буз тургай бик 'кэнэгэт, сенки ер уз урынында. (Э. Чаныш.)

1. Экиэтте ухиFби3. взектэ нимэ тураИында ЯЗЫЛРЭН? Бейлэгез- Унан эйэртеуле кушма гюйлэмдэрэе табырыз. Уларра телдэн анализ иIhaFби3. Азактан вакыт эйэрсэн гюйлэмле эйэртеуле кушма гюйлэмдэрэе кусерегез. Эйэрсэн гюйлэмден баш гюйлэмгэ бэйлэнеу сараларын андатыгыз.

Был ике дусты йотсонан Быу тсоштары сутырлашыуы уята. Торалар за, ятсында гына утлап йерегэн аттарын эйэрлэй

Балып, ары китэлэр. Кен тешкелеккэ еткэнсе, шулай бер нигэ лэ юлытшай гына баралар. Кен бик тсыззыра башлагас, берэй аFас кулэгэBenэ ятып, хэл йыйып алырга булалар. Юлдан ситкэ -кайырматксы гына итБэлэр, оло йэштэге бер эзэм килеп сыга. Уц "культа озон таятс тогкан, сырайы бик йонсоган куренэ, узе ап-атс Батсаллы, буй Быны тсатсса, естенэ озон йэшел елэн кейгэн, башына ап-атс сэллэ ураган, биленэ ниндэйзер сер ле языу нагышланран тсэмэр зэ быуып алган. Безец юлсылар уны кургэс тэ туктап -калалар, теге тсарт, ятсыныратс килеп, быларга сэлэм бирэ. («Алдар менэн Звпрэ».)

2. Ике вакыт эйэрсэн гюйлэмле эйэртеуле кушма гюйлэм уйлап ЯЗЫРЫ3- Вереhe баш гюйлэмгэ менэн бэйлэуесе, икенсею урын-вакыт килеш ялгауы менэн бэйлэнгюн.

3. бзекте укырыз. Ул нимэ тураг1ында? Бейлэгез. Эйэртеуле кушма гюйлэмдэрэе Иайлап кусерегез. Эйэрсэн гюйлэмдэргэ анализ ЯГШРЫ3.

Табан балытстар кеше тсатнашлытынан баш-ка ла бер Быузан икенсеBenэ кусэ алалар. Торфлы Базлытс урында тэрэнерэк канау килеп сытоы, ти. Берике йыл утеугэ, кетмэгэндэ, табан балытстар килеп сыга. ТСайзан Бэм нисек?

Табан балык ыуылдырытс сэскэн быуага язп>1 кистэрэе ейрэктер килэ. Улар усемлек тамырзарын кимерэ. Быу усем-лектэрэнец орлотстарын аниafi, табан балытс ыуылдырыгы менэн Быйлана. Ул, тац атыу менэн, кенде уткэрэргэ Базлытека китэ. Ыуылдыры'к, ейрэктец тэпэй, тсанаттарына йэбешеп, Базлы-ктары канауга килеп етэ. Табан балытстан да талымБыз балык булмаганлытеган, ул иц насар Быу за ла йэшэугэ ецел яйлаша. (В. Сабукеев.)

4. бзекте укырыз. Унда нимэ тураг1ында ЯЗЫЛРЭН? Бейлэгез. Эйэртеуле кушма гюйлэмдэрэе табы^ыз, терзэрен билдэлэгез- Эйэрсэн гюйлэмдэрэен баш гюйлэмгэ бэйлэнеу сараларын андатырыз.

Венераны йыш теина Ерзец космик БецлеBe тип йеретэлэр. Ысынлап та, был планета Ерзе хэтерлэтэ. Уныц диаметры Ер диаметрынан 600 километрга бэлэкэйерэк. Венераныц еске тсатламындагы ауырлытс кесе Ерзэге тиклем тип эйтерлек. Бер килограмм ауырлытстагы гер Венерага кусерелБэ, ул унда 850 грамм булыр ине.

Безец иц ятсын космик куршебезе ейрэнеузэ шатстай тсыйынлы'ктар бар: Ергэ иц ятсын ватсытында ла Венера 40 миллион километр самабы алыслытста була. вдтэуенэ, ул «йезен» дэ бик нытс йэшергэн, уны атмосфера тышсабы тсаплап алган. (Н. Ризванов.)

§ 47. ТСАТМАРЛЫ СИНТАКСИК Тв^вЛМЭЛЭР

Эгэр тсушма Бвйлэм ее Бэм унан артытс Бейлэмдэн торба, ул тсатмарлы синтаксик тезелмэ тип атала. Ул ее тергэ буленэ: 1) куп эйэреэнле тсушма Бвйлэм; 2) тсатнаш тсушма Бвйлэм; 3) теземдэр.

Куп эйэреэнле тсушма Бвйлэм бер баш Бэм ике йэки бер нисэ эйэреэн Бейлэмдэн твра. Эйэрсэн Бвйлэмдэр баш Бвйлэмдец бер киеэген асытслап, бер ук herayFa яуап булып килбэ, ундайзар *тиц эйэрсэн пвйлэмле -катмарлы синтаксик те\$вэлмэ* була. Эгэр эйэрсэн Бвйлэмдэр баш Бвйлэмде тврле ятаган асытслап, терле Бвйлэм кисэктэренэ буйбвнвп килбэ, былар *тиц булмаган эйэрсэн Нвйлэмле тсатмарлы синтаксик тезелмэ* тип атала. Куп эйэреэнле тсушма Бвйлэмдэрээ втер, ике нектэ Бэм Бызытс тсулланыла.

Тсатнаш тсушма Бвйлэмдец теп узенсэлеге шунда: унда иц кэме ике баш Бэм бер эйэрсэн Бвйлэм килэ. Тсатнаш тсушма Бвйлэмдэрээ эйэрсэн Бвйлэм (йэки Бвйлэмдэр) бер баш Бейлэмде асытслап йэки бер юлы ике баш Бейлэмде лэ асытслап килергэ, бер тин, рэуештэ икеБенэ лэ буйбвнвп килергэ мемкин. Тсатнаш тсушма Бейлэмдэ втер, ике нвктэ, нектэле втер тсулланылыу-сан.

Тсатнаш тсушма Бейлэмдэ мвнэсэбэт Бузээрэ асытсламаган анытслаусы Бвйлэмдэр менэн урын эйэрсэн Бвйлэмдэр бирелбэ, ул баштса Бейлэмдэрэн втер менэн айырылмай.

Куп эйэреэнле тсушма Бвйлэмдэрээ лэ мвнэсэбэт Бузээрэ асытсламаган анытслаусы эйэрсэн Бвйлэмдэр менэн урын эйэрсэн Бвйлэмдэр тсулланыла, улар баштса Бейлэмдэрэн етвр менэн айырылмай.

Теземдэр тсатмарлы синтаксик тезвэлмэлэрээ узенсэлекле урын алып тера. Улар тезмэ йэки эйэртеуле тсушма Бвйлэмдэр фврмабында гына тугел, бик куп тиц кисэкле, тиц хэл эйтемле ябай тартсау Бвйлэмдэр рэуешендэ лэ килэ. Уларза етвр, нектэле етвр, ике нвктэ Бэм Бызытстар за тсулланылырга мемкин. Тезем — бик нытс Бэм тыплз вйвштсан текст ул. Уларзы булеп йэки айырым Бвйлэмдэргэ тартсатып булмай. Теземдэр баштеврт телендэ халытс ижадынан тсобайырзарза куп тсулланыла. Шулай уте шагирзар за был алымды яратып тсуллана. Бигерэк тэ Рэшит Нигмэти ижадында теземдэрээ йыш всратырга мемкин. Бирэклэп булба ла теземдэрээ сэсмэ эсэрээрээ лэ курергэ мемкин. Теземдэрээ бетэ тер тыныш билдэлэрэ тсулланыла.

1. взекте ухырыз. Унда нимэ хахында язылган? Бвйлэгез. Куп ЖЭ^эйэреэнле кушма Иейлэмдэрээ табыгыз, уларга тулы синтаксик анализ яИарыз, Бейлэмдэрэн тврэн эйтеп бирегез.

Свлэймэн узе лэ ул сатста, революция булыр, Совет власы тсарацгы тепкелдэ ускэн баштсорт балабын Мэскэугэ утсырга ебэрер, ер аетынан хазиалар эзлэу серээрэн ейрэтер, тип уйла-магандыр. Э бына хэзер ул, ямаулытс зурлытс тсына ергэ арыш сэсеп, аслы-тутслы гына кен иткэн, ее улы, тсатыны аслытстан улеп ятып тсалган ярлы Сэгиттец улы Свлэймэн Мицлейэрвв, — зур трестыц управляющийы. Эгэр бындай тормош юлын ут-мэбэ, хатта ышанырлытс та тугел. (Ш. Янбаев.)

2. взекте укырыз. Унда нимэ тураИнда ЯЗЫЛРЭН? Бейлэгез. Иртэ яззы хара ке? менэн сарыштырырыз. Улар арайындары охшашлых Иэм айырмалыхтарзы табырыз. Шунан катнаш хушма Бейлэмдэрээ кусерегез. Уз аллы Бейлэмдэрэн эйэ, хэбэрээрэ адтына ГЫ?ЫРЫ? Бейлэмдэр?ен уз-ара бэйлэнеу сараларын анлатырыз.

Аятс адты, кисэ квндэз иреп тсалып, тенге Бууыгк менэн тсаттсатсанган. Тсар Буузары ат тоятстары эзенец сотсорзарында тсацалтыр боз булып туцгандар. Уларзыц втденэ сатс тсына бадыу менэн, йвтеа быялалар кеуек сылдырашып ууалып, сотсорзоц тебенэ тсойолалар. Яз тсояшы сыгып, аз гына кутэре леу менэн, узенец йылыбын Бирпэ. Биткэ вргэндэ Балтсын Быматс твйвлган ел тсар битен шазра ябап ашай. Тсар всте атс тсом кеуек тсыштырлай, шыйылдай, атларга тсамасаулай. Юл буйындагы тсары китеп асылган тсара ерээр зэ тенец туцганга курэ, иртэрэк сыгып атлаганда ецел булба ла, тсояш ауалау менэн, уныц сутсайышып тсатсан осло моронсотстары тсарайып изелэ, улар аятс бастсан Байын, Айбулаттыц аятстарын арттса тарталар, талдыралар. (h. Дэлэтишина.)

3. Тыныш билдэлэрэн хуйып, ширырыз кусерегез. Катмарлы синтаксик тезелмэлэргэ анализ flhaFbi?.

СЫЙЫРСЫТС hbiyblFbl

Сыйырсытстар бала осорганда
Талпынганда теошеоте куктэргэ
Кендец йвзен тагы бвлот яптсан
Балтсын елдэр тузан кутэргэн.

Тсабатлана июнь етеу менэн
Тэбигэттец ошо тсылыгы
Йэйзец йэйрэр генэ бер мэлэндэ
Башлана бит сыйырсытс Бууыгы.

Тик барыбер беген Балтсын иртэ
Куцелемэ йылы тсоя шул
Сиртсандыргыс елгэ карты осоп
Эзлэй сабий узенец тсояшын.

Эзлэ тсошсотс
Минец тистер менэн
ЭйтерБец дэ бер туга ндар
Безец тсанаттар за тыугандан уте
Дауылдарза квйгэн, туцгандар. (Р. Бикбаев.)

4. Шипырды uxbiFbi?. Ул нимэ турапында? Ширырза нимэлэр тезем бу-
лып килгэн? Теземле пейлэмдэрэн, эйэ, хэбэрээрэ астына hbi'biFbi?.

НуҒа сытсмау — телБез тсол
Булып тсалыу менэн бер;
Бынлы буй, тэн устереп,
Босоп тсалыу менэн бер;
Кейеп йерегэн тсызыцды
Яттар алыу менэн бер;
Тыуып-ускэн ерецдэ
ИлБез тсалыу менэн бер. (М. Хэй.)

5. Хобайырза нимэлэр тезем булып килгэн? взекте кусереп qgbiFbig
пэм тулы синтаксик анализ япагы?.

Уралып яттсан Уралда,
Кэрэген алга алып,
ТСорзаштарын янга алып;
Иырсынан йыр йырлатып,
Кейсенэн кей кейлэтеп;
Сэсэндэн Буз Бейлэтеп,
Эсер сэйен Ыуытып;
Бар доньяБын онотоп,
Ийылып ултырыр тсарттар бар.

(ТСобайырСан.)

§ 48. ТУРА ТЕЛМЭР МЕНЭН СИТЛЭТЕЛГЭН ТЕЛМЭР. УЛАРЗАГСЛ ТЫНЫШ БИЛДЭЛЭРЕ

Тура телмэр кешенец Бузээрэн, уй-фекерээрэн, язгандарын
узгэртмэйенсэ, тормошта нисек булба, шул кейенсэ белдерэ.
Ике йэки бер нисэ кешенен, уз-ара Бейлэшеуе, фекер алышыуы
формабында бирелеусе телмэр *диалог* тип атала.

Терле жанрзагы язма эдэрээрэн, фэнни хезмэтээрэн Бузмэ-
Буз алынган тура телмэр *цитата* була. Цитата, тура телмэр
пэр ватсыт тырнатстар эсенэ алына. Диалогтарза тырнатстар
тсуйылмай. Монологтарза л а тырнатстар тсуйылырга мемкин.

Бейлэмдец тура телмэрээрэн баштса елеше автор Бузе була.
Тура телмэр Бейлэмдец терле урындарында: башында, уртаБын-
да, азагында тсулланылырга мемкин. Тура телмэр тырнатстар
эсенэ алына. Автор Бузе тура телмэрээрэн Буц килБэ, улар
арабында етер, Ызытс була. Автор Бузе Бейлэмдец башында
килБэ, унан Буц ике нектэ тсуйыла. Тура телмэр Бейлэм
уртаБында килБэ, автор Бузенэн Буц ике нектэ тсуйыла, тыр-
натстар асыла, тура телмэр зур хэрефтэр менэн башланып
языла. Тура телмэрээрэн Буц тырнатс ябыла, етер Бэм Ызытс
тсуйыла. Автор Бузе тура телмэр уртаБында булба, тура
телмэрээрэн Буц етер, Ызытс була. Автор Бузенэн Буц етер йэки
нектэ, Ызытс тсуйыла. Шунан тура телмэр дауам иттерелэ.

Матбугатта йыш тсына тура телмэр тырнатс эсенэ алынмай.
Уны автор Бузенэн бары етер генэ айырып тора.

Кешенец телмэрен Бейлэмдэ узгэртеп тсулланыу ситлэтел-
гэн телмэр була. Бында сит кешенец бары эйтер фекере генэ
бирелэ, э Бейлэм тезелеше узгэртелэ.

*? Кунегеузе ухыгы?. Унда нимэ турапында ядылран? Бейлэгец- Тура
qggZ, телмэр, диалогтарзы курпэтегез. Уларзары тыныш билдэлэре ху-
-тс - *^ йылышын ацлатырыд.

Тыныш билдэлэрен ноталарга тицлэп була. Ноталарра
тсарап йырлайзар. Нектэ, етергэ, Ыорау Бэм эндэу билдэлэренэ
'карап, дерес интонация менэн утсыйзар, тейешле Бузээргэ
басым яБайзар. Улар мэгэнэне дере? ацларра ярзам итэ. Бына
утсырыз эле: «Гэлиэ Баумы?» Бэм «Гэлиэ, Баумы?» Куренеп
тора, бында етергэ ниндэй зур мэт-энэ Балынган.

Ошо йэБэттэн рибрэтле легенда бар.

Имеш, батша бер революционерзы язаларга бойоротс биргэн.
«Язаларга ярамай тсоттсарырга!» — тип язган ул фарманын.
Утсып тсарайзар за аптырап тсалалар. Язаларрамы? Ютсмы?
Назан батша етер тсуйырга оноттсан. У Ға кире баралар.

— Фарманыгызза етер етмэй, гали йэнэп батшам! — тигэн
палач.

— втерБез булмаймы ни?

— Булмай, падишаБым-солтаным.

— УлайБа, килтер, шул етерзе тсуйыым, — тип, батша уз
фарманын алган да бер етер тсуйып еБэргэн. Бэм шуныц
артсабында революционер тсотолоп тсалган. втерзе тсайза
тсуйган ул? Уйлагыз эле.

Э бына быныпы ысын факт. Бер мэл АТОЛ-та Ер юлдашы-ның осоуын исэплэусе ЭВМ-Ға (исэплэу электрон машинаҒына) программа биргэндэ втер яцылыш тсуйылган. Шул сэбэпле Ер юлдашы куктэ юлдан язган Бэм уны (бер миллион долларга тешкэн аппаратты) космоста шартлатырга мэжбур булрандар. Шулай итеп, кескэй отер бик тшммэткэ тешкэн.

Тыныш билдэлэренэ хермэт менэн тсарагыз, улар Бейлэмдец йэне, курке. (Й. Гэрэй.)

1. Тексты ухбиҒи?. Унда нимэ тураИында һуг бара? Бейлэгед. Тура телмэрде ситлэтелгэн телмэргэ эйлэндереп ядырыд. Тыныш билдэлэре куйылышын андатырыд.

ТСАРАМА БЕЛЭККЭ, ТСАРА ЙОЮККЭ

Юлдыбайза зур кәүзәле кешеләргә булган тсызыткпыныу бала сагынан йэшәп килә. Егет булып етә башлагас та, уҒа был уйы тыниллытс бирмәне.

— Был кәүзә менән моряк та, летчик та булып булмас. БәләкәйБец эле тип, ТСызыл Армияга алмай за тсуйпалар, гәрлегецдән ят та ул, — тип сәмләнә торгайны ул.

Буй, тсарыштсан шикелле, усмәне лә усмәне. Дерес, ул кесле булды. Төптән йыуан сытстсан -карама тесле булып усте. Ғабан-туйзарза керәштә уз тицдәштәрен генә тугел, хатта узенән елкәндәрзе лә кутәрәп Буктсан сатстары булды. ТСарттар уны: «ТСарама беләккә, -кара йерәккә тип, боронголар белеп эйткән шул», — тип матстанылар. Ергә ятсын торран всен дә, Ер эсэнән беткеБез кес алган Антей кеуек кесле ул, тинеләр иптәштәре.

Буцынан, бигерәк тә Бейек Ватан Бугышында, зур кәүзәле кешеләрзән кәм Бурышмауы, тсыйыу танкист булыуы, куп батырлытстар курБәтеуе уныц уз кәүзәБенә булган тсарашын узгәртте, элбиттә. Шулай за, мытсты кәүзәле кешеләрзе кургәндә, ул Баман да Ботсланмай -кала алмай ине. (3. Бишшева.)

2. Экиәтте дауам итегез. Унда тура телмәр дә, диалогтар за булИын. Буцынан гуйләмдәргә анализ яИарыд. Тыныш билдэләре хуйылышын андатырыд.

ЭБЙЭЛИЛ

Борон-борон заманда бер ауылда эбей менән бабай йэшәгән. Уларзыц Эбйәлил тигән берзән-бер улдары булган, ти. Улар ауырлытс менән кен кургәндәр. Бер сатс Эбйәлиден, атаҒы улеп

киткән. Уга мирас булып, бер тсосатс йукәнән баш-ка бер ни зә кал маран.

Бер кен Эбйәлил, кулдә серетеп, озон артсан ишә башлаган. Шул сатс Ғыузан кул эйӘбе килеп сыпскан. (Баутсорт халыц джидтенән.)

3. Тубәндәге схемалар буйынса тура телмәрле гуйләмдәр уйлап ядырыд. Азактан уларзы ситлэтелгән телмәрле гуйләмдәргә эйләндерегед.

1) «Т», — а. 2) А: «Т», — а. 3) «Т, — а. — Т». 4) А: «Т».

Утелгәндәрзе тсабатлау

1. Тубәндәге езекте укырыд. ЙекмәткеГюн гуйләп бирегед. Унан тик , , тезмә кушма гуйләмдәрде генә кусереп алыгыз за тулы синтаксис [___] анализ яИарыц. Тыныш билдэләрен андатырыд.

БАШТГОРТ ТСУРАЙЫ, БАШТСОРТ ЙЫРЫ

...Бына шул сатс тә^рәләрзән инде бер ва^кыт, агатсайым, ^курай моцо агыла, йыр янрырай башлай. Бәм мин, шуны ише-теу менән, барран еремдән, тсаптсанга эләккән йәнлектэй, шып тутстап -калам. Бис ыскына алмай инем мин татлы эсирлектән. Бетә донъямды онотоп, ләззәтләнәп, пызландырыуынан иларга етешеп тыцлайым да тыцлайым...

Куз алдымда узенец я-кты кицлектәре, тын тубәләре, утлауза йерегән йылтсылары менән тсылганлы дала экренләп йәйелә лә йәйелә... Йә бик бейектә беркет һа л мате теина йезгәндәй була, йә алыста янрыц Ғыбайлы шәуләпе куренеп кала. Әллә тсайза Ғбма йомран Ғызгырыуы ишетелгән кеуек була. Бәм иц гэжәбе шул: далала а-к тастарлы ецгәнән, муйы-нына тсоротс Ғалынган бейәне пауып ултырганын бик асытс курә торгайным. Был шул тиклем асытс, йәнле булып куз алдына килә, мин хатта ецгәнән, ике тез арапына янтайыбыратс тсыстырылган аҒас күнәген дә, шул күнәккә бейәнец ике имсәгенән алмаш-тилмәш бәрәп тешкән нескә генә Бетте лә курә инем...

Ана шулай әллә тсайзарга алып китә ине мине был баштгорт тсурайы, баштшрт йыры. (Ә. Ерекэй.)

2. Тубәндәге езектән эйәртеуле хушма гуйләмдәрде табырга, тердә-рен билдәләргә, пунктуацион анализ иларҒа кәрәк.

Ауыл да, яландар за эле тсар астында. Март баштарынан у^к, беренсе тсояш нурзары тешеу менән, битен аса торран Мәмбәт тауы ла ап-атс тсар юрраны астында ята. Былтыр за,

тсарзыц ниндэй куп булууына тсарамастан, был ватсыттарза яз узенец килерен Биззерэ башлагайны. КурэБец, тсыш елБез, буранБыз булганга, тсар бетэ ерзэ лэ тигез яттсандыр. Шулай за куцелдэ язга тартым була торган бер талпыныу, "кар астынан парланып килеп сытстсан ер естенэ тизерэк басырга аштсыныу Бизелэ. Мемкин булпа, яззы тизлэтке, тсояшты ер естенэ ятсыныратс тартып, тураратс тсараттсы килэ. Шулай булмай мемкин дэ тугел, быйылгы яз — эллэ ниндэй айырмалы яз ул. (С. Агш.)

3. взекте укырыз. ЙекмэткеИен Иейлэгез. Унан катмарлы синтаксик тезелмэлэрзе кусереп алырыз hGM анализларыз.

Эзэм балаБыныц бер йомшатс ЯРЫ бар: ул уз ауылында йэшэгэндэ — тыуран тейэк, тормош мул, етеш сатста — икмэк менэн кейем тсэзерен белмэй. Сит-ят ерзэргэ СЫРЫП йвремэс борон, мин бутэн ятстарзан, бигерэк тэ тсаланан килгэн кешелэрзец, ауылыбыз тирэБендэге урман-таузарга Тсарап: «Ожмах кеуек матур ерзэ йэшэйБегез», — тип тамшанып тсуйуына аптырай торгайным. Улар йэшэгэн яте шул тиклем йэмБез, эсер Бызары тэмБезме икэн ни? Хатта без, улар тсуйынына Быйынып, улар менэн бергэ йэшэгэн сатста, атайыбыз, эсэйебез теэзерэрен белеп еткермэйбез. Ер йезендэ иц теэзерле, иц атсыллы йэн эйБе тигэн исем йеретеусе эзэм балаБына ана шулай ис киткес етешБезлектэр хае. (Н. Мусин.)

4. Куп эйэрээнле, катнаш, тезем булран катмарлы синтаксик тезелмэгэ икешэр Гүйлэмде эзэби эдэрзэн эзлэп табырыз, кусереп алырыз Иэм синтаксик анализ аhaFbi?.

§ 49. БАШТСОРТ ТЕЛЕНДЭ ТЫНЫШ БИЛДЭЛЭРЕНЕЦ ТСУЙЫЛЫШЫ

Баштсорт телендэ Бэр пауза, интонация булган урында тыныш билдэпе тсуйылмай. Шулай уте тыныш билдэБенэн Буц Бэр сатста ла пауза булмай йэки интонация менэн эйтелмэй. Бэр телдец уз законы, узенсэлеге бар. Рус теле закондары баштсорт теленэ тап килмэскэ мемкин. Баштсорт теле узенсэлеге лэ рус теленэ яра май. Тимэк, баштсорт телендэ тыныш билдэлэрен дерес тсуйып языр есен, уныц узенэ генэ хае узенсэлектэрен белеу моглатс Банала. Гэзэттэ, баштсорт телендэ тыныш билдэлэрен дерес тсуйыу рус теленэ тсараганда ауыр тиеуселэр куп. Был Бис тэ улай тугел. Баштсорт телендэ тыныш билдэлэренец тсуйылышын белеп еткермэу генэ шундай фекергэ килтерергэ мемкин.

Баштсорт телендэ тыныш билдэлэрен шартлы рэуештэ ике теркемгэ булеп йеретэлэр: Бейлэм сиктэрен белдереусе Бэм Бейлэм эсендэге тыныш билдэлэре. Уларзыц Бэр икеБенец дэ

узенсэлеге бар. Шулай уте бер терле тыныш билдэпе Бейлэм сиген белдергэндэ лэ Бэм Бейлэм уртаБында ла тсулланылырга мемкин. Бында уларзыц функцияБы ике осратста ике терле була.

Бейлэм эсендэге тыныш билдэлэре

Бейлэм эсендэге тыныш билдэлэре бик куп. Эммэ был бер тыныш билдэпе икенсеБен алмаштыра икэнде ацлатмай. Бэр тыныш билдэБенец Бейлэмдэ уз функцияБы, урыны бар. Хатта бер терле тыныш билдэпе лэ, мэсэлэн, етер, терле шартта, терле осратстарза тсулланылырга мемкин. Хэзер Бэр тыныш билдэБенец терле осратстарза тсулланылышын тсарап утэйек.

Тыныш билдэБe	ТСайБы осратега тсуйыла?	Мисалдар
1. втер	1. Тиц кирэктэраараБында втер тсуйыла: а) тин, эйэлэр; б) тин, хэбэрзэр; в) тин, аныгклаусылар; г) тин, тултырыусылар; F) тин, хэлдэр. Хэлдэрэн, бетэ тере лэ тин, булып килэ ала. 2. Бейлэмден, башында, уртаБында Бэм азаплида килеусе ендэш Буззэр Бейлэмден, бутэн кисэк тэренэн етер менэн айырыла. 3. Инеш Буз Бэм инеш Бейлэмдэр етер менэн айырыла.	а) Габдулланын, ике "кабырка-Бы, Бул тсулы Бынрайны. (М. Карим.) б) Бик хэйерсе булран халтсым, Тик хэйер horaшMaFaH, Билгэ тсылыс татская, uiyFa ArcaFa так асмаган, Билгэ тсылыс татская, лэкин Куршегэ ил басмаган. (М. Карим.) в) Ал, тсызыл, атс, бары сэскэлэр куззец яуын алып торалар. г) Тимертсазыт; кына береэ Альбуга, береэ тегендэге тсыуыштса карап алды. (F. ИбраНимов.) F) ТСапарманлытс курБэткэн ир йерэкле эсэйэр алдында мин бетэ йерэктэн, ысын куцелдэн баш эйэм. (Э. Бикчантаев.) Ак кайындар, Беззен, менэн бергэ Агизелдец пыуын эскэнмен. (Н. Назми.) а) А-кмулланын, йерэк моцо, бэлки, Бинен, аша халытс йерэгенэ танл тизерэк барып етер. (К. Марган.) б) Был йорт, атайым шунда тыуып ускэн, минен, есен ятсын дарзан-я-кын куренэ.

4. Айырымланган эйэрсэн кискэктэр втер менэн айырыла:

а) всталмэлектэр;

б) анытслаусылар;

в) хэлдэр.

5. Хэл эйтемдэре айырымланьп килгэндэ

а) теп ойштороусыбы булып хэл тсылымдар килэ;
б) теп ойштороусыпы булып шарт Бейкэлеше тсылымы килэ;

в) теп ойштороусыбы булып сифат тсылым килэ;

г) теп ойштороусыбы булып исем тсылым килэ.

6. Теркэуесе Бэм теркэуесебез тесма тсушма Бейлэмдэрэ ябай Бвийлэмдэр арабында втер була. Искэрмэ. Эгэр тесма тсушма Бейлэмдэ уртатс эйэрсэн кискэк бирелбэ, йыйыу теркэуестэре алдынан втер тсуйылмай.

7. Эйэртеуле тсушма Бейлэмдэрэ втер тсуйыла.

а) Этвр матссат Бейлэмдэрэ «тип» бэйлэуесенэн Буц, тултырыусы Бейлэмдэрэ «тип»теч алдынан тсуйыла.

а) Улар, Айзар менэн Тацбылыу, быйыл утсузарын бетвrep сыгалар. (F. Дзулатшин.)

б) Э Бин, Батлытс, тез сугеп, безгэ тсаршы -кора л куэрзец. (B. Бикбай.)

в) Республикабыззыц кенсы- Fbini елвшендэ, бигерэк тэ Хэйбулла, Байматс райондарында, тиртэлэгэн тесле металл яттылытстары бар.

а) Эштэн тсайттсас, мин клубка барзым.

б) Мин, улар кеуек ирекле булбам, был урмандар эсендэ бер минут та тсалмас инем. (A. Карнай.)

в) Тсалтсаманов, плащын яурынына Балган килеш, тиз генэ ергэ теште. (C. Агши.)

г) Музыкант, был кейзе уйнап бетуе менэн, Биззермэй генэ СЫРЫП китте. (A. Карнай.)

а) Сэнгэтте яратыу бар, шулай ук уныц всен доньяга тыуыу бар бит эле. (B. Бикбай.)

б) Республикабыз урмандарында хезмэт кене кен дэ шулай дэррэу башлана ла эш азагына тиклем ул бер минут та тынмай. («Совет Баш-кортостаны».)

в) Рэйзулла агай усатс яплп ебэрзе, ецгэм, бизрэлэрзец бербен йыуып, сэй тсайнагырга элде. (Д. Юлтый.)

а) Фашистар беззец ни эшлэргэ йыйыныуыбыззы Бизеп тсалмабын тип, баштса урындарга ла разведчиктар ебэрзек. Быйыл иген эзерлэу еселерэк булыр, тип уйлайым мин. (A. Тапиров.)

б) Тултырыусы Бейлэм баш Бейлэмгэ килеш ялгаузары ярзамында бэйлэнеп килбэ, баш Бэм эйэрсэн Бейлэм арабында втер тсуйылмай.

8. а) Куп эйэрсэнле тсушма Бейлэмдэрэ баш Бэм эйэрсэн Бвийлэмдэр арабында втер тсуйыла.

б) Тин, эйэрсэн Бвийлэмдэр арабында йыйыу теркэуесе килбэ, улар арабында втер тсуйылмай.

в) Анытслаусы эйэрсэн Бвийлэмдэр арабында йыйыу теркэуесе булмаба, ике Бвийлэм арабында втер була.

9. Тсатнаш тсушма Бвийлэмдэрэ втер тсуйыла.

10. Тура телмэрле Бвийлэмдэрэ втер тсулланыла.

11. Тин, эйэлэр, тин, хэбэр зэр, тин, анытслаусылар, тин, тултырыусылар, тин, хэлдэр, тин, хэл эйтемдэре, тиц эйэрсэн Бвийлэмдэр, тин, тсатнаш тсушма Бвийлэмдэр, тиц эйэртеуле тсушма Бвийлэмдэр тезем булып килбэ, улар арабында куп осратста втер тсуйыла.

б) Самолет килгэнде хэбэр иттелэр.

а) Тсыш уткэс, ер кипкэс, Ни тсызытс Бабанда, Буз туррай дэрт биреп Тормаба яланда. (M. Сондквл.)

б) Мин безрэ талдар уркэн Бэм улэндэр йэшеллэнеп купереп ултырган ерзэ булырмын.

в) Баштсалар курмэгэн, бер узец генэ курэ TopFaH матурлытс - иц гузэл матурлытс ул. (Ф. Шднзолов.)

Замандар бик хэтэр мэлдэ Мэскэу

Дуслытс ауазымды ишеткэн, Бэм рус халтсы минец

язмышымды Узе язмышына иш иткэн.

(M. Кэрим.)

«Бэр эштец уз тэртибе була», — тине олатайым.

Сулпанда йотсонан уянган, блкэрзэ эшен тсуймаган, Ямгырза еуеш тимэгэн, Буранда ешву белмэгэн Бына тигэн халтсым бар.

(P. Нигмдгни.)

М. Кэрим, P. Фарпов, P. ННФ мэти ширьрзарын ятланым.

Сэл и м. Мин гэйепле был эштэ.

Кен тэртибе:

1. Ауыл халтсына Байлау тэртибен ацлатыу.

2. Нектэ

1. Бвийлэм эсендэ килгэн фамилиялар алдында тсулланылран инициалдарзан Буц нвктэ тсуйыла.

2. Драма эсэрзэрэндэ персонаждар исемдэре йэки фамилияларынан Буц нвктэ тсуйыла.

3. Пункттарзыц рэтен курбэткэн цифрзарзан Буц нвктэ тсуйыла.

		2. Агитаторзар эше менэн танышыу.
		3. Ауыл йэштэренен, концертын тсарау.
3. Куп нектэ	Берэй текстан, езек алганда тешереп тсалдырылган Буззэр урынына куп нектэ тсуйыла.	«Поэзия билдэле булмаган, таныш булмаган урынга барыу... сенки шагир узен узе тсабатлай алмай». (В. Маяковский.)
4. Ике некто	1. Дейемлэштереуесе ролен утэгэн эйэ, хэбэр, тултырыусыларзан Бун, ике нектэ тсуйыла.	а) Бэр йэш утсытыусы эште шулай башлай: утсыусылары менэн таныша, уларзын, ейзэрэндэ була, ата эсэлэрен куреп Бейлэшэ. б) Мэктэп кэрэк-яратстарын: сумка, китап-дэфтэрээрзе, кейем-Балымдарзы эзерлэйБе бар эле.
	2. Бер береБен асытслап килгэн ябай Бейлэмдэрзэн торран тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ тсулланыла.	Рэсул кисэге кеук бик ыспай ине: итектэре ялт итеп тора, сэе таралган, кейемдэре утекленгэн.
	3. Эйэртеуле тсушма Бейлэмдэрзэ эйэ, хэбэр, анытслаусы, тултырыусы, сэбэп, рэуеш Бэм баштса эйэрсэн Бейлэмдэр алдынан килгэн баш Бейлэмдэрзэн Буц ике нектэ килэ.	а) ШуныБы асытс: был эштэ ниндэйзер буталсытс бар. б) Кеше рухыныц бейеклеге шунда: ул уз гумеренен, бер елешен ятсын йэки алы? килэсэктэ курэ белэ. (М. Кэрим.) в) Беззе шундай эштэр кетэ: имтихандарга ентеклэп эзерленэБе бар, урта мэктэпте тамамлагас, ниндэйзер Бенэр алыу есен утсырга кэрэк. г) Мин шуны ацланым: ялтсаулытс матсаттса ирешеуэе тсама-саулаясатс. \
	4. Автор пузе менэн тура телмэр арабында ике нектэ тсуйыла.	ТСарышырга урын тсалмаслытс итеп, Айзар БецлеБенэ бойорзо: «Ыстсын бынан!» (М. Кэрим.)
5. Нектэле втер	1. Теркэуесбез тин, кисэкле ябай тартсау Бейлэмдэрзэ нектэле етер тсуйыла.	Арысландай ирээрзе Йыуаш тсуйзай итер хан, Пляеде алыр тсулындан, Гэскэр алыр улыцан; Тартып алыр малынды, Исэпкэ алыр барынды. Богазламай эсер тсанынды, Ултермэй алыр йэненде, ау, Ултермэй алыр йэненде. (Нобаыырзан.)

2. Тин, хэл эйтемле ябай тартсау Бейлэмдэрзэ нектэле етер була.	Уралып яттсан Уралда Атсбуз аттай ат менеп, Ыласындай тиз елеп; Утс-Базагын тсулга алып, Ил-йорт менэн хушлашып, Булырзай менэн душлашып, Булмастай менэн услэшеп; Яуга тсаршы яу сабыр Батыр-батыр ирээр бар. (С.Кобайырзан.)
3. Тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ нектэле етер тсуйыла. Тик быныц есен айырымланган эйэрсэн кисэктэр бирелеу талап ителэ.	Берэуээр туй уткэрэ, икенселэре тыуган кендэрен билдэлэй; есенселэр, Батсалдарын Быйпап, Банаулы тсалган йылдарзыц тсээрле минуттарын кисерэ. (Р. Низамов.)
4. Катнаш тсушма Бейлэмдэрзэ нектэле етер тсуйыла.	Тенен куукэ ай тсалтсБа, Алтындай балтсый Уралтау; Кен дез куукэ кен тсалтсБа, Кемештэй балтсый Уралтау. (С. Юлаев.)
6. Бызытс	1. ТСапма-тсаршы мэгенэ-ле теркэуесбез тин, хэбэрзэр арабында тсуйыла. 2. Бейлэмден, эйэБе лэ, хэбэре лэ бер Буз теркеменэн килБэ, улар арабында Бызытс була. 3. Бейлэмден, эйэБе булып килгэн был, быллар алмаштарынан Бун, Бызытс тсуйыла. 4. Тин, кисэктэрзе дейемлэштэрэп килгэн Буззэр алдынан Бызытс тсуйыла. 5. Эдтэлмелек тэ, анытсла-ныусы Буз зэ бер ук Буз теркеменэн килБэ, улар арабында Бызытс тсуйыла. 6. ТСапма-тсаршы мэгенэ-ле Бейлэмдэрзэн тезелгэн теркэуесбез тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ Бызытс тсуйыла. 7. Бейлэмдэ бер ук Буз тсабатланмабын есен, хэбэр вазифабын утэусе бер ук Буз ике таптсыр
	Егетлек бурек кейеуэе тугел — батырлытста. Гилем тсош, атсыл тсанат. Был — район хакимиэте баш лынл узе ине. Китап, дэфтэр, ручка — быллар утсыусыга кэрэк эйберээр. Казармала командирзар есен тэгэйенлэнгэн булмэлэрзен, береБендэ ике полк комиссары — Гимазиев менэн Хозайбирзин бергэ торзо. (Ф. Исэнголов.) Эш бетте — келтэ йыяБы илна тсалды. Мэктэп — ятсшы утсытыусыбын, э ауыл бына тигэн кешеБен югалтты.

бирелэбэ урынга бер мэр-тэбэ генэ тсулланылба, хэбэр урынына Бызытс куйыла.

8. Бейлэм уртабында килгэн инеш Бвйлэмдэр-зец ике ярына ла Бызытс • куйыла.

9. Баш Бейлэмдэн ал да килгэн эйэрсэн хэбэр Бейлэмдэн пун, Бызытс тсулланыла.

10. Тура тел мэр менэн автор Буззэре арабында Бызытс тсуйыла,

7. Йэйэлэр

1. Инеш Бейлэмдэр йэй-лэр эсенэ алына.

2. Бойлэмдец йекмэтке-Бенэ асы'клы'к индереусе йэки Бейлэмдэге берэй Буззец мэрэнэБен асыгк-лаусы Буз йэки Бузбэйлэ неш йэйэлэр эсенэ алына.

3. Озоктец ниндэй эсэрзэн алынганлырын, авторын курБэаткэн Буззэр йэйэ эсенэ алына.

8. Тыр натсгар

1. Тура телмэр тырнатс эсенэ алына.

2. Текст, Бейлэм эсендэ килгэн газета, журнал, эсэр, китап, колхоз, завод, фабрика атамалары бул-ФаН шартлы исемдэр, мэтсэл, эйтемдэр тырнатс эсенэ алынып языла.

3. Кешелэргэ бирелгэн терло тсушаматтар, күсе-релгэн мэгэнэлэ тсулла-нылган Буззэр тырнатстар эсенэ алына.

Бетэ командирзэр — улар ете кеше — штабтка йыйылгас, За-харов уларзыц докладтарын тыцланы. (Б. Хэсан.)

Килбэте ниндэй — кулэгэбе шундай.

Без барФас та, бабай: «Йэгец, балалар, Буу алып килегез», — тине.

Был horaуFa ул да (Кэбир клас-та иц алдынгы укыусы ине) капыл Fbina яуап бирэ алмай торзо.

Баштсорттар уззэренец и лен, уныщ гэжэйеп матурлыгын сикБез яратып, рухланып, ма'ктап йырлагандар («Урал», «Ирэндек», «Азамат» Бэм башка йырзэр). («Совет Баш~кортос-таны».)

Мэктэп артындары түбэлэ тэл-гэш тсайын моцайып "кына тсояшты озата. (Х. Ұилэжев.)

«Ат< юл Безгэ!» — тип озатты-лар.

Мин «Шоцтсар», «Агизел» кеуек басмалар алдырам.

Бына был иске хекумэттец Бал-датты «тэрбиэлэуе», «тэртип haicnaTbiybi», кешелэрзе «иркен йэшэтеуе» ине. (А. Таһурое.)

Дэреслектэ ткулланылган терминдар Бу?леге

Адресант — автор, ЙЭРНИ телмэрзе барлытсца килтереусе кеше, икенсе терло эйткэндэ, Бейлэусе йэки языусы.

Адресат — телмэрзец тыцлаусыБы йэки утсыусыБы, ЙЭРНИ текстын нэмэ есен язылган, эйтелгэн икэнен ацлаган икенсе зат (II зат, йаки Без).

Анафора — шигри эсэрзэрэ бер ук Буззэрзец йэки Бузбэйлэнештэрзец юл башында тсабатланып килеуе.

Антитеза — художестволы эсэрзэрэ, бигерэк тэ ширри эсэрзэрэ бер предмет-ты йэки куренеште икенсеБенэ тсаршы тсуйбу.

Ассимиляция — баштсорт телендэ тартынтсылар менэн тартынтсыларзыц ярашыуы.

Ассонанс — ширри телмэрэ бер терле Бузын-кыларзыц тсабатланыуы.

Аллитерация — ширри телмэрэ бер терле тартынтсыларзыц тсабатланыуы.

Гротеск — э?эбиэттэ тсайБы бер келкеле нэмэлэр^е йэки куренештэрэ артты-рып, тсайБы сатста фантастик формалар?а курБэтеуе.

Варваризмдар — терле тарихи осорза сит телдэрзэн узлэштерелгэн Буззэр йэки Бузбэйлэнештэр.

Диссимиляция — йэнэш торран тартынтсы ендэрзец бер-береБенэ отсшамауы.

Жаргон — дейем телмэрзэн ситлэшкэн социаль теркемдэрзец телмэре. Унда ябалма Буззэр Бэм Бузбэйлэнештэр тсулланыла.

Метафора — ниндэй зэ булба берэй нэмэ йэки куренешкэ уFa отсшашлы булган икенсе бер эйбер йэки куренештец узенселектэрен кусереуе.

Метонимия — отсшатыуга тугел, предметтарзыц, куренештэрзец уз-ара TbiFbi? бэйлэнештэ булуыуна нигезлэнэ.

Омографтар — ен составы ягынан бер терле язылган, лэкин терлесэ басым менэн эйтелгэн Буззэр, йэгни басым терле ижектэ килэ.

Омофондар — рифма есен ике Буззец эйтелеше бер Буззец эйтелеше менэн тап килеуе. Куберэк шигри эсэрзэрэ файзаланыла.

Омоформалар — ен составы ягынан бер терле янгыраган, мэгэнэлэре, формалары ягынан терле морфологик категорияларзыц белдергэн Буззэр.

Оксиморон — "каршылы-клы тешенсэлэрэ йэнэш тсуйып, хис-тойроларзыц, ижтимаги куренештэрзец тсатмарлылыгын белдерэ.

Протеза — рус Бэм банта сит телдэрзэн ингэн Буззэрзец эйтелешен ецеллэштэреу есен Бузынтсы ен Буззец алдынан тсуйыла.

Стилистик фигуралар — авторга кэрэкле тасуирилыткты биреу есен тсулла-нылран телмэрзец гээттэ тсулланылмаган тере. ТСайБы сатста уны син-таксик фигуралар тип тэ йеретэлэр. Уга инверсия, риторик Борау, рито-рик ендэу, тсабатлаузар, анафора, эллипстар Бэм баштсалар инэ.

Троптар — Буззэрэе кусмэ мэгэнэлэ тсулланыу. Теп мэгэнэ менэн икенсе мэгэнэне белдереп килэлэр.

Элизия — ике Буз бер интонация менэн эйтелгэндэ, ике Буз арабындагы бер Бузынтсының югалыуы. Мэсэлэн: *бара алмай — баралмай, килэ алмай — килалмай.*

Электеза — Бузынтсы ен Буз башындагы ике тартын'кы ендец арабына тсуйылып эйтелэ. Мэсэлэн: *смола — Нумала, книга — кенэгэ.*

Эпифора — шшыр юлдары азарындапл Буззэрзец тсабатланыуы.

Эсперанто — Кеньятс Европа телдэренец грамматик Бэм лексик элементтары нигезендэ ябалма тезелгэн халытс-ара тел.

Фай;?аланылган э?эбиэт

ЙОКМЭТКЕБЕ

Антонова Е. С., Воителева Т. М. Рус теле Бэм телмэр мэээниэте. — М.: Академия, 2007.

Вращенко Е. Д. Рус теле Бэм телмэр мэээниэте. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006.

Введенская Л. А. Рус теле Бэм телмэр мэээниэте. — Ростов-на-Дону: Март, 2007.

Ғаҕароев Б. Б. Эзэби тел курке. — Өфе: Китап, 1994.

Голуб И. В., Розенталь Д. А. Матур телмэрзек сере. — М., 1993.

Кейекбаев Ж. Ф. Хээрге баш-корт теленец лексикабы Бэм фразеология-бы. — вфе: Башкортостан китап нэшриэте, 1966.

Иванова-Лукиянова Г. И. Бейлэу телмэрэнэн мэээниэте. — М.: Рус теле, 1998. — М.: Академия, 2003.

Усманова М.Ф., Еэбитова З. М. Баштсорт теле. 10—11-се синифтар. — Өфе: Китап, 2005.

Солганик Г. Я. Рус теленец стилистикабы. — М.: Дрофа, 1966.

Тикеев Д. С., Ғасҕироев Б. Б. Баштсорт теле Бэм эзэбиэте. — вфе: Китап, 1999.

Псэнчин В. III., Псэнчин Ю. В. Эсэ теле. 10—11-се синифтар. — вфе: Китап, 2005.

Псэнчин В. III. Телмэр мэээниэте нигеззэре. — вфе: Китап, 2004.

Псэнчин В. III. Телдец куркэмлек саралары. — вфе: Китап, 2003.

Юлмөхэмэтов М. Б. IV—VIII кластер есен баштсорт теле Бэм эзэбиэте дэрестэрэндэ бэйлэнешле текст Бэм уныц тезелешвн вйрэнеу буйынса программа. — М., 1983.

Баш Буз	3	Китап Бэм йэнле Бейлэу стиленец эйтелеше	128
Баштсорт теле турабында фэн	6	Срфографик тсагизэлэр. Баштсорт теленец орфографик принциптары, фонема тсагизэлэре	135
Тел—аралашуу сарабы Бэм милли мэээниэттец йэшэйеш нормабы	6	Морфема Бэм БузьяБалыш	139
Система буларатс тел. Телдец тел берэмектэре	15	Буз составы	139
Тел—усеусе куренеш	18	БузьяБалыш ысулдары	143
Бегенге доньяла баштсорт теле	20	Морфология	152
Баштсорт тел гилеме булектэре	23	Исем	153
Тел Бэм телмэр	27	Сифат	162
Аралашуу телмэре турабында тешвнсэ, телмэр эшмэкэрлеге- нец терзэре	27	Бан	168
Текст. Текст тезелешвнец мэгэнэуи сифаттары	33	Алмаш	173
Телмэрзек функциональ-мэгэнэуи терзэре	39	Рэуеш	179
Стилистика. Телдец функциональ стилдэре	43	ТСылым	184
Телмэр мэээниэте	65	Бэйлэуес	192
Телмэр мэээниэте нимэне аплата?	65	Теркзуюес	196
Телмэр этикетты	72	Кисэкэс	199
Текска лингвостилистик анализ	79	Менэсэбэт Бузээр	201
Лексика Бэм фразеология	89	Ымлытс	203
Телдец лексик системабында Буз- Буззек лексик Бэм грамматик, тура Бэм кусмэ мэгэнэбе. Тел- дец тасуири саралары була- ратс метафора, метонимия	89	Стсшатыу Бузээр	205
Бузээрзек куп мэгэнэлелеге Бэм омонимдар	94	Синтаксис Бэм пунктуация	207
Синонимдар, антонимдар, паронимдар. Антитеза турабында тешенсэ	97	Ябай Бойлэм. Бейлэмдец баш кисэктэре	209
Сыплшы буйынса лексика	103	Бейлэмдец эйэрсэн кисэктэре	211
ТСулланылыу кузлегенэн лексика	105	Бер составлы Бейлэмдэр. Улар- Зыц терзэре	214
Актив Бэм пассив Бузлек запасы. Бузгэ лексик анализ, лексик хаталарзы искэртеу	109	Тиц кисэктер. Улар эргэбендэ тыныш билдэлэре. Дейем лэштэреусе Бузээр	216
Фразеология, тсалыптар (клише), телмэрзэ этикет Бузээр	112	Бейлэм кисэктерэ менэн грамматик бэйлэнеше булмаган Бузээр, Бузбэй лэнештер, Бейлэмдэр	218
Лексик Бэм фразеологик Бузлектэр	115	Айырымланган эйэрсэн кирэктер	220
Фонетика Бэм орфоэпия. Графика Бэм орфография	123	ТСушма Бейлэмдэр. Тезмэ тсушма Бейлэмдэр, уларзыц терзэре. Тезмэ тсушма Бейлэмдэрзэ тыныш билдэлэре	226
Телмэр эндэре. Бузынтсы Бэм тартынтсы эндэр. Фонема, Бузгэ фонетик анализ	123	Эйэртеуле тсушма Бейлэмдэр	229
вн Бэм хэрэф менэсэбэте. Ижек. Басым. врфоэпик нормалар.		ТСатмарлы синтаксик тезелмэлэр	232
		Тура телмэр менэн ситлэтелгэн телмэр. Уларзагы тыныш билдэлэре	234
		Баштсорт телендэ тыныш билдэлэренец тсуйылышы	238
		Дэреслектэ тсулланылган терминдар Бузлеге	245
		Файзаланылган эзэбиэт	246